

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кафедра теорії держави та права

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Навчальний посібник

*За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Гусарєва С.Д.,
доктора юридичних наук, професора Тихомирова О.Д.*

**Київ
Освіта України
2017**

УДК 340 (073)
ББК Х0
Т 338

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 19/3-2 від 27.09.2016 року)*

Рецензенти:

Бостан С.К. – доктор юридичних наук, професор, Запорізький національний технічний університет, професор кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Інституту управління та права;

Кельман М.С. – доктор юридичних наук, професор, ННПП «Львівська політехніка», професор кафедри теорії та філософії права;

Колодій А.М. – член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Національна академія внутрішніх справ, професор кафедри конституційного та міжнародного права.

Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.

Навчальний посібник охоплює питання курсу «Теорія держави та права», що містяться в робочій програмі навчальної дисципліни та рекомендовані МВС України для вищих навчальних закладів, що готують здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Право».

Особливістю навчального посібника є висвітлення в систематизованому вигляді найважливіших загальнотеоретичних положень про державу і право, що дозволяє здобувачам вищої освіти самостійно в доступній формі вивчати навчальний матеріал, готуватись до семінарських та практичних занять, колоквиумів, ділових ігор, заліків, іспитів.

Навчальний посібник розрахований на здобувачів вищої освіти, які вивчають курс «Теорія держави та права», студентів, аспірантів та викладачів навчальних закладів юридичного профілю, а також для всіх хто цікавиться питаннями держави та права.

Авторський колектив:

Є.В. Білозьоров, професор кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – тема 1;

Т.О. Пікуля, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – тема 2;

Н.В. Заяць, професор кафедри теорії держави та права, доктор юридичних наук, доцент – тема 3;

Д.О. Тихомиров, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – тема 4;

Ю.В. Кривицький, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – тема 5;

Н.П. Харченко, старший викладач кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – тема 6;

Ю.Є. Максименко, старший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу, кандидат юридичних наук, доцент – тема 6;

Н.В. Лазнюк, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – тема 7;

А.О. Осауленко, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – тема 8;

А.М. Завальний, завідувач кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – тема 9;

О.А. Колодій викладач кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – тема 9;

О.О. Старицька, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – тема 10;

О.В. Мінченко, професор кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – тема 10;

В.П. Власенко, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – тема 11;

О.Б. Горова, професор кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – тема 12;

О.В. Тюріна, професор кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – тема 13;

М.М. Пендюра, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент – Vocabulary;

О.О. Старицька, доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук – Vocabulary.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
ВСТУП	8
ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ.....	14
ТЕМА 2. ФОРМА ДЕРЖАВИ.....	40
ТЕМА 3. ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ	62
ТЕМА 4. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВОУТВОРЕННЯ	89
ТЕМА 5. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА	107
ТЕМА 6. СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА	132
ТЕМА 7. ПРАВОТВОРЧІСТЬ ТА ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА	152
ТЕМА 8. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА	171
ТЕМА 9. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ	194
ТЕМА 10. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА	216
ТЕМА 11. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	236
ТЕМА 12. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ	254
ТЕМА 13. ПРАВОВА СИСТЕМА. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ	278
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	298
Vocabulary	312

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КВК України	–	Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗпП України	–	Кодекс законів про працю України
КК України	–	Кримінальний кодекс України
КПК України	–	Кримінальний процесуальний кодекс України
КНДР	–	Корейська Народно-Демократична Республіка
КУпАП	–	Кодекс України про адміністративні правопорушення
НАТО	–	Організація Північноатлантичного договору
ОАЕ	–	Об'єднані Арабські Емірати
ОАР	–	Об'єднана Арабська Республіка
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
СНД	–	Співдружність Незалежних Держав
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	–	Сполучені Штати Америки
ФРН	–	Федеративна Республіка Німеччина
ЦК України	–	Цивільний кодекс України
ЦПК України	–	Цивільний процесуальний кодекс України

ПЕРЕДМОВА

Основні тенденції світового та вітчизняного суспільного розвитку, стратегія інтеграції України у європейську спільноту, поглиблення відповідних державних і правових трансформацій зумовили появу нових орієнтирів, стандартів та цінностей, що визначають й загальну спрямованість реформ правоохоронних органів України, Міністерства внутрішніх справ зокрема, якість та ефективність яких неможлива без кардинальних змін у системі кадрового забезпечення, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації правоохоронців. Так, Стратегією сталого розвитку «Україна 2020», «Концепцією першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ», «Стратегією розвитку органів внутрішніх справ України» серед основних пріоритетів удосконалення сфери внутрішніх справ виокремлено й зміну підходів до добору, атестації, підготовки персоналу органів правопорядку. Нові вимоги до персоналу органів внутрішніх справ закріплено в Законах України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію», Кодексі України «Про цивільний захист» та інших нормативно-правових актах.

З іншого боку, підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації персоналу органів внутрішніх справ є складовою системи вищої освіти України і здійснюється у відповідності до Закону України «Про вищу освіту», в межах основних напрямів реформування вітчизняної вищої освіти, спрямованих на гармонійне поєднання європейських нововведень і кращих вітчизняних традицій.

Система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу Міністерства внутрішніх справ має складну структуру, її важливою ланкою є Національна академія внутрішніх справ, яка в цьому році відзначила 95-річчя своєї діяльності та має славні традиції та перспективи розвитку. Поступово зміцнюючи свій потенціал відповідно до сучасних стандартів вищої освіти України, академія розвивається у всіх напрямках інноваційної діяльності завдяки чому зарекомендувала себе як провідний науковий і методичний центр, базовий заклад для підготовки нової генерації правоохоронців. На сьогодні академія здійснює підготовку фахівців ступенів вищої освіти бакалавра, магістра, доктора філософії та доктора наук, на денній та заочній формах навчається понад 15 тисяч здобувачів вищої освіти. Лише за роки незалежності підготовлено понад 70 тисяч фахівців-юристів. Серед випускників закладу понад 230 генералів.

Освітній процес в академії спрямований на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь, інших компетентностей здобувачів вищої освіти, відповідно до кваліфікаційних характеристик посад МВС України, а організаційно запроваджується у формі Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (ЄКТС), що використовується в Європейському освітньому просторі.

Освітній процес і наукову роботу забезпечують докторантура та аспірантура, навчально-наукові інститути та інститут післядипломної освіти, факультети, юридичний ліцей. 36 кафедр та п'ять профільних наукових лабораторій, у яких працюють понад 50 докторів наук і професорів та 237 доцентів і кандидатів наук (докторів філософії). Академія є членом Асоціації Європейських поліцейських коледжів, учасником Конференції керівників вищих навчальних закладів поліції країн Центральної та Східної Європи,

підтримує робочі зв'язки з міжнародними організаціями, освітніми закладами та поліцейськими установами багатьох країн. Науково-педагогічні працівники, здобувачі вищої освіти й ліцеїсти академії є постійними учасниками, переможцями та дипломантами конкурсів на здобуття премій і стипендій Президента України та Уряду, НАН України, МОН і МВС України, Київського міського голови, Спілки юристів України. За підсумками щорічних незалежних соціологічних досліджень НАВС підтверджує свій достатньо високий рейтинг – її неодноразово нагороджено авторитетною відзнакою «Софія Київська» та визнано кращим вищим навчальним закладом у правоохоронній системі.

Серед кафедр, які забезпечують теоретичну юридичну підготовку правоохоронців, виокремлюється кафедра теорії держави і права, яка була створена у 1989 році, пройшла непростий шлях перетворень і на сьогодні склалася як потужний та самодостатній науково-педагогічний колектив, який ефективно забезпечує освітній процес. Кафедрою багато зроблено і робиться для оновлення навчальних програм, удосконалення освітнього процесу, поглиблення зв'язків теоретичної науки з юридичною практикою. Окрім таких традиційних для юридичної освіти навчальних курсів як теорія держави і права, історія політичних і правових учень, юридична деонтологія, кафедрою започатковано викладання спеціальних навчальних курсів: порівняльне правознавство, теорія правозастосування, методологія юридичної науки, сучасні світові правові процеси тощо. За роки існування кафедри її працівниками підготовлено більш як 70 підручників, навчальних посібників, монографій та інших видань. Зокрема, посібники з загальної теорії держави і права та юридичної деонтології стали одними із перших у незалежній Україні.

Продовженням цієї традиції є й цей посібник з теорії держави і права, який виокремлюється з-поміж інших прагненням його авторів адаптувати загальні положення теорії держави і права як фундаментальної юридичної науки і базової навчальної дисципліни до особливостей професійної діяльності поліцейських забезпечити формування у курсантів (слухачів) основ юридичного світогляду, розуміння багатоманітності правової картини світу, своєрідності побудови державності та правової системи України, перспектив їх розвитку. Авторським колективом зроблено також справу облегшити сприйняття таких сучасних правових цінностей як верховенство права, демократія, права людини. Все разом, сприятиме набуттю навичок самостійного пошуку нормативних та доктринальних джерел, адекватного тлумачення правових текстів, вмінь застосовувати загальні теоретичні юридичні знання для усвідомлення своєрідності призначення, організації і діяльності поліції в сучасних умовах державного і правового розвитку України.

Гусарєв Станіслав Дмитрович

*перший проректор Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
полковник поліції*

ВСТУП

В умовах розбудови вітчизняної правової держави, формування громадянського суспільства, трансформації правової системи, інтеграції України до міжнародного та європейського економічного, політичного та правового просторів особливого значення набуває сучасна реформа органів внутрішніх справ України, яка спрямована на перетворення МВС на правоохоронне багатoproфільне цивільне відомство європейського зразка, запровадження нової моделі підготовки та підвищення кваліфікації кадрів органів внутрішніх справ.

Значний потенціал у розв'язанні цих та інших державних і правових проблем має теорія держави і права, яка є однією з фундаментальних юридичних наук, яка досліджує основні властивості держави та права як складних соціальних явищ, процеси їх виникнення, становлення та перспективи розвитку, розробляє методологію їх наукового осмислення, формує державну і правову картину світу. Змістом теорії держави та права є теоретичні юридичні наукові знання щодо базових характеристик різних держав та правових систем, методів їх пізнання у вигляді різноманітних теорій, понять та інших теоретичних конструкцій, які стають теоретичною та методологічною основою для дослідження державних і правових явищ іншими юридичними науками.

Спрямованість теорії держави та права як юридичної науки на виявлення як основних властивостей, загальних для всіх існуючих у світі держав і правових систем, так й своєрідних характеристик кожної з них, прагнення сформулювати теоретичні засади побудови державної і правової картин світу, багато в чому визначають й місце та роль теорії держави та права в освітньому процесі підготовки юристів. Якщо на першому курсі навчання її призначенням є закладення основ юридичного мислення, формування знань щодо основних властивостей держави і права, їх складових, функціонування та розвитку, які створюють підстави і є «інструментом» ефективного опанування іншими юридичних навчальних дисциплін, то на завершуючих навчання курсах теорія держави та права як навчальна дисципліна має інше призначення – вже на новому професійному юридичному рівні теоретичним шляхом синтезувати знання та вміння курсантів (слухачів) щодо державних та правових явищ, їх майбутньої професійної діяльності.

Власно така, з одного боку, універсальна (як єдина для всіх видів підготовки юристів), а з іншого – плюралістична і варіативна (як така, що має особливості свого змісту для їх підготовки за певними спеціалізаціями) природа теорії держави та права як навчальної дисципліни зумовлює необхідність і доцільність існування різних підручників (посібників) з теорії держави і права, які поміж того створюються в контексті різних національних правових доктрин, різних домінуючих підходів державо- і праворозуміння, відображають особливості як наукових поглядів авторів (наукових шкіл), так й підготовки юристів тих або інших спеціалізацій.

Цей посібник продовжує традиції навчально-методичних публікацій, що склалися на кафедрі теорії держави і права Національної академії внутрішніх

справ і призначені саме для теоретичної підготовки юристів для органів внутрішніх справ, зокрема, одного з перших в незалежній Україні посібника «Теорія держави та права» за редакцією видатного вченого Володимира Володимировича Копейчикова (1995 р. і перевидавався зі змінами та доповненнями до 2010 р.), який відбивав основні теоретичні положення його наукової школи і заклав основи для розвитку та подальшої спеціалізації теоретичного навчання правоохоронців в таких кафедральних публікаціях як: Теорія держави та права: навч.-метод. комплекс (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) (С.Д. Гусарев, О.Б. Горова, А.М. Завальний та ін., 2009 р.), Актуальні проблеми теорії держави та права: навч.-метод. комплекс (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) (Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний та ін., 2010 р.), Теорія держави і права: [підручник] / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / (Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний та ін., 2011 р.) та інших. Як зазначеним публікаціям, так й цьому посібнику притаманна орієнтація на: новели у теоретичному осмисленні держави і права, формуванні вітчизняних доктрин державо- і праворозуміння; плюралістичне бачення існуючих державних і правових систем; врахування результатів нових наукових досліджень у сферах теорії держави і права та організації і діяльності органів внутрішніх справ; врахування сучасних тенденцій світового правового розвитку; сприйняття Україною міжнародних і європейських стандартів захисту прав людини і діяльності поліції; офіційні програми реформування різних інституцій вітчизняної держави і правової системи тощо.

Навчальний посібник підготовлено у відповідності до вимог нормативно-правових актів МВС України та Національної академії внутрішніх справ: Положення про організацію освітнього процесу; методичних рекомендацій виконання та написання реферату, а також робочої програми з навчальної дисципліни «Теорія держави та права» складеної для здобувачів вищої освіти відповідно до програми підготовки фахівців за спеціальністю «Право» 081 ступеня вищої освіти бакалавр заочною та денною формами навчання.

За обсягом навчального матеріалу посібник охоплює основні положення навчального курсу з теорії держави і права, що вже є традиційними для вітчизняної підготовки юристів, які об'єднано у 13 тем, у свою чергу, поділено на відповідні смислові блоки (питання). Для орієнтації курсантів (слухачів) у їх самостійній роботі над навчальним матеріалом та самоконтролю після кожної теми виокремлено контрольні питання, а наприкінці посібника подано перелік рекомендованої літератури.

Видання розраховано переважно на курсантів (слухачів) першого курсу, тому висвітлення питання тієї чи іншої теми подано у спрощених певною мірою формах з виокремленням основних властивостей тих чи інших державних чи правових явищ, їх складових, видів і таке інше. Для підкреслення зв'язків теоретичних положень з практикою наведено відповідні приклади з нормативно-правових актів, правозастосовних актів та інших правових документів, використано відомості державної і правової статистики. Особливої уваги надано тим темам і питанням, що складають теоретичну основу

розуміння особливостей організації та діяльності органів внутрішніх справ, їх міжнародних і європейських стандартів, перспектив розвитку тощо.

Метою посібника «Теорія держави та права» є забезпечення набуття курсантами (слухачами) освіти вмінь і навичок стосовно питань (проблем), що пов'язані із закономірностями виникнення, розвитку та функціонування державно-правових явищ в суспільстві, ознайомити майбутніх правоохоронців з науково обґрунтованими формами і методами роботи в нормотворчій діяльності та тлумаченні норм права, при здійсненні систематизації чинного законодавства, у процесі правореалізаційної діяльності, в узагальненні юридичної практики, у проведенні профілактичної, оперативно-розшукової, виховної роботи органів внутрішніх справ та інших практичних дій.

Основними завданнями посібника «Теорія держави та права» є формування у курсантів (слухачів) загальних знань про державу та право, оволодіння ними юридичною термінологією, формування у них високого рівня професійної правосвідомості та правової культури. В результаті опанування матеріалів посібника вони повинні:

- знати: основи методології пізнання державно-правових явищ; основні закономірності процесу виникнення держави та права; основні підходи до типології держав та їх властивості; призначення, види функцій та форми держави; сучасні підходи до праворозуміння; призначення та функції права; види форм (джерел) права; поняття, структуру та види норм права; співвідношення системи права та системи законодавства; поняття, ознаки та види правових відносин та інші загальнотеоретичні поняття;

- вміти: вільно використовувати основні наукові конструкції теорії держави та права, правильно застосувати їх при оцінюванні конкретних ситуацій; орієнтуватися в джерелах права; адекватно тлумачити норми права та аналізувати їх структуру; визначати склад та зміст правових відносин, відрізняти їх від інших видів суспільних відносин; правильно реалізовувати норми права в різних професійних ситуаціях; виконувати на практиці вимоги законності та правопорядку тощо.

Набуття курсантами (слухачами) таких знань та вмінь передбачає в першу чергу їх активну і творчу самостійну роботу над матеріалами посібника та іншими навчальними, нормативно-правовими, науковими джерелами, в процесі виконання індивідуальних завдань, підготовки до семінарів, лекцій, практичних занять, написання курсових робіт, наукових статей та доповідей. За своєю природою та якістю знань і вмінь, які формуються при її здійсненні, така робота може бути репродуктивною, що спрямована на осмислення, запам'ятовування та просте відтворення матеріалу посібника, реконструктивною, що передбачає його аналіз (складання конспекту, доповнення матеріалами інших підручників чи конспектів лекцій, пошук і наведення прикладів з нормативно-правових актів або навчальних матеріалів з інших юридичних навчальних дисциплін тощо), евристичну, що спрямована на пошук та вирішення проблемних питань навчального курсу (порівняльний аналіз різних підручників чи інших джерел, виявлення питань, що не висвітлені у посібнику та обґрунтування необхідності їх пізнання, здійснення власних

наукових досліджень для участі в засіданнях наукових гуртків, конференцій, конкурсах і таке інше).

Для оволодіння навчальним матеріалом курсанти (слухачі) можуть використовувати різноманітні методи самостійної роботи з посібником: складати план прочитаного матеріалу та тези, конспектувати та виокремлювати окремі цитати, готувати реферати, нотувати, тобто виписувати незрозумілі слова та їх тлумачити.

Приступаючи до вивчення матеріалу посібника курсанти (слухачі) повинні ознайомитися з його змістом та робочою навчальною програмою з теорії держави і права, співвідносити їх з існуючими у курсантів знаннями, акцентувати увагу на нових знаннях, які вони повинні отримати, визначити логічні та змістовні зв'язки між різними темами і питаннями курсу, а також усвідомити, які знання та вміння вони отримують в результаті його вивчення. Подібним чином бажано діяти й при вивченні окремих тем навчального матеріалу посібника, але окрім того додатково потрібно:

- декілька разів прочитати відповідний матеріал (перший раз оглядово з метою з'ясування основного змісту, другий – для того щоб виокремити основні складові теми, визначити їх зв'язки, третій – доповнити їх конкретизуючими характеристиками, а також визначити зв'язки з попередніми темами);

- віднайти і проаналізувати додаткові матеріали (конспекти лекцій, інші підручники, нормативно-правові акти, наукові статті, відомості практики діяльності органів внутрішніх справ), а також співвіднести їх з відповідними розділами посібника;

- скласти конспект підготовки до семінарського заняття з конкретної теми з необхідними схемами, цитатами, посиланнями, прикладами тощо, а також виокремити незрозумілі питання, а також сформулювати відповіді на контрольні питання теми;

- в процесі проведення семінарських занять під керівництвом науково-педагогічних працівників з'ясувати незрозумілі питання, доповнити конспекти новою інформацією;

- після проведення семінарських занять ще раз повернутися до матеріалів посібника та проаналізувати їх з урахуванням цієї нової інформації.

Логічна побудова як навчального курсу «теорія держави та права», так й матеріалів кожної окремої його теми зумовлює й певні правила їх аналізу, які спрямовані на:

- пошук в тексті основних визначень та осмислення їх змісту і обсягу. Визначення – це логічно побудоване формулювання основних властивостей того чи іншого правового явища, які відбивають загальне між цим державним чи правовим явищем та іншими подібними явищами, а також те особливе, що притаманне цьому явищу або необхідні та достатні властивості. Якщо зміст визначення – це «набір» властивостей явища, отриманих певним науковим шляхом, або навчальні знання, стислий теоретичний його «образ», то обсяг визначення – коло тих реально існуючих явищ, що мають такі властивості. Так,

визначення держави за змістом охоплює основні властивості держави, а його обсяг складає більш як 190 тільки сучасних держав;

- усвідомлення певного визначення надає можливість виокремити і конкретизувати сформульовані у ньому основні властивості, але ними воно й обмежується, а тому потребує його доповнення до відповідного поняття, яке вже відображає всі характеристики навчального «образу» того чи іншого явища: призначення та функції як напрями впливу на інші явища, зв'язки зі спорідненими явищами; внутрішню побудову (складові); класифікації за різними критеріями; процеси виникнення, становлення, розвитку та припинення існування явища тощо;

- визначень та понять кожного державного і правового явища існує багато, оскільки вони розроблялися різними авторами в межах певної наукової школи, типу праворозуміння, домінуючої теорії права, національної правової традиції або доктрини, що необхідно мати на увазі при співставленні навчального матеріалу різних підручників або інших джерел інформації. В цьому посібнику теоретичні визначення та поняття подано переважно у межах вітчизняних державних і правових традицій, зокрема, в контексті поєднання позитивістського, природного та соціологічного підходів до праворозуміння, з їх адаптацією до особливостей теоретичного осмислення організації і діяльності органів внутрішніх справ;

- місце і роль теорії держави та права як навчальної дисципліни в структурі професійної підготовки персоналу органів внутрішніх справ потребує при вивченні матеріалів посібника, їх доповнення зв'язками з нормотворчою, правозастосовною та правореалізаційною практикою, а також з іншими юридичними і соціально-гуманітарними дисциплінами або науковими дослідженнями через пошук відповідної інформації та наведення прикладів (нормативно-правові акти, міжнародно-правові документи, правозастосовні рішення, акти тлумачення, статистичні відомості, наукові статті, монографії тощо).

Ретельна та наполеглива самостійна робота курсантів (слухачів) з матеріалами посібника з урахуванням наданих рекомендацій сприяє досягненню ними належного рівня компетентності, який за підсумками навчання визначається за такими критеріями:

- незадовільний рівень компетентності: відсутні знання навчального матеріалу або курсант відмовляється відповідати на запитання, передбачені робочою програмою навчальної дисципліни.

- недостатній рівень компетентності: курсант має безсистемні знання, допускає помилки при формулюванні понять, класифікаційних критеріїв та їхньому тлумаченні. Хаотично і невпевнено викладає матеріал, не здатен відділяти головне від другорядного, не може використовувати знання при вирішенні практичних завдань.

- мінімальний рівень компетентності: курсант має фрагментарні знання, що базуються на попередньому досвіді, але не здатен формулювати визначення понять, класифікаційні критерії та тлумачити їхній зміст, не може використовувати знання при вирішенні практичних завдань.

– достатній рівень компетентності: курсант має базові знання з навчальної дисципліни. Формулює юридичні поняття, класифікаційні критерії, але допускає інтерпретаційні помилки. Може виокремити ознаки явища та їх охарактеризувати (рис, властивості, аспекти). Відповідь надається за одним джерелом навчальної літератури. При відтворенні знань застосовує репродуктивний тип мислення, відсутнє системне викладення навчального матеріалу. Не вміє доказово обґрунтовувати свої судження, допускає неточності при використанні знань для вирішення практичних завдань.

– добрий рівень компетентності: курсант має ґрунтовні знання навчального матеріалу, але під час відповіді допускає незначні помилки. Володіє категоріально-понятійним апаратом та здатен використовувати знання для вирішення практичних завдань. Може охарактеризувати склад (зміст) явища (або внутрішню побудову явища) та його елементів. Може обґрунтувати призначення явища, яке конкретизується у його функціях (напрямах впливу на інші явища). Може навести подібність та відмінність з іншими спорідненими та протилежними явищами. Відповідь надається за декількома джерелами навчальної літератури, з посиланням на нормативно-правові акти та наведенням прикладів. При відтворенні знань застосовує продуктивний тип мислення.

– відмінний рівень компетентності: курсант має системні знання, глибоко і повно засвоїв увесь навчальний матеріал, в якому легко орієнтується, володіє категоріально-понятійним апаратом, вміє пов'язувати теорію з практикою, вирішувати практичні завдання, висловлювати і обґрунтовувати свої судження. Може навести особливості інтерпретації правових явищ в різних теоріях, загальне та відмінне в різних позиціях вчених, як в національному так і в міжнародному та європейському праві (в межах часу, предмету, простору). Здатен обґрунтувати перспективи розвитку правових явищ в Україні. Відповідь надається на основі знань державних програм, концепцій, проектів нормативно-правових актів, а також наукових джерел.

На завершення варто зазначити, що цей посібник з теорії держави та права не претендує на всеохоплююче висвітлення проблем розуміння держави та права, він може слугувати лише «путівником» на шляху їх пізнання. Більш того він є одним з посібників, який адаптовано до особливостей підготовки персоналу органів внутрішніх справ, теоретичного сприйняття основ організації та діяльності органів внутрішніх справ України, але з урахуванням світових правових процесів, інтеграції України у європейський правовий простір.

Авторський колектив висловлює подяку усім, хто порадами та зауваженнями сприяв створенню цього посібника, особливо рецензентам: доктору юридичних наук, професору Бостану С.К., доктору юридичних наук, професору Кельману М.С., член-кореспонденту НАПрН України, доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України Колодію А.М.

Тихомиров Олександр Деонисович
*професор кафедри теорії держави та права,
доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Міжнародної академії порівняльного права*

ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

Засвоєння теоретичних положень цієї теми сприятиме пізнанню державно-правової дійсності та відповідних процесів, що відбуваються в суспільстві. Держава та право є об'єктом вивчення різних суспільних наук – економіки, філософії, соціології, психології, історії, політології та інших, кожна з яких вивчає ці суспільні явища в межах свого предмета та притаманним лише їй методом. У свою чергу теорія держави та права спрямована на здобуття, узагальнення, систематизацію і використання знань про державно-правову дійсність. Головним її завданням є сприяння через державні і правові інститути повноцінній реалізації особистості та подоланню перешкод цьому, створенню умов для реалізації прав і свобод людини та громадянина.

1.1 Загальна характеристика теорії держави та права як юридичної науки

Розбудова державності України в умовах сьогодення вимагає переосмислення та концептуалізації наукових ідей і поглядів, що торкаються сутності та значення чинників, які впливають на формування правової держави. Розвинена наука, високий рівень освіти та культури, в тому числі й культури управління – це той фундамент, без якого неможливо досягти справжньої незалежності держави¹.

Реалії нового століття зумовлюють невідпинне зростання соціальної значущості юридичної науки. За цих умов наукове обґрунтування стає обов'язковою основою ефективності державних рішень, юридична наука набуває рис соціального інституту, покликаним якого є забезпечення стійкого розвитку суспільства, добробуту та прогресу. Усе це передбачає підвищені вимоги до методологічної оснащеності наукових досліджень, пошуку оновлених, відповідних виклику сьогодення світоглядних орієнтирів, осмислення сучасних наукових підходів і конкретних способів теоретичних досліджень².

Поняття «**наука**» включає суму наукових знань про дійсність, що утворюють у сукупності наукову картину світу, а також діяльність з набуття цих знань, метою якої є опис, пояснення та прогнозування розвитку процесів і явищ дійсності, тобто в широкому розумінні – її теоретичне відображення. Термін «наука» вживають для позначення однієї з форм суспільної свідомості, складової частини духовної культури суспільства, системи знань про дійсність, сфери людської діяльності, функцією якої є вироблення та систематизація об'єктивних знань про дійсність, а також для

¹ Патон Б. Наука готова стати фундаментом для побудови справді незалежної держави / Б. Патон // Голос України. – 4 квіт. 2014 р. – № 65 (5815). – С. 1 – 12.

² Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13 – 14 груд. 2002 р.) / Упоряд. : М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 3.

найменування окремих галузей наукового знання¹.

Багатоманітність форм прояву світу, в якому існує людина, зумовлює наявність значної кількості наук як відповідних сум знань. Залежно від об'єкта дослідження (характеру знань) науки поділяються на:

– *природничі* – вивчають об'єктивну дійсність, універсальні закони буття, закономірності виникнення та розвитку природи;

– *технічні* – осмислюють засоби та механізми, що створенні людиною з метою покращення умов її життєдіяльності, а також закономірності генези науково-технічного прогресу;

– *суспільні (гуманітарні)* – досліджують закономірності виникнення, розвитку та функціонування суспільства.

З огляду на те, що суспільство є складною категорією, що характеризується наявністю різних суб'єктів, об'єктів і зв'язків, суспільна наука теж є системою та складається з низки самостійних наук: філософії, економіки, історії, соціології, політології, культурології, психології, юриспруденції та ін. Різновидом суспільних наук є юридичні, оскільки об'єктом їх вивчення є держава та право як основні соціальні інститути.

Юридична наука (юриспруденція) – *це спеціалізована галузь наукових знань у сфері суспільних наук; наукова діяльність, спрямована на вивчення права в теоретичному і прикладному аспектах, правових форм організації та функціонування держави, суспільства та окремих державно-правових інститутів.*

Особливістю юридичної науки порівняно з іншими гуманітарними науками є те, що вона має прикладний характер, покликана обслуговувати практичні потреби правового регулювання суспільних відносин, сприяти вдосконаленню законодавства та юридичної практики. Саме тому юридичні наукові знання відрізняються конкретністю, точністю, виражаються в логічно пов'язаних, формалізованих поняттях, категоріях, наукових конструкціях².

У сучасній юридичній науці представлені різні точки зору стосовно конструювання системи юридичної науки. На підставі аналізу наявних підходів з цього приводу можна зробити висновок про те, що сучасна система юриспруденції включає такі **види (групи, цикли) юридичних наук**:

– *загальнотеоретичні та історичні (історико-теоретичні) юридичні науки* (теорія держави та права, історія держави та права України і зарубіжних країн, історія вчень про державу та право тощо). Ці юридичні науки досліджують основні поняття, категорії праводержавознавства, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права, сутність, форми і типологію останніх, характеризують історичний шлях їх формування, а також погляди науковців, філософів, юристів-практиків на зміст державно-правових явищ тощо³;

¹ Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н – П. – 2002. – С. 72.

² Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – С. 52 – 53.

³ Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – С. 19.

– *галузеві юридичні науки* (конституційна наука або галузь, цивільне, адміністративне, кримінальне, трудове, сімейне та інші), що вивчають та систематизують зміст форм (джерел) права певної галузі. При цьому галузеві юридичні науки утворюють найбільшу за кількісним складом групу юридичних наук. Ураховуючи, з одного боку, генезис суспільних відносин та об'єктивну потребу в їх упорядкуванні нормами права, а з іншого – взаємодію галузевих юридичних наук, виникають і розвиваються нові зв'язки міжгалузевого характеру, а отже, – міжгалузеві юридичні науки;

– *міжгалузеві юридичні науки* (житлове, комерційне, морське, повітряне, митне, екологічне, транспортне право та інші галузі наук). Ці юридичні науки вивчають однорідні суспільні відносини, що виникають у сфері правового регулювання різних галузей права. Вони тісно пов'язані та взаємодіють з галузевими юридичними науками, однак мають притаманний лише їм предмет дослідження. Критерієм виокремлення міжгалузевих юридичних наук є галузі законодавства, що загалом не збігаються з галузями права. В останні десятиліття система комплексних галузей права, а відповідно й міжгалузевих юридичних наук, інтенсивно розвивається, що зумовлюється практичними потребами вивчення певних сукупностей норм права у взаємодії, концентровано, незважаючи на їх різну юридичну природу¹;

– *спеціальні (організаційні) юридичні науки* (державне будівництво та місцеве самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд, адвокатура, нотаріат та інші галузі наук), що безпосередньо досліджують організацію, повноваження, структуру, функції, завдання державних органів і деяких недержавних організацій;

– *прикладні юридичні науки* (криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, правова статистика, судова бухгалтерія, оперативно-розшукова діяльність тощо). Ці юридичні науки осмислюють суспільні відносини, що виникають у сфері державно-правової діяльності та потребують спеціальних знань з інших наук. Вони використовують досягнення природничих (фізика, хімія, біологія тощо), технічних (механіка, кібернетика тощо) і гуманітарних (соціологія, психологія, мовознавство тощо) наук;

– *юридичні науки, що вивчають зарубіжні державу та право*. Ці юридичні науки розглядають особливості державного і конституційного ладу, формування та функціонування виборчих систем, державних інститутів, структурних елементів і механізм дії права в зарубіжних країнах, а також здійснюють порівняння правових систем світу. До цієї групи юридичних наук належать такі: конституційне (державне) право зарубіжних країн, римське право, порівняльне правознавство (юридична компаративістика) та інше;

– *міжнародно-правові науки*. Цей вид юридичних наук досліджує суспільні відносини, що врегульовані нормами права у сфері міждержавних відносин. Специфіка цього різновиду юридичних наук зумовлена наявністю іноземних суб'єктів (іноземні держави, державні органи, їх посадові особи та міжнародні організації) і потребою впорядкування відносин між ними. До цього виду

¹ Марчук В. М. Нариси з теорії права : навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – С. 9.

юридичних наук відносяться науки про міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, європейське право та ін. Розвиток міжнародно-правових наук тісно пов'язаний із загальносвітовою тенденцією посилення інтеграційних процесів і міжнародного впливу на національні правові системи¹.

Таким чином, сучасна юриспруденція є розгалуженою системою знань про державу та право. Кожна юридична наука – це окремий, відносно самостійний елемент системи (структури) юриспруденції. Предмет, методологія, наукові результати кожної юридичної науки є частиною загального предмета, методології юриспруденції, системи юридичних знань у цілому. При цьому дуже важливо, щоб види (групи) юридичних наук адекватно відображали статичну та динамічну картину сучасного життя людини в суспільстві.

Як зазначалося вище, теорія держави та права належить до загальнотеоретичних та історичних наук і завдяки своїм властивостям займає провідне місце в системі юридичних наук.

Теорія держави та права – це загальнотеоретична, фундаментальна юридична наука, що вивчає сутнісні властивості, загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права, інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності, а також здійснює інтеграцію юридичних наук у єдину систему та їх методологічне забезпечення².

Ознаки теорії держави та права:

– є суспільною наукою. Теорія держави та права відрізняється від природничих і технічних наук об'єктом наукового пізнання, яким є такі найважливіші суспільні явища як держава та право. Глибокий зв'язок теорії держави та права простежується з такими суспільними науками як:

- *філософія* (на відміну від філософії, теорія держави та права вивчає не всі закономірності розвитку природи, суспільства та мислення, а виключно закономірності розвитку суспільства в державно-правовій сфері. Використовує її методи (метафізику та діалектику), а також загальні поняття та категорії, такі як: зміст і форма, мета та засіб, теоретичне та практичне, історичне та логічне тощо);

- *соціологія* (соціологія, як і філософія є засобом пізнання будь-яких соціальних явищ, зокрема державно-правових, але соціологія стосовно них будує свої висновки на емпіричному матеріалі (статистичних даних) і соціальних експериментах);

- *політологія* (спираючись на отримані політологією знання про політичну систему суспільства, засоби досягнення політичної влади, теорія держави та права розглядає місце та роль держави в політичній системі суспільства, відмінність держави від інших політичних об'єднань);

- *економіка* (вивчає розвиток економіки суспільства в різноманітні економічні епохи. Поєднання економічних наук і теорії держави та права

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – С. 17.

² Теорія держави та права: підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 18.

дозволяє визначити межі втручання держави в економіку, форми взаємодії права та економіки, способи її правового стимулювання).

Взаємодіючи з різними суспільними науками, теорія держави та права одержує відповідні знання про державно-правові явища і використовує їх у своїх дослідженнях¹;

– *є юридичною наукою*. Теорія держави та права вивчає державу і право як самостійні та відносно автономні явища, в їх єдності та органічному зв'язку, взаємній і соціальній обумовленості. Формулюючи базові юридичні поняття та категорії, розглядаючи загальні положення про державу і право, а також соціальні, ідеологічні передумови їх виникнення і розвитку, теорія держави та права посідає чільне місце в системі юриспруденції. Вона надає найширші за обсягом і найглибші за змістом знання про державно-правові явища;

– *є загальнотеоретичною наукою*. Теорія держави та права виявляє й пояснює загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права. Їх можна назвати фундаментальними закономірностями, оскільки вони властиві різноманітним державам та їх правовим системам. Наприклад, «людина – право – держава» є закономірним системоутворюючим зв'язком, без якого неможливе законодавче закріплення та державне забезпечення прав і свобод людини². Теорія держави та права перебуває в тісному діалектичному взаємозв'язку з історичними науками. Відмінність між теорією держави та права й історичними науками проявляється в тому, що перша вивчає державу і право як абстрактні явища, які не належать до певного історичного періоду, країни, мислителя. Як результат, історичні науки використовують вироблений теорією держави та права поняттєво-категоріальний апарат, а фахівці-теоретики – напрацювання істориків, зокрема історичний матеріал для своїх узагальнень;

– *характеризується складним предметом вивчення*, що проявляється в дослідженні держави і права в межах однієї науки в їх діалектичній єдності, взаємозв'язку. Сучасна теорія держави та права виходить з того, що право є невідривним від держави. Держава і право – різні суспільні явища, органічного пов'язані між собою, зумовлюють один одного, знаходяться у відносинах нерозривної єдності та взаємного проникнення. Діючи у правових рамках, держава покликана охороняти встановлений у суспільстві правопорядок і застосовувати в передбачених правом випадках примус до правопорушників. У той же час право має верховенство над державою, що зокрема закріплено у ст. 8 Конституції України. Верховенство права проявляється насамперед у домінуванні прав і свобод людини та громадянина, які є невідчужуваними, непорушними і такими, що не можуть бути ні анульовані, ні звужені державою;

– *є узагальнюючою (синтезуючою) наукою*. До складу теорії держави та права входять не лише знання, одержані цієї наукою, а й в узагальненому вигляді наукові здобутки інших юридичних наук, що вивчають різні аспекти державно-правової дійсності. Виступаючи стосовно галузевих і спеціальних

¹ Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. I. Актуальні проблеми теорії держави: навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К.: КНТ, 2008. – С. 14.

² Скаун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / О. Ф. Скаун; пер. з рос. – Х.: Консум, 2006. – С. 10.

юридичних наук узагальнюючою та спрямовуючою наукою, теорія держави та права потрібна також для розроблення достатньо вузьких проблем, що стоять перед цими науками. Вона синтезує висновки галузевих знань, залучає їх до арсеналу власних наукових ідей. Тому здійснювана нею інтеграція юридичних наук сприяє їх взаємозбагаченню, а загальна картина державно-правової дійсності стає більш цілісною¹;

– *є методологічною наукою*. Загальні та специфічні закономірності, методи і принципи наукового пізнання, поняття та категорії, що вироблені теорією держави та права, використовуються іншими юридичними науками як засоби дослідження власного предмета, методологічні орієнтири для вирішення своїх завдань. Особливу роль виконує єдиний для всієї юриспруденції поняттєво-категоріальний апарат, що формується теорією держави та права²;

– *є фундаментальною наукою*. Наукові дослідження, проведені в межах теорії держави та права, мають теоретичний, методологічний, прогностичний і міждисциплінарний характер. Для теорії держави та права властивий високий рівень наукових узагальнень, вона містить положення, що утворюють теоретичну і методологічну базу (фундамент) юриспруденції, об'єднує юридичні науки в єдину, цілісну, внутрішньо узгоджену систему. У цьому контексті теорія держави та права – фундаментальна галузь правознавства, що виконує в її системі приблизно таку ж роль як математика, біологія чи фізика у сфері різних груп природничих наук³.

Таким чином, теорія держави та права в системі юридичних наук є фундаментальною, методологічною юридичною наукою, визначає загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ, генерує загальноправові принципи, методику осмислення окремих сфер правової дійсності, розробляє юридичну термінологію загальнонаукового використання. З огляду на це, теорія держави та права є важливим джерелом правового прогресу, впливає на розвиток юридичного мислення і зростання правової активності як усього суспільства, так і кожної особи в ньому. При цьому місце теорії держави та права в системі юридичних наук визначають її об'єкт і предмет як істотні характеристики процесу наукового пізнання.

Об'єкт теорії держави та права – *це держава і право як взаємопов'язані та взаємодіючі явища соціокультурної реальності*.

Кожна юридична наука, досліджуючи державу і право загалом, акцентує увагу на окремих аспектах державно-правової дійсності, що і складають предмет цієї науки. Тобто предметом конкретної юридичної науки є відповідна частина об'єкта юридичних наук – держави та права. Саме предмет науки є підставою для диференціації юриспруденції на різні галузі наукових знань.

Теорія держави та права належить до фундаментальних юридичних наук.

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 32 – 33.

² Малько А. В. Теория государства и права. Элементарный курс : учеб. пособ. / А. В. Малько, В. В. Нырклов, К. В. Шундилов. – 3-е изд. стер. – М. : КНОРУС, 2009. – С. 10.

³ Байтин М. И. О методологическом значении и предмете общей теории государства и права / М. И. Байтин // Государство и право. – 2007. – № 4. – С. 9.

Тому її предметом є загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права. Теорія держави та права розглядає не конкретні держави та їх національне право й законодавство, а виокремлює загальне, те, що їх об'єднує.

У сучасній юридичній літературі існують різні підходи до визначення предмета теорії держави та права. На підставі аналізу наявних позицій з цього приводу є всі підстави стверджувати, що **предмет теорії держави та права** – це сутнісні властивості, загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права, а також інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності.

У структурі предмета теорії держави та права можна виокремити такі дві **мистові складові**:

- сутнісні властивості (сутність, соціальне призначення) держави та права, а також інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності;

- найбільш загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також інших пов'язаних з ними явищ¹.

Методологія теорії держави та права – це багаторівнева система принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження сутнісних властивостей, розвитку та функціонування держави і права, інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності, а також вчення про цю систему.

Основною «структурною» одиницею методології є метод. Термін **«метод»** (від лат. methodus – прийом, спосіб, метод) незалежно від конкретної науки, галузі знань чи навчальної дисципліни означає *спосіб (прийом), за допомогою якого з'ясовується предмет цієї науки, досягається певна мета та вирішуються відповідні завдання. Метод як засіб пізнання* – це спосіб відображення та відтворення в мисленні предмета, що вивчається. На відміну від предмета дослідження, який дає відповідь на запитання, що досліджує та чи інша наука, метод характеризує, як саме, за допомогою яких способів, засобів і прийомів це відбувається².

Поняття методу введено в науковий обіг ще в сиву давнину, інтерпретуючи його як шлях дослідження, теорію, вчення, спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. Найвідоміші вчені надавали методам пізнання важливе значення. Так, загальновідомим є вислів англійського філософа XVII ст. Ф. Бекона, який порівнював метод з ліхтарем, який освітлює шлях ученому, вважаючи, що навіть кульгавий, який йде з ліхтарем по дорозі, випередить того, хто біжить у темряві по бездоріжжю³. Застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою набуття нових істинних наукових знань. Головні елементи методу такі: принципи,

¹ Теорія держави та права: підруч. / [С. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. С. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 22–23.

² Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус; Р. Корнута (пер., адапт., прикл. з права України і список термінів). – К.: Реферат, 2004. – С. 10.

³ Машков А. Проблеми теорії держави та права. Основи: курс лекцій / А. Машков. – К.: Четверта хвиля, 2008. – С. 134.

правила, прийоми, способи, засоби та операції.

З урахуванням зазначених вище міркувань, **метод теорії держави та права** – це сукупність прийомів, способів і засобів дослідження, за допомогою яких пізнаються державно-правові явища у процесі їх виникнення, розвитку та функціонування¹.

При цьому стосовно питання про систему методів юриспруденції взагалі й теорії держави та права зокрема єдності серед учених-юристів немає². На підставі осмислення різних позицій з цього приводу, можна зробити висновок про те, що **система методів теорії держави та права** включає такі складові:

- загальні методи мислення;
- філософські методи;
- загальнонаукові методи;
- конкретно-наукові (неюридичні та юридичні) методи.

Загальні методи мислення – це способи дослідження, що притаманні як науковому (теоретичному) пізнанню, так і практичній та буденній діяльності (практичному пізнанню). До **загальних методів мислення**, що застосовуються під час пізнання предмета теорії держави та права, належать:

– **аналіз** – це уявне розчленування з метою вивчення цілісного предмета на складові частини (аспекти, ознаки, елементи тощо). Так, за допомогою аналізу виявляється внутрішня «конструкція» держави або права, створюються відповідні умови для утворення їх понять;

– **синтез** – це уявне поєднання частин предмета в єдине ціле. Аналіз і синтез перебувають у нерозривній єдності, вони взаємопов'язані та взаємообумовлені: аналіз завжди допускає синтез, а синтез – аналіз. Завдяки синтезу формується загальне уявлення про істотні ознаки, зміст та обсяг понять держави і права та їх структурних частин;

– **абстрагування** – це уявне виокремлення істотних ознак предмета та їх відокремлення від множини інших властивостей. Результат абстрагування називається абстракцією. Будь-яке поняття є абстракцією. Широке використання цього методу в теорії держави та права є цілком обґрунтованим, оскільки одним з головних завдань останньої є формування та вдосконалення поняттєво-категоріального апарату юриспруденції;

– **узагальнення** – це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів, зокрема держави і права, в класи на основі їх спільних ознак;

– **індукція** – це метод дослідження та спосіб мислення, в якому загальний висновок формується на основі конкретних посилань. Так, вивчаючи норми права, що закріплюють форму державного правління (індуктивно), можна визначити, якою вона є – монархічною або республіканською;

– **дедукція** – це метод дослідження та спосіб міркування, за допомогою якого із загальних посилань з необхідністю слідує висновок конкретного

¹ Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 21.

² Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. I. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Лєгуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – С. 46 – 47.

характеру. Наприклад, осмислюючи юридичну природу певної галузі права, можна попередньо з'ясувати особливості її окремих норм права;

– *аналогія* – це метод дослідження, згідно з яким на основі подібності об'єктів дійсності, в тому числі держави та права, за одними ознаками робиться висновок про схожість цих предметів й за іншими ознаками¹.

У свою чергу **філософські методи** – це вищий рівень пізнання, система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що розташовані на найвищих «поверххах» абстрагування. Будучи універсальними за своїм змістом, вони визначають лише найзагальніші напрями дослідження, його основну мету. Через складність філософського знання класифікація методів його пізнання багато в чому залежить від характеристики філософських теорій і концепцій, кожній з яких зазвичай притаманний власний метод пізнавальної діяльності (герменевтичний, феноменологічний, аксіологічний тощо). Серед **філософських методів** як найбільш загальних і універсальних методів пізнання предмета теорії держави та права виокремлюють:

– *діалектичний метод* – це універсальний метод, в основі якого лежить *діалектика*, тобто вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення. Діалектика становить цілісну систему категорій, законів і принципів мислення та діяльності, які відображають єдність і цілісність загальних характеристик реального світу, що розвивається. Вона дає можливість охопити світ у його цілісності, визначити місце досліджуваної проблеми серед множини інших, її зв'язку з ними тощо. Відповідно до вимог діалектичного методу, всі державно-правові явища мають розглядатися у взаємному зв'язку між собою та суспільним життям. Вони вивчаються не у статичності, а в динаміці, на основі відповідних *законів діалектики*: а) закон єдності та боротьби протилежностей (наприклад, аналіз правомірної поведінки та правопорушення в межах правової поведінки); б) закон про перехід кількісних змін у якісні (наприклад, розширення та звуження сфери державного соціального забезпечення фактично сприяють зміні історичного змісту держави); в) закон заперечення заперечення (наприклад, у правовій системі сучасної України присутні елементи нової та минулої системи). Водночас **категорії діалектики** – це гранично абстрактні поняття, що відображають найбільш загальні й суттєві властивості, сторони, зв'язки і відносини реальної дійсності та пізнання. Для теоретичного осмислення держави і права такими категоріями є: причина та наслідок, зміст і форма, сутність і явище, ціле та частина, абстрактне та конкретне, необхідність і випадковість тощо².

Загальнонаукові методи – це наукові методи, що використовуються переважною більшістю або всіма соціально-гуманітарними науками. До загальнонаукових методів, що застосовуються під час пізнання предмета теорії держави та права, належать:

– *історичний метод* – це загальнонауковий метод, що передбачає пізнання певного об'єкта через призму структурних і функціональних процесів його

¹ Жеребкін В. С. Логіка : підруч. / В. С. Жеребкін. – 10-те вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2008. – С. 196.

² Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 193.

виникнення та розвитку. Цей метод відіграє важливу роль у пізнанні держави і права, оскільки поза історичним контекстом, що пов'язує явища та процеси сучасності з тими процесами й явищами, які їм передували, та тими, що виникнуть на їх основі в перспективі, неможливо пізнати сучасність. Використання історичного методу дає змогу прослідкувати логіку змін у процесі розвитку держави та права, еволюцію правового регулювання, з'ясувати, під впливом яких факторів з'являлися конкретні форми (джерела) права тощо;

– *системний метод* – це загальнонауковий метод, що використовується при дослідженні та конструюванні складних і надскладних об'єктів. У сучасній науці під поняттям «система» розуміється сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія; множинна взаємопов'язаних елементів, які у своїй органічній єдності утворюють нову якість. Застосування системного методу дозволяє розглядати державно-правові явища як цілісну сукупність різноманітних елементів (складових), що взаємодіють між собою та навколишнім середовищем¹;

– *функціональний метод* – один з базових у теорії держави та права. Його сутність відображається у виокремленні форм взаємодії різноманітних суб'єктів або елементів і з'ясуванні їх місця та значення (функції). За допомогою цього методу можна простежити не стільки дію всієї системи, скільки функціонування її окремих ланок у їх зв'язку та залежності, а також визначити «провідну» ланку в державному механізмі, правовому регулюванні і, навпаки, побачити ділянку менш «дієву», недосконалу, що потребує змін. Такий метод надає змогу виявити зміни, що відбуваються в державному механізмі, системі права тощо²;

– *синергетичний метод* – це такий метод, за якого державно-правові явища вивчаються як системи, що самоорганізуються, виникнення і зміна яких ґрунтуються на випадкових процесах, особливо в їх нестабільних, кризових станах. Поняттєвий апарат цього методу утворюють поняття нерівноваги, кризи, еволюції, відхилення, самоорганізації, нелінійності, ймовірності випадку, параметра порядку тощо³;

– *структурний метод* – це спосіб пізнання, що властивий різноманітним теоріям і дослідженням, головним об'єктом яких є структура соціальних, правових і державних систем, а також їх елементів. За допомогою структурного методу осмислюють залежність поведінки суб'єктів, виходячи з їх становища, місця та ролі в державно-правових організаціях. Зокрема проблеми структури правового статусу, державного апарату тощо;

– *інституціональний метод* – орієнтований на вивчення сталих форм організації та регулювання життя суспільства. Соціальну поведінку людей

¹ Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // Право України. – 2000. – № 3. – С. 42.

² Білозоров Є. В. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні : [монографія] / Є. В. Білозоров, В. І. Вишковська. – К. : ФОРУМ, 2015. – С. 34.

³ Шундилов К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации / К. В. Шундилов // Правоведение. – 2008. – № 1. – С. 149; Джуца О. М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позиції синергетики / О. М. Джуца, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калужний // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 11.

досліджують у тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативів та інститутів, що забезпечують свідоме впорядкування та організацію діяльності соціальних суб'єктів, відтворення повторюваних і найбільш стійких зразків поведінки, навичок, традицій. Кожний соціальний інститут входить до певної соціальної структури, організовується для виконання тих або інших суспільно значущих цілей і функцій. Тим самим загальнотеоретичне дослідження передбачає вивчення державних і правових інститутів: органів держави, форм правління, державного устрою, державних режимів, інститутів права тощо¹.

Конкретно-наукові методи – застосовуються окремими групами наук. Вони є сукупністю, комбінацією частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від природи об'єкта та умов процесу пізнання. Конкретно-наукові методи, які використовуються в теорії держави та права поділяються на дві підгрупи: *неюрідичні* та *юрідичні*.

Так, ускладнення і розширення предмета дослідження, нові запити практики змушують теорію держави та права використовувати неюрідичні конкретно-наукові методи, які розроблені в межах інших наук (соціології, психології тощо). Водночас проникнення в теорію держави та права методів дослідження, притаманних іншим наукам, не є суто формальним, механічним процесом, а супроводжується їх відповідною перебудовою, трансформацією до специфіки об'єктів державно-правової дійсності. До підгрупи *неюрідичних конкретно-наукових методів* теорії держави та права належать:

– *конкретно-соціологічний метод* – виражається в осмисленні держави та права не на рівні абстрактних понять, а на основі реальних соціальних фактів, сформованих у суспільстві правил. Цей метод включає такі прийоми як анкетування, опитування, інтерв'ювання, соціальний експеримент, аналіз документів, вивчення та збирання статистичних даних. Конкретно-соціологічний метод використовується для визначення ефективності дії державно-правових інститутів на суспільні відносини, виявлення протиріч між законодавством і потребами соціального розвитку. У цілому конкретно-соціологічний метод підвищує науковий потенціал теорії держави та права, ефективність її впливу на суспільні відносини;

– *статистичний метод* – передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають стан, динаміку і тенденції розвитку державно-правових явищ у наукових чи практичних цілях. Цей метод набуває особливого значення під час вивчення масових явищ, наприклад, злочинності, юридичної практики, діяльності державних органів та ін. Статистичні дослідження державно-правових явищ охоплюють три стадії: збирання статистичного матеріалу, зведення його за єдиним критерієм та опрацювання;

– *психологічний метод* – дає можливість вивчати правову свідомість (суб'єктивне ставлення людей до права і державно-правових явищ) та її роль у правовому вихованні населення з метою формування в людей позитивного свідомого ставлення до правового регулювання.

¹ Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 82.

У свою чергу **юридичні конкретно-наукові методи** – це способи пізнання, що напрацьовані та використовуються для вирішення конкретних завдань у межах юриспруденції. До **юридичних конкретно-наукових методів** теорії держави та права належать:

– *спеціально-юридичний метод* – це конкретно-науковий спосіб пізнання, сутність якого полягає в описі явищ державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології, висвітленні діяльності соціальних суб'єктів з погляду юридичних моделей поведінки, з позиції законного або протиправного, обов'язкового або можливого. У ході такого описування здійснюється реконструкція фактів та явищ державно-правової дійсності, їх юридична оцінка, виявляються тенденції і закономірності юридичної практики, а також удосконалюється юридична термінологія;

– *теоретико-юридичний метод* – це конкретно-науковий спосіб мислення, під час якого використовуються існуючі юридичні теорії та поняття, що відбивають основний зміст державно-правової дійсності, її структуру та закономірності розвитку. Властивий правовим теоріям і поняттям внутрішній логічний зв'язок дає можливість здійснювати теоретичний аналіз об'єкта дослідження без безпосереднього звернення до нього. У дослідницькому процесі виокремлення власне об'єкта вивчення досягається тільки на основі його теоретичного аналізу, виділення серед елементів соціальної дійсності лише тих, що стосуються предмета пізнання¹;

– *порівняльно-правовий метод* – це зіставлення державно-правових явищ за конкретними подібними властивостями, в результаті якого виявляють спільне та відмінне між цими явищами. Метод порівняння має науковий характер лише тоді, коли порівнюють не випадковості, а закономірні й типові факти державно-правової дійсності, що мають достатній ступінь достовірності. Шляхом порівняння державно-правових явищ за єдиними критеріями (за часом, суб'єктами, обсягом та інше) виявляються їх загальні та особливі ознаки. У теорії держави та права порівняльно-правовий метод спрямований на виявлення подібних і відмінних ознак між державно-правовими системами різних країн, їх елементів (галузей, інститутів і норм права або органів держави, інших державних інституцій), а також загальних і специфічних закономірностей їх виникнення, розвитку та функціонування.

Таким чином, кожен науковий метод, який використовується в наукових дослідженнях у галузі теорії держави та права має свою сферу застосування та відображає певний аспект дослідження. Відтак, методи можуть бути ефективними лише в сукупності, натомість необґрунтоване ігнорування якогось окремого способу теоретичного пошуку здатне привести до недостовірного наукового результату.

Особливості теорії держави та права, місце і роль у системі суспільних та юридичних наук найбільш повно і конкретизовано розкриваються через поняття та види функцій цієї юридичної науки, які вона виконує, впливаючи на

¹ Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 88 – 89.

державно-правову дійсність. Завдяки функціям можна простежити шляхи розвитку системи загальнотеоретичних знань, їх вплив на сукупність суспільних відносин, наукове і практичне значення результатів наукових досліджень, завдання, що стоять перед теорією держави та права.

Термін «**функція**» (від лат. *functio* – виконання, здійснення) означає *напрямок діяльності, спосіб діяння об'єкта, спрямований на досягнення певного результату*. Кожна з юридичних наук, у тому числі й теорія держави та права, виконує характерні власне їй специфічні функції, що визначаються предметом цієї юридичної науки, а з іншого боку, – спираються на суспільне життя та практичну діяльність, взаємодіючи з іншими юридичними науками¹.

У наукових джерелах представлені різні підходи до визначення поняття функцій теорії держави та права². Узагальнюючи наявні точки зору з цього приводу, можна зробити висновок, що **функції теорії держави та права** – це основні напрями її наукової та навчальної дії на державно-правову дійсність, що визначають і характеризують сутність, зміст, соціальне призначення, завдання і мету теорії держави та права в системі юридичних наук.

До **функцій теорії держави та права** як фундаментальної юридичної науки належать такі:

- *онтологічна* (від лат. *ontos* – суще, *logos* – вчення) – виявлення сутності явищ і процесів державного та правового життя суспільства, об'єктивних умов їх існування. Теорія держави та права не лише вивчає в узагальненій формі державно-правові явища, а й пояснює об'єктивні процеси їх розвитку, з'ясовує, які закономірності знаходяться в основі цих процесів;

- *гносеологічна* (від лат. *gnoseos* – знання, *logos* – вчення) – теоретичне пізнання, відображення держави та права на рівні їх загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування; формування загальних уявлень про окремі державні та правові інститути; констатація сучасного стану генези державності та правової дійсності. Процес пізнання держави і права є безперервним, оскільки протягом історії людства ці явища постійно розвиваються, що вимагає обов'язкового оновлення уявлень про державно-правову дійсність;

- *евристична* (від лат. *heurisko* – знаходжу; евристика – мистецтво знаходження істини, нових відкриттів) – виражається в тому, що теорії держави та права притаманна певна система логічних прийомів і методологічних правил дослідження, які дозволяють їй не лише пізнавати «наявність» буття, його тенденції, але й відкривати нові закономірності в розвитку держави та права;

- *прогностична* (від лат. *prognōsis* – передбачення, пророкування) – наукове передбачення подальшого розвитку держави та права на основі адекватного відображення їх об'єктивних закономірностей; визначення перспектив розвитку державної та правової систем шляхом висунення гіпотез і

¹ Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – С. 32.

² Теорія держави і права : державний іспит / Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський, Л. Г. Матвєєва. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 15; Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-методич. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – С. 9.

прогнозів, аналізу альтернатив. Крім того, виконуючи функцію наукового передбачення, теорія держави та права виявляє проблеми, що постануть перед правом і державою в майбутньому, аби скорегувати еволюцію цих явищ у потрібному для суспільства напрямі¹;

– *аксіологічна* (від лат. *axis* – цінність, *logos* – вчення) – оцінювання фактів (явищ і процесів) державного та правового життя суспільства, співвідношення права і моралі, міри гуманності. Ця функція теорії держави та права зводиться до виявлення цінності права як міри свободи, рівності та справедливості, правової оцінки чинного законодавства, діяльності держави;

– *методологічна* (від лат. *metodos* – шлях дослідження, *logos* – вчення) – виражається у формуванні поняттєво-категоріального апарату системи юридичних наук, створенні універсальної юридичної мови, що реально забезпечує одноманітність у класифікації та оцінці явищ фахівцями різних галузей права. Особливості методологічної функції полягають також у тому, що теорія держави та права надає юридичного змісту загальнонауковим методам, створює систему спеціальних методів, використовує галузеві методи, сприяє обміну інформацією між юридичними науками щодо методологічних знань;

– *ідеологічна* (від лат. *idea* – поняття, ідея, *logos* – вчення) – означає вироблення фундаментальних ідей про шляхи прогресивного розвитку держави та права, що впливають на правову свідомість громадян і суспільства. Ідеологічна функція безпосередньо пов'язана зі світоглядним значенням теорії держави та права, що полягає в розробці основоположних ідей і концепцій державно-правової політики²;

– *виховна* – сприяє підвищенню рівня правової культури населення, оскільки надає знання про закономірності, сутність і соціальне призначення держави та права в сучасному суспільстві, обґрунтовує необхідність і доцільність неухильного дотримання та виконання норм права, активної участі у справах держави. Виховна функція, впливаючи на волю, свідомість і поведінку суб'єктів права, поряд з формуванням правової свідомості та правової культури виробляє почуття необхідності правомірної поведінки, що є важливою гарантією забезпечення законності та правопорядку³;

– *комунікативна* (лат. *communis* – роблю спільним; повідомляю; з'єдную) – забезпечує передачу нових знань із сфери загальнотеоретичних наук юридичним і, навпаки, дотримання оптимальних темпів приросту та вдосконалення юридичних знань, запобігання дублюванню наукових досліджень та утворенню прогалів в юридичних знаннях. Ця функція теорії держави та права, по-перше, сприяє запозиченню юридичною наукою новітніх досягнень інших галузей знання та їх адаптації до її потреб; по-друге, створює умови для найкращої циркуляції інформативних потоків між різними галузями юридичної науки з метою їх взаємодії та взаємозбагачення⁴;

¹ Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // Правова держава. – 2005. – Вип. 16. – С. 9.

² Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – С. 18.

³ Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права : підруч. / В. Е. Теліпко. – К. : БІНОВАТОР, 2007. – С. 26.

⁴ Марчук В. М. Нариси з теорії права : навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – С. 25.

– *прикладна (практична, науково-прикладна, практично-прикладна, практико-орієнтуюча)* – полягає у виробленні рекомендацій для практичного вирішення складних завдань державно-правового будівництва; реалізується через розробку проектів нормативно-правових актів, концепцій реформування державних і правових інститутів, аналіз та узагальнення юридичної практики. Ця функція зорієнтована на розв'язання практичних питань не тільки з позицій спеціальних, а й загальнотеоретичних уявлень, сприяє використанню теоретичних положень як засобу осмислення правової дійсності в усій багатоманітності її проявів, мінімізації можливості юридичних помилок, підвищенню ефективності дії державних, зокрема правоохоронних органів;

– *інтеграційна (системоутворююча)* – виявляється в тому, що теорія держави та права об'єднує всі юридичні науки у злагоджену, гармонійну пізнавальну систему і визначає її єдність. У процесі реалізації цієї функції відбувається інтеграція юридичних явищ і положень інших юридичних наук у загальнотеоретичні поняття, що мають абстрактний характер, а також формулюються їх дефініції, основні риси і загальні закономірності розвитку та функціонування. Ці юридичні поняття та їх доктринальні дефініції становлять каркас усієї юридичної науки, оскільки в концентрованій формі генерують спільні, найістотніші ознаки головних державно-правових явищ¹;

– *пропедевтична* (від давньогрец. προπαιδείω – попередньо навчаю) – теорія держави та права є своєрідним вступом до вивчення інших юридичних дисциплін, дозволяє сформулювати системні знання про юридичні науки в цілому та опанувати їх на глибинному рівні².

В юриспруденції, на відміну від інших наук, виявляється стійка тенденція до узагальнення знань. Постійна диференціація юридичного знання неминуче призводить до протилежного процесу – його інтеграції. Існування галузевих і прикладних юридичних наук є необхідною передумовою виникнення та розвитку юриспруденції, що давала б цілісне уявлення про державу і право. Такою є насамперед енциклопедія права, що йде шляхом узагальнення знань, об'єднання всього фактичного матеріалу в одній загальній системі. Філософія права, навпаки, прагне дедуктивно вибудувати вчення про право. Нарешті, загальна теорія права ставить собі за мету виявити та обґрунтувати загальні основи права з накопиченого галузевими та прикладними юридичними науками теоретичного та емпіричного матеріалу.

Таким чином, видається необхідним і доречним розпочинати вивчення юриспруденції саме з теорії держави та права, що є своєрідним вступом до вивчення інших юридичних дисциплін. Окрім того, в юридичній літературі наголошується на вступній природі теорії держави та права, оскільки саме вона вводить суб'єкта навчання у світ юриспруденції, створює підґрунтя для вивчення інших юридичних наук, з неї розпочинається опанування юридичної професії.

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 36 – 39.

² Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 19.

Слід розрізняти теорію держави та права як науку і навчальну дисципліну. По-перше, теорія держави та права як навчальна дисципліна повністю базується на здобутках теорії держави та права як науки. По-друге, в них різні цілі, завдання та суб'єкти. Так, мета навчальної дисципліни теорії держави та права полягає в доведенні до здобувачів вищої освіти за допомогою методичних прийомів освітнього процесу вже здобутих наукою та апробованих практикою знань, мета науки – це зростання, накопичення нових відомостей ученими-дослідниками з використанням усього методологічного арсеналу. По-третє, навчальна дисципліна теорії держави та права більш суб'єктивна, ніж наука. Система теорії держави та права як науки обумовлена реальною системою досліджуваних нею державно-правових явищ і максимально до неї наближена.

Теорія держави та права – це одна з найбільш складних навчальних дисциплін, що вивчаються здобувачами вищої освіти за спеціальністю «Право» на першому курсі. Основними завданнями вивчення дисципліни «Теорія держави та права» є формування в майбутніх юристів загальних знань про державу та право, а також оволодіння юридичною термінологією, формування високого рівня професійної правосвідомості та правової культури.

Метою навчальної дисципліни «Теорія держави та права» є набуття здобувачем вищої освіти вмінь і навичок стосовно питань (проблем), що пов'язані із закономірностями виникнення, розвитку та функціонування державно-правових явищ у суспільстві; забезпечення майбутніх фахівців-юристів науково обґрунтованими формами і методами роботи в нормотворчій діяльності, при здійсненні систематизації чинного законодавства, у процесі правореалізаційної діяльності, узагальненні юридичної практики, проведенні профілактичної, оперативно-розшукової, виховної роботи та інших практичних діях.

1.2 Основні теорії виникнення держави

Ще з глибокої давнини люди стали замислюватись над питаннями про причини і шляхи виникнення держави. Створювалось безліч теорій, які по-різному відповідали на це питання. Багато з цих теорій пояснюються історичними і соціальними умовами, в яких жили та працювали їх автори, різноспрямованістю ідеологічних та філософських позицій, якими вони керувались. Держава – це явище багатогранне і жодна з теорій не може повністю пояснити причини виникнення держави.

Виникнення держави спричинено потребою суспільства зберегти свою цілісність в умовах його розшарування на нерівні за своїм соціальним станом верстви, у здійсненні ефективного соціального управління за умов зростання населення, заміни безпосередніх родоплемінних зв'язків на соціальні відносини, опосередковані продуктами виробництва тощо.

Держава як феномен людського суспільства цікавила і цікавить мільйони людей, які намагаються зрозуміти, чим було зумовлене її становлення, в чому її призначення. Історія політико-правової думки знає значну кількість спроб знайти причини і з'ясувати умови виникнення держави. У дослідників ніколи не було єдності в поглядах на цю проблему, що зумовило появу багатьох теорій

походження держави.

Міфологічна теорія походження держави, що виникла в період формування первісного людського суспільства. Її основа – *міф* (давньогрец. μῦθος), що виступає своєрідним еквівалентом науки, первісної формою суспільної свідомості. У її межах можна виокремити:

– *давньоіндійську теорію походження держави*, згідно з якою Бог Індра встановив і підтримує космічний та земний порядки, закон (*дхарму*) і звичай (*ріту*);

– *давньокитайську теорію походження держави*, відповідно до якої за волею божественного Неба в Піднебесній з'явилися держава, її глава – імператор, син Неба, порядок, влада та правила поведінки;

– *давньогрецьку теорію походження держави*, що знайшла своє обґрунтування у працях Платона. Держава з'являється після перемоги Олімпійських богів над титанами. Вони, кинувши жереб, поділили землю. Боги Афіна та Гефест, яким випала Аттика, запровадили демократичний режим, Посейдон, отримавши Атлантиду, встановив монархічне спадкове правління.

Релігійна теорія держави, що має своєю основою уявлення про надприродне божественне походження держави, влади, законів. Характерною рисою цих теорій є відсутність розмежування понять «суспільство» та «держава».

Класична теологічна теорія (Аврелій Августин, Тома Аквінський). Ця теорія отримала широке розповсюдження за часів феодалізму. Її сутність полягає в тому, що держава є результатом прояву божественної волі, практичним втіленням влади бога на землі. На думку богословів, будь-яка світська влада похідна від влади церкви, влади релігійних організацій, а народ повинен беззаперечно підкорятися державній волі як прояву волі божественної.

Сучасна теологічна теорія обґрунтована у XX ст. (Ж. Маритен, А. Ауер, Е. Вольф, Ф. Харст). Сутність теорії: причиною виникнення держави та права є Бог, який створив людину розумною, вольовою, творчою істотою, здатною до вдосконалення суспільного порядку. На теперішній час теологічна концепція про державу є досить впливовою в католицькому світі, оскільки вважається офіційною доктриною держави Ватикан.

Патріархальна теорія (Арістотель, Г. Філмер, М. Михайловський). Згідно з цією теорією держава виникла внаслідок розростання патріархальної сім'ї. Так, Арістотель стверджував, що держава – найкраща форма людського спілкування, яка створюється з метою досягнення загального блага. Влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї сім'ї та забезпечує їхню покійність.

Патерналістична теорія Конфуція (*патер* – батько) має багато спільних рис з поглядами Арістотеля: влада глави держави тотожна владі голови родини, а держава – це велика родина, якою потрібно управляти на основі добра, турботи старших про молодших, відданості та поваги.

Патримоніальна теорія (К. Галлер). Представники цієї теорії вважають, що держава є похідною від права власності на землю (патримоніум). Із права володіння землею влада автоматично розповсюджується й на людей, які

проживають на ній. Саме в такий спосіб обґрунтовується ідея феодального сюзеренітету.

Договірна теорія має своєю основою ідею укладання угоди між людьми з метою забезпечення спільної користі – взаємної безпеки. Це теорія Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо. На думку цих мислителів, держава виникла в результаті укладання суспільного договору про правила спільного проживання. Вони зазначали, що був час, коли не було ні держави, ні права. У додержавний період в умовах «золотого віку» (Ж.-Ж. Руссо), або «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс), люди жили відповідно до своїх природних прав. Однак не існувало влади, здатної захистити людину, її честь, гідність, гарантувати її права на життя і власність. Для усунення такої соціальної «вади» люди об'єдналися та уклали між собою договір про те, що частину своїх прав, притаманних їм від народження, вони передають державі як органу, що представляє їхні спільні інтереси, а держава, зі свого боку, зобов'язується забезпечити природні права людини. У разі порушення умов договору народ має право на революцію та зміну правителя.

Теорія насильства знаходить свою варіативність у теоріях зовнішнього та внутрішнього **насильства**. Прихильники цієї теорії стверджують, що держава виникла в результаті ведення війн, насильницького підкорення одними людьми інших, одного племені іншим. На їх переконання, держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Як інструмент організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань з боку інших сильних племен.

К. Каутський намагався довести, що за умови подальшого розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, орган захисту та забезпечення загального блага як сильних, так і слабких. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда).

У свою чергу Л. Гумплович вважав, що держава виникає внаслідок прагнення племені до розширення свого впливу та могутності. Це призводить до війн і, як наслідок – виникнення державного устрою та соціального розширення. Причому держава завжди формувалася завдяки меншості завойовників, які були расою переможців. Водночас Є. Дюрінг був прихильником *теорії внутрішнього насильства* однієї частини первісної соціальної групи над іншою. Цей первинний чинник зумовлює виникнення політичного ладу (держави), приватної власності та класів.

Психологічна теорія походження держави (Л. Петражицький), сутність якої полягає в тому, що виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, потребою індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитета, вказівками якого можна було б керуватися в повсякденному житті, бажанням підкоряти та підкорятися. Для обґрунтування своєї ідеї прибічники цієї теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів. При цьому Л. Петражицький наголошував на тому, що держава й офіційне законодавство є «проекціями» правових

переживань, «фантазмів» психіки.

Органічна теорія походження держави ґрунтується на уявленні про державу як про живий організм, продукт соціальної еволюції. Так, Г. Спенсер ототожнював процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Учений висловив думку про те, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Згідно з цією теорією держава, як і будь-яке живе тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, лише їй притаманну функцію. Таким чином, утворюється система органів держави. І все це відбувається так, як у живому організмі, окремі частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого¹.

Марксистська (матеріалістична, класова, економічна) теорія походження держави (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ульянов (Ленін)). Її суть зводиться до того, що держава виникла внаслідок класової боротьби. Ця теорія є однією з найбільш розповсюджених та аргументованих у вітчизняній юридичній науці гіпотез (обґрунтованого припущення) про походження держави і права. Вона викладена в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», підготовленій на основі аналізу історичного матеріалу щодо виникнення держав у Греції, стародавньому Римі та давніх германців. У найбільш загальному вигляді процес виникнення держави можна звести до положення про те, що держава існувала не завжди, а з'явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід до виробляючої економіки. Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрями: а) землеробство; б) скотарство; в) ремесло; г) професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізація суспільного виробництва супроводжується вдосконаленням знарядь праці, підвищенням її продуктивності та, як наслідок, – появою надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які вироблялися в суспільстві, неминуче позначилися на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв'язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути суперечності, що виникли між цими класами. Саме такою організацією і виявилася держава.

Теорія інцесту (кровозмішення). Автором цієї теорії є французький

¹ Рудик П. А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. / П. А. Рудик. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Алерта, 2015. – С. 31.

соціолог і етнограф Клод Леві-Стросс. На його думку, вихідним соціальним чинником у виокремленні людини зі світу природи, структуризації суспільства і виникнення держави виявилася існуюча в первісному суспільстві заборона інцесту, особливо на тому етапі розвитку родової общини, коли люди стали помічати, що від кровозмішення народжуються неповноцінні діти. Для реалізації цієї заборони необхідно було створити спеціальні органи всередині родової общини, котрі здійснювали б контроль за дотриманням заборони, застосовували жорсткі заходи покарання до тих осіб, які її порушили, а також встановлювали б зв'язки з іншими общинами для обміну жінками. Ці контрольні органи з часом і трансформувалися в державний апарат (державу).

Іригаційна (гідралічна) теорія походження держави в найбільш систематизованому вигляді була викладена німецьким ученим К. Вітфогелем у роботі «Східний деспотизм». Сутність її полягає в тому, що в Давньому Єгипті, де на берегах Нілу люди поступово стали переходити до осілого життя, необхідно було будувати канали та інші гідралічні споруди для ведення землеробства. Іригаційні роботи вимагали спеціальної організації та навичок. Їх виконували люди, здатні керувати іригаційним будівництвом. Ці організатори з часом стали першими державними службовцями, котрі уособлювали державний апарат. Отже, на створення держави визначальний вплив мав іригаційний фактор.

Демографічна концепція походження держави (Е. Босеруп). В її основу покладено біологічну теорію Мальтуса. Сутність концепції полягає в тому, що основною причиною виникнення держави стало зростання чисельності населення, котре проживає на певній території, та необхідність управління ним.

Расова теорія походження держави з'явилася в період рабовласництва в Новому Світі та мала на меті реабілітувати його в очах європейського співтовариства. Її основоположник Ж. де Гобіно вважав, що люди поділяються на дві раси: господарів, які створили державу, і рабів, котрі здатні лише підкорятися.

Кризова теорія походження держави (А.Б. Венгерова). Причина виникнення перших державних утворень полягає в наявності кризових чинників (економічних, соціальних, екологічних та інших) у період неолітичної революції, при переході до виробляючої економіки.

Спортивна теорія походження держави (Ортега-І.-Гассет), за якої виникнення держави пов'язано з походженням ігор, фізичних вправ, ініціацій і поступовим оформленням спеціальної авторитетної групи організаторів, які з часом отримують владні повноваження¹.

Таким чином, всі вищезгадані теорії по-різному пояснюють причини та умови виникнення держави, кожна з них розкриває одну з можливих сторін процесу виникнення держави. Проте загальну уяву про цю проблему можна отримати лише синтезувавши всі ці теорії (в більший або менший мірі довіряючи кожній з них) у загальну універсальну теорію держави, врахувавши при цьому

¹ Теорія держави і права: підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.]; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 29 – 32.

цілий комплекс чинників, що впливають на розвиток і становлення такої інституції в суспільстві.

1.3 Поняття та ознаки держави

Держава як продукт суспільного розвитку є складним соціальним явищем, тісно пов'язаним і багато в чому залежним від економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Держава – це форма організації політичної влади, що покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території. Держава, займаючи особливе місце в політичній системі громадянського суспільства, має характерні ознаки, що відрізняють її від інших політичних інститутів влади. Вона виникла на певному етапі розвитку людства і зберігається до теперішнього часу.

Пізнання ознак держави є складним, оскільки залежить від постійної зміни економічних, соціальних, класових, духовних, релігійних, національних та інших чинників, що визначають її сутність і зміст¹.

Визначення держави зустрічаємо вже в мислителів стародавніх часів. Грецький філософ Платон уявляв ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників². Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував, що держава – це змова багатих проти бідних³. У свою чергу Т. Гоббс назвав державу «природним тілом»⁴. І. Кант вважав, що держава – це об'єднання людей, підвладних правовим законам⁵. Г. Гегель писав про державу як про «ходу Бога у світі»⁶.

З часом характеристики держави поглиблюються, стають ширшими і точнішими. Відомий історик права М.Ф. Владимирський-Буданов визначив державу як союз осіб, які займають певну територію й якими управляє одна верховна влада⁷. Своє визначення держави запропонував Б.О. Кістяківський: держава є правовою організацією народу, що повинна діяти відповідно до соціальних інституцій та регуляторних процедур і правил⁸.

У радянській юридичній літературі панували уявлення про державу, що походили від ідеї класового устрою суспільства, в світлі якої вона розглядалася «як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим», «організація економічно пануючого класу» тощо.

Уже в 60-і роки радянським політикам і юристам стає зрозуміло, що необхідні нові підходи до розуміння та визначення держави. У СРСР

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 60.

² Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 54.

³ Утопический социализм: хрестоматія / Общ. ред. А. И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 56.

⁴ Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димерець (пер. з англ.). – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 124.

⁵ Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень: підруч. / Ф. П. Шульженко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 158.

⁶ Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – С. 32.

⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 4-е изд. – К., 1908. – С. 9.

⁸ Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман; пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – С. 121.

з'являється й обґрунтовується ідея загальнонародної держави, яку ніяк не можна було вважати «машиною для підтримання панування». Було вирішено, що характеристика держави як «машини» належить лише до експлуататорських держав і частково до держави диктатури пролетаріату¹.

Сучасний період розвитку держави характеризується тим, що її метою є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод. Усе це знаходить своє відображення в сучасних державах – правових, демократичних, соціально-орієнтованих.

Так, С.С. Алексєєв розглядає державу через діяльність апарату політичної влади та його належне функціонування в епоху цивілізації. У таких умовах суспільство існує як окремий інститут, в якому розвиваються демократія, політичні та економічні свободи людини².

Необхідно зазначити, що держава повністю не зливається з суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування та розвитку, особливі потреби та інтереси. Тому вивчення характеристик держави повинно здійснюватись як з точки зору єдності держави й суспільства, так і їх відокремленості. Методологічним підходом до подібного аналізу поняття, сутності та призначення держави є розуміння держави як особливої форми організації суспільства.

Отже, **держава** – це суверенна, політико-територіальна організація влади суспільства, яка виражає, узгоджує і забезпечує інтереси населення шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління та правового примусу, вирішує загальносуспільні справи і виступає суб'єктом міжнародно-правових відносин.

До основних суттєвих ознак поняття «держава» відносять такі:

1) наявність території, під якою традиційно розуміють простір, у межах якого здійснюється державна влада.

У складі території держави необхідно розрізняти: а) реальну, фактичну територію, межі якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством; б) квазітериторію (уявну територію), що постійно змінює свої розміри й конфігурацію.

Реальна територія містить у собі: а) сухопутний простір; б) водний простір (акваторія) – територіальне море й внутрішні води; в) повітряний простір (аероторія), розташований над сухопутним і водним просторами; г) надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами.

До **квазітериторії** відносять:

– військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження;

– торговельні морські й повітряні судна під прапором певної держави, що

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засєч, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 61.

² Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексєєв. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – С. 10.

перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

- космічні об'єкти, що належать державі;
- трубопроводи й підводні кабелі;
- нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі;
- території дипломатичних представництв і консульств;

2) *населення* – пов'язана однаковим походженням і мовою культурна спільність людей, яка знаходиться під юрисдикцією держави та на котру поширює свій вплив національне законодавство;

3) *суверенітет*, тобто політико-правова властивість влади, що закріплена нормативним актом та характеризує державну владу як верховну, незалежну, неподільну та єдину.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі ознаки державного суверенітету України:

- **верховенство** – відсутність іншої державної влади на території країни;
- **самостійність** – можливість самостійно приймати рішення всередині країни і зовні при дотриманні норм національного і міжнародного права;
- **повнота** – поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни;
- **неподільність** влади держави в межах її території – єдність влади в цілому і тільки функціональний її поділ на галузі влади: законодавчу, виконавчу, судову;
- **незалежність** у зовнішніх відносинах – можливість самостійно приймати рішення зовні країни при дотриманні норм міжнародного права і повазі суверенітету інших країн;
- **рівноправність** у зовнішніх відносинах – наявність у міжнародних зв'язках таких прав і обов'язків, як і в інших держав.

Суверенітетом володіють будь-які держави незалежно від величини їхньої території, кількості населення, форми правління і устрою. Державний суверенітет є основним принципом міжнародного права. Він знайшов своє вираження в Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах;

4) наявність *системи органів та інших організацій*, які створюються державою для виконання її завдань і здійснення функцій і охоплюються поняттям *механізм держави*. Частина органів держави, що створюється для реалізації владних повноважень охоплюється поняттям *апарат держави*;

5) здатність розробляти *загальнообов'язкові правила поведінки*, що визначаються як *норми права*. За допомогою *норм об'єктивного права* держава визначає зміст прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а також забезпечує обов'язковість своїх рішень;

6) *державна влада* як здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів (авторитету, права, примусу тощо).

До *факультативних суттєвих ознак* категорії «держава» відносять такі:

- наявність конституції;
- наявність державних символів (прапор, герб, гімн, а для держави, що за

формою правління є монархією, додатковим символом вважається монарх);

- наявність громадянства;
- наявність грошової одиниці;
- участь держави в міжнародних органах і організаціях тощо¹.

Необхідно зазначити, що у вітчизняній юридичній науці термін «сучасна держава» використовується в таких значеннях:

- держава, яка існує в теперішніх умовах;
- держава, що відповідає певним вимогам, які прийняті міжнародним співтовариством, а саме: принципам демократії, верховенства права, поділу влади, політичного та ідеологічного плюралізму, соціальної справедливості тощо.

Серед ознак сучасної держави також виокремлюється її визнання світовим співтовариством. Усі разом ознаки утворюють своєрідну нормативну оцінку держави, через призму забезпечення прав людини, створення умов для ефективного контролю за здійсненням державної влади, забезпечення цілісності цивілізованого і культурного розвитку особи та суспільства.

Так, у сучасному світі існує 251 держава, серед них: 195 незалежних держав, з яких 193 держави-члени ООН, дві держави-спостерігача (Святий Престол, Палестина); 10 держав із невизначеним статусом, тобто які офіційно визнані однією чи декількома державами-членами ООН або визнані частково; 46 володінь, що мають постійне, корінне населення і власне громадянство, але не є незалежними чи мають особливий статус. Окрім того, поза межами цих держав є більш як 30 територій, які не мають постійного населення; або є спірними чи нейтральними територіями і таке інше.

Специфіку існування сучасної держави неможливо розкрити без використання геополітики² як поєднання територіальних особливостей держави з формами та методами реалізації державної влади. При цьому просторове буття сучасної держави не може обмежуватися лише власною територією. Необхідно взяти до уваги географічні, історичні, політичні та інші фактори, що впливають на стратегічний потенціал держави. Сучасна геополітика є системою відносин взаємозалежності, де національна безпека стає вже не стільки як військова, але і як економічна, екологічна, культурна проблема. Таким чином, сучасна держава – це результат зміни менталітету людей, сприйняття ними не лише колишніх традицій державності, але й використання загальнолюдських цінностей, урахування змін, що відбуваються у світі.

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «держави» є категорія *«сутність»*, під якою розуміють відносно стійку сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта.

Сутність держави розвивається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність, і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух

¹ Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 29 – 32.

² Геополітика – це політологічна концепція, що вбачає в політиці засадничу, визначальну роль географічних чинників: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність, обмеженість природних ресурсів, клімат, кількість населення тощо.

від державності до держави. Сутність держави виявляється у процесі її дослідження як юридичної категорії, що використовується всіма юридичними науками, та її сприйнятті як феномена.

Сутність держави розглядається через її властивості, які полягають у тому, що вона:

- *всеоохоплююча організація* – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства (більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами підданства або громадянства), відображає та забезпечує як загальносуспільні інтереси і потреби, так і інтереси й потреби його членів (усі інші соціальні організації – політичні партії, професійні та молодіжні спілки, трудові колективи тощо – охоплюють лише окремі верстви населення);

- *територіальна* – об'єднує членів суспільства (своїх громадян) за територіальною ознакою, територія визначає просторові межі поширення її компетенції;

- *офіційна організація* – репрезентує суспільство, виступає від його імені як усередині держави, так і за її межами;

- *універсальна організація* – об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їх життя;

- *верховна (суверенна) організація* – є вищою за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;

- *централізована організація* – державні організації мають ієрархічну структурну побудову, тобто нижчестоящі організаційні структури (регіональні (місцеві) органи державної влади, державні підприємства і установи) підпорядковані вищестоящим – загальнодержавним органам державної влади (парламенту, президенту, уряду);

- *володіє спеціальним апаратом публічної влади*, повноваження якого поширюються на все суспільство, а також іншими державними організаціями, що безпосередньо забезпечують вирішення загальносуспільних справ;

- *здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер*, що забезпечуються можливістю застосування державного примусу;

- *пов'язана з правом* – організовує життя на правових засадах; право юридично оформлює державу та державну владу та тим самим робить їх легітимними, тобто законними; держава здійснює свої функції в правових формах;

- *встановлює та збирає податки і збори* – це обов'язкові платежі грошима, які стягуються державою. Разом податки та збори формують державну скарбницю, з якої фінансується сама держава та фінансується виконання державою її функцій (освітніх, медичних тощо), надає матеріальну підтримку в межах міжнародного співробітництва економічно слаборозвинутим державам чи постраждалим від природних катаклізмів тощо.

Контрольні питання:

1. Наведіть визначення об'єкта теорії держави та права.
2. Охарактеризуйте предмет теорії держави та права.

3. Дайте визначення функцій теорії держави та права.
4. Назвіть види функцій теорії держави та права.
5. Розкрийте комунікативну функцію теорії держави та права.
6. Розгляньте прогностичну функцію теорії держави та права.
7. Покажіть співвідношення методів і функцій теорії держави та права.
8. Розкрийте основні теорії походження держави та висловіть власне ставлення до них.
9. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте основні ознаки держави.
10. Охарактеризуйте поняття «сутність держави».

ТЕМА 2. ФОРМА ДЕРЖАВИ

Засвоєння теоретичних положень теми дозволить дати відповідь на такі питання: як формується влада у державах, якими органами вона представлена та який порядок їх утворення, термін повноважень, як вони взаємодіють між собою та населенням, на яких принципах і як територіально побудована державна влада, якими методами вона здійснюється.

2.1 Поняття та елементи форми держави

З метою встановлення існуючого в державі порядку організації та здійснення державної влади, аналізують формально закріплені норми права певної держави або декількох держав, а також фактично діючий у державі порядок організації та здійснення державної влади.

Узагальнення отриманих знань, дозволяє вченим здійснити наукову класифікацію держав світу щодо порядку побудови владних відносин у державі.

Отож, поняття форми держави є штучним результатом наукового узагальнення (класифікації) певних держав світу за порядком організації та здійснення державної влади (наприклад, Франції, Китаю та інших держав).

За відповідним критерієм, **складовими елементами форми держави традиційно називають:** форму державного правління (найстаріший елемент: вченими він став виокремлюватися ще в Стародавній Греції); форму державного устрою (активно вивчається починаючи з XVII – XVIII ст.); форму державно-правового режиму (наукою став виділятися лише на початку XX ст.)¹.

При цьому за останнім елементом (державно-правовим режимом), визнають домінуючу роль, оскільки зміни в державному режимі тягнуть за собою зміни як форми правління, так і форми державного устрою.

Форма державного правління характеризує формальний (нормативно закріплений) та одночасно фактично діючий порядок організації та здійснення державної влади щодо: а) формування посади глави держави та інших вищих органів державної влади; б) побудови структури та взаємодії вищих органів державної влади між собою та народом. За відповідними параметрами виокремлюють дві основні *форми державного правління* – *монархію та республіку*.

Форма територіального устрою держави вказує на порядок організації державної влади з точки зору: нормативно закріпленого та фактично діючого порядку взаємовідносин на території держави центральної, регіональної та місцевої влад; способів (порядку) розподілу території держави на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці в унітарній державі або політичні утворення у федерації); особливостей правового статусу складових території держави. За відповідними параметрами, переважно, виокремлюють

¹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скаун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

дві основні форми територіального устрою – просту (унітарну) та складну (федеративну).

Форма державно-правового режиму вказує на те, які застосовуються прийоми, способи та методи реалізації державної влади, що забезпечують здійснення функцій держави та загалом проведення певної державної політики. За відповідними параметрами виокремлюють дві основні форми державно-правового режиму – демократичний та антидемократичний.

Загалом, **форма держави** – це порядок організації та здійснення державної влади в певній державі світу або типі держав.

Усі елементи форми держави (форма державного правління, устрою та режиму) мають правову основу – вони фіксуються в Конституції та інших формах (джерелах) права. Однак слід мати на увазі, що зміст відповідних правових документів не завжди відповідає дійсному характеру правових відносин у суспільстві та державі. Тому необхідно розрізняти *формальну (правову) форму* держави та *фактично існуючу форму* в державі.

Сукупність двох елементів: форми державного правління та форми державного устрою відповідають за функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а саме за способи розподілення та співвідношення державно-владних повноважень, між її ланками. При цьому форма правління відображає порядок формування та взаємодії органів одного рівня – загальнодержавного, тобто між главою держави, парламентом та урядом. Це так звана «горизонтальна» організація влади. У свою чергу форма державного устрою відображає співвідношення державно-владних повноважень між органами різних рівнів, тобто між перерахованими вище та тими, що діють у регіонах: кількість автономних рівнів влади в державі, характер участі регіональної влади у здійсненні загальнодержавної політики та здійснення влади на всій території. Це так звана «вертикальна» організація державної влади.

Окрім структури, форму держави характеризують **принципи її організації та функціонування**. Вони такі:

Принцип легальності означає, що форма держави має своє закріплення на рівні Основного закону держави (писаної Конституції) або декількох правових актів (неписаної Конституції, наприклад, у Великобританії).

Принцип легітимності полягає в тому, що форма держави, яка закріплена формально, має бути визнана більшістю населення країни.

Принцип координації елементів форми держави передбачає, що елементи форми держави (форма правління, форма державного устрою та державний режим) мають поєднуватися, не повинні суперечити один одному, вони мають доповнювати один одного.

Принцип політичної ефективності передбачає, що форма держави має створювати умови, що є найбільш ефективними для політичного управління країною, узгодженої взаємодії всіх елементів механізму держави.

У державознавстві поняття «форма держави» досліджується двома основними шляхами: перший – інструментальний (практично-політичний) передбачає вивчення форми держави з точки зору забезпечення ефективності

державного управління, стабільності функціонування державного апарату, побудови взаємовідносин уряду та народу тощо (цим займається наука конституційного права); другий – науково-пізнавальний (гносеологічний) дозволяє виявити **взаємозв'язки між формою держави та її сутністю, змістом та історичним типом**¹. Ці питання є переважно предметом вивчення теорії держави та права, тому зупинимося на їхній характеристиці окремо.

Сутність держави, на кожному історичному етапі розвитку суспільства та держави, відображає інтереси певного класу, соціальної групи або домінуючої частини населення. Відповідно в юридичній літературі розрізняють: *класовий підхід* до розуміння сутності держави та *загальносоціальний підхід*². Класовий підхід більш детально проявляється в *понятті історичного типу держави*.

Зміст держави включає в себе: а) *сутність держави*; б) *функції держави* та в) *апарат держави*. Останній характеризує історично складену систему органів державної влади, яка в подальшому розкривається через поняття форми державного устрою та форми державного правління.

Разом сутність і зміст держави завжди існують у певній формі. З іншого боку, форма не може існувати в «чистому» вигляді, вона завжди наповнена змістом та є вираженням сутності, що в ній міститься. Наприклад, демократична форма відповідає та сприяє розвитку правової та соціальної за своїм змістом держави, розкриттю її загальнолюдської сутності, а остання в свою чергу через вказаний зміст забезпечує розвиток цієї форми. І навпаки, класова сутність комуністичної чи нацистської за своїм змістом держави, визначає вибір тоталітарної форми, що найбільш повно відображає вказану сутність і зміст держави. Таким чином, у випадку, коли форма, зміст і сутність є адекватними та відповідають один одному, вони сприяють розвитку та вдосконаленню один одного. Але подеколи історичний тип певної держави може бути перепорою або навпаки стимулом в розвитку тих чи інших форм держави. Так рабовласницькій державі не притаманна федеративна форма, соціалістичному типу не притаманна монархічна форма. У свою чергу рабовласницьке суспільство мало форму абсолютної монархії, імперії, аристократичної та демократичної республіки. Феодальна держава втілювалась в таких формах як ранньофеодальна, станово-представницька та абсолютна монархія, місто-республіка.

На сучасному етапі розвитку суспільства, сутність і зміст європейської держави все більш втрачають класові риси, стають класово індіферентними. Для змісту сучасної європейської держави характерно: державна влада реалізується на основі поділу її гілок, держава набуває рис демократичної, правової, соціальної, в центрі всього опиняється людина, її права і свободи. Одночасно відбувається трансформація форм держави. Стираються фактичні межі між монархічною і республіканською формами. Посилюються процеси регіоналізації: в унітарних державах розширюються права автономій, у

¹ Бостан С. К. Поняття форми державного правління та її історичні типи / С. К. Бостан // Влада. Людина. Закон. – 2011. – № 1. – С. 25 – 26.

² Петров В. С. Сущность, содержание и форма государства : [монография] / В. С. Петров – Л. : Наука, 1971. – С. 63.

федеративних – відбувається оптимізація суб'єктного складу, утворюються високоінтегровані міждержавні об'єднання. Демократичний режим стає пануючою формою державно-правового режиму.

Будучи проявом основних характеристик держави, форма держави ніколи не залишалася раз і назавжди встановленою. Узагальнено можна назвати такі **фактори, які в комплексі формують форму держави**: *умови утворення держави* (федеративна форма територіального устрою держави в США), *історичні традиції* (монархія у Великобританії), *внутрішньополітична боротьба еліт* (неодноразова зміна форм у державах Африки), *домінування певних ідеологічно-культурних цінностей* (теократична республіка в Ірані) та ін.

Постійно змінювалася й уява науковців про форму держави. Наприклад, у радянській літературі форми наводилися в залежності від історичного типу держав (рабовласницька, феодална, буржуазна, соціалістична). У зарубіжній літературі, навпаки, класова сутність держави взагалі не бралася до уваги, наприклад, у залежності від розподілу повноважень між органами держави виділялися дуалістичні, тринітарні, квадритарні форми. В останні роки в сучасній російській літературі (В.Є. Чіркін, А.Б. Венгеров), пізніше в українській (С.К. Бостан)¹ на підставі узятих в єдності таких характеристик як: спосіб організації та здійснення державної влади, територіальна побудова, методи діяльності, запропоновані три форми держави: монократична (єдиновладна), сегментарна (змішана) та полікратична (багатовладна)².

Монократична державна форма характеризується єдиновладдям, де повнота державної влади може знаходитися в руках однієї особи (теократичного монарха в державі Оман, фюрера в нацистській Німеччині), належати колегії (колегіальному монарху – Раді Емірів в ОАЕ) або конституцією може бути проголошено, що вся влада належить радам (насправді – партійній номенклатурі в СРСР). Для такої форми притаманно також: відсутність поділу державної влади; декларування федеративного устрою, але фактична централізація влади (наприклад, СРСР або Чехословаччина); невиконання законом, із-за ідеологічних міркувань, місцевого самоврядування або фактична його відсутність; наявність недемократичного державно-правового режиму³.

Сегментарна державна форма – перехідна від монократичної форми до полікратичної. Передбачає: формальний поділ державної влади; зосередження влади в руках глави держави або уряду (монарха в дуалістичних монархіях або президента в «суперпрезидентських» республіках); відсутність або самостійність самоврядних органів суб'єктів федерації; у державно-правовому режимі домінують авторитарні методи управління (заборони, обмеження). Ця форма має свої різновиди: до держав, що тяжіють до монократичної форми, належать Йорданія, Марокко, Таїланд; до полікратичних – Польща, Чехія.

¹ Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т ; Дике поле, 2005. – 540 с.

² Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – С. 23 – 25.

³ Теория права и государства : учеб. / под ред. проф. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 77.

Полікратична державна форма протилежна монархичній і характеризується такими ознаками: діє поділ державної влади та існує місцеве самоврядування; в державно-правовому режимі домінують демократичні методи управління; не обмежується певною формою правління, існує, наприклад, при парламентській монархії в Японії або президентській республіці США¹.

2.2 Поняття та види форми державного правління

Форма державного правління є одним із трьох понять (поряд з державним устроєм та державним режимом), які у своїй єдності розкривають основи організації та здійснення державної влади в окремо узятій державі або типі держав.

Уявлення науковців про те, які саме правові основи держави розкриває поняття «форма державного правління», в різні періоди історії змінювалося. Так, в аграрному суспільстві значення форми державного правління зводилося лише до визначення того, яким чином заміщується посада глави держави – в порядку спадкування чи шляхом виборів. Із розпадом феодалізму і переходом до індустріального суспільства, що супроводжувався послабленням влади монархів, появою і зміцненням народного представництва (парламенту), значущості набуло не те, як відбувається передача влади – спадково або шляхом виборів глави держави, а те, як організуються відносини між главою держави, парламентом, урядом, як взаємно врівноважуються їх повноваження, – словом, як влаштований принцип поділу влади.

Сучасні науковці, що є прихильниками трьохелементної побудови форми держави вважають, що **форма державного правління – це спосіб (порядок) організації і здійснення державної влади, що характеризує формальний (нормативний) та одночасно фактично діючий порядок формування та взаємодії вищих органів державної влади (глави держави, парламенту та уряду) між собою та народом**².

За відповідними параметрами, виокремлюють дві основні форми державного правління – монархію та республіку.

Монархія – це форма державного правління, при якій глава держави очолює систему вищих органів державної влади та повністю або частково зосереджує в своїх руках державну владу, яка передається у спадок представникам правлячої династії. Зараз в світі нараховується до трьох десятків країн з цією формою правління. Титул монарха в різних країнах називають по-різному: султан (Бруней, Оман), папа (Ватикан), емір (Кувейт), герцог (Люксембург), імператор (Японія), князь (Монако, Ліхтенштейн).

Ознаки монархічної форми державного правління, що склалися історично такі:

– монарх є головою держави і здійснює від її імені представництво;

¹ Бостан С. К. Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24.

² Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скаун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

- монарх є носієм державної влади за правом крові (спорідненості) й отримує її згідно процедури престолонаслідування;
- монарх здійснює державну владу безстроково;
- монарх офіційно непідлеглий будь-яким іншим суб'єктам;
- монарх юридично безвідповідальний (відсторонити монарха від влади неможливо).

Разом із тим необхідно мати на увазі, що наведені ознаки є дійсними для традиційної (династичної) монархії. У дійсності, **за способом передачі верховної влади, монархії поділяються на:**

– *традиційні (династичні)*, де престол передається у спадок представникам правлячої династії згідно закону або конституційного звичаю. Основні системи престолонаслідування такі: 1) салічна система – наслідування престолу здійснюється лише особами чоловічої статі в порядку первородства (Бельгія, Японія); 2) кастильська система – при наслідуванні престолу перевага віддається чоловікам, хоча визнається право і за жінками, тобто молодший брат виключає з черги престолонаслідування старшу сестру (Великобританія, Іспанія); 3) удосконалена кастильська (шведська) система – надає однакові права на престол спадкоємцям чоловічої і жіночої статі, тобто монархом стає більш старша за віком дитина, незалежно від того, це син чи донька (Норвегія, Швеція); 4) австрійська (габсбурзька) система – право наслідування в жінок виникає лише в разі, коли відсутні законні спадкоємці на престол по чоловічій лінії, в тому числі двоюрідні брати, племінники тощо (Нідерланди).

– *електоральні (виборні)*, де посада глави держави є виборною (наприклад, влада давньоримських царів – рексів була довічна, але не спадкова). На теперішній час класична виборна монархія існує лише в трьох країнах світу:

- Камбоджа, де король обирається Королівською радою трону з числа членів монаршої родини;

- Малайзія, де Верховний правитель (Янг-ді-Пертуан-Агонг) обирається на п'ятирічний термін правителями султанатів Малайзії зі свого числа. При цьому в малайзійському штаті Негері-Сембелан правитель також обирається Правлячою радою;

- Мальтійський орден, де Князь і Великий магістр обирається пожиттєво.

Особливим різновидом є *довічна теократична монархія* (Ватикан), де Папа Римський одночасно є главою держави та церкви, якого обирають представники вищого духовенства – кардинали на довічний термін.

– *персонально-вольові*, де глава держави самостійно або за погодженням з народом чи іншим колегіальним органом визначає свого наступника незалежно від династичної спорідненості та соціального стану (наприклад, відповідно до республіканської Конституції Болівії 1826 р., по життєво обраний парламентом президент повинен був запропонувати для затвердження сенатом кандидата на посаду довічного віце-президента (голову уряду).

– *змішані*, поєднують у собі механізми правонаступництва престолу властиві традиційному (династичному), виборному (електоральному) і персонально-вольовому характеру визначення законного глави держави (за мусульманської системи престол наслідує не певна особа, а правляча сім'я

(частина династії), яка на сімейній раді сама визначає, хто саме з найближчих родичів покійного монарха (осіб чоловічої статі, але не обов'язково синів) вступить на престол (такими є Катар, Оман, Саудівська Аравія)¹.

Таким чином, порядок заміщення посади глави держави на певному історичному етапі (майже до початку XX ст.) справді був одним із тих основних чинників, що визначали зміст форми правління. Але в подальшому він втратив своє першорядне значення, оскільки в сучасній демократичній державі форма правління прямо залежить від характеру розподілу державної влади².

Отож за другим критерієм, **за обсягом і характером повноважень монарха**, всі монархії поділяються на **необмежені** та **обмежені**.

Необмежена монархія – це така форма правління, де влада монарха не обмежується якимись органами чи законом: монарх відіграє роль єдиногодержавного правителя. Її різновидом є:

– *деспотична монархія* – історичний попередник розвиненої необмеженої класичної монархії, її перший етап. Влада монарха-деспота спирається на могутній військово-бюрократичний апарат. Головна легітимацийна підстава влади в таких монархіях – обожнювання харизматичного лідера-монарха, наділення його особливими рисами, сакралізація, непорушний авторитет його сили. Монархії типу східної деспотії характерні для стародавніх держав рабовласницького типу (Єгипет, Вавилон, Ассирія, Китай, Індія та інші);

– *абсолютна монархія*, характерна для останнього етапу існування феодальних держав, коли відбувається концентрація влади в руках монарха: вона є необмеженою, поділ влади відсутній, а станowo-представницькі установи є фактично безправними. Усі європейські монархії пройшли період абсолютизму. Донині збереглося вісім абсолютних монархій: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія.

Обмежена монархія – це така форма правління, де влада монарха обмежена конституцією, або ж традицією та повноваженнями інших державних органів. Має такі різновиди: *станово-представницька і конституційна*.

Станowo-представницька монархія – це форма правління, при якій влада глави держави обмежена на підставі традиції формування органів за критерієм приналежності до певного стану (духовенства, дворянства), тобто станowo-представницьких органів, які, як правило, відіграють роль дорадчих органів (наприклад, Кортес в Іспанії, парламент в Англії). Такі монархії характерні для феодальної держави. На теперішній час подібних монархій у світі немає.

Конституційна монархія – це така форма правління, при якій влада монарха суттєво обмежена представницьким органом. Звичайно це обмеження визначається конституцією, затвердженої парламентом. Виникла в період

¹ Серегин А. В. Форма государственного правления (вопросы теории): автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. В. Серегин. – Ростов н/Д, 2014 – С. 24 – 28.

² Бостан С. К. Класифікація сучасних форм державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24.

становлення буржуазного суспільства. Конституційна монархія поділяється на два підвиди: *дуалістичну* та *парламентську*.

Дуалістична монархія – це така форма правління, при якій юридично і фактично влада розділена між урядом, сформованим монархом, і парламентом. Характерна для періодів переходу від феодальних відносин і абсолютизму до капіталізму, відповідно є перехідним типом від абсолютної монархії до парламентської. Має такі *ознаки*:

- формальна належність законодавчої влади парламенту;
- здійснення монархом функцій глави виконавчої влади;
- право монарха формувати уряд та право накладення абсолютного вето на закони парламенту;
- право монарха видавати укази, що мають силу закону.

Дуалістичні монархії характерні для держав Близького Сходу, існують в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія – це форма правління, де монарх номінальний глава держави, в якого немає реальних владних повноважень. Їй притаманні такі *ознаки*:

- монарх лише формально зберігає функції глави держави і має виключно представницькі повноваження;
- законодавча влада належить парламенту, виконавча – урядові, який формується парламентом і повністю йому підзвітний;
- монарх позбавлений права самостійно здійснювати функції глави держави;
- всі акти, які видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами (так званий інститут контрасигнатури).

Притаманна така монархія для багатьох держав Європи: Великобританії, Швеції, Данії, Іспанії, Японії, Норвегії, Бельгії тощо¹.

Республіка – це форма державного правління, в якій державна влада належить виборним органам, які обираються на певний строк громадянами-виборцями або формуються загальнонаціональними представницькими (виборними) установами. Передбачає завжди колективне правління.

Виділяють **два типи республік**, які змінили одна одну. Історично першою була **аристократична республіка**, де більшість населення не брала участі у формуванні органів державної влади, таке право мали виключно аристократи (Стародавня Спарта та Римська республіка). У сучасному світі не існує держав з цією формою правління, оскільки за своїми формальними ознаками вони є **демократичними**, тобто такими, де право обирати і бути обраним належить усім громадянам держави, які досягли встановленого законом віку та є дієздатними².

¹ Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

² Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 79.

Основні юридичні *ознаки демократичної республіки:*

- виборність і періодична змінюваність складу вищого органу законодавчої влади та глави держави (президента);
- завжди існує кілька вищих органів влади, оскільки заснована на принципі поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- главою держави є Президент, який здійснює свою владу від імені народу;
- влада вищих органів обмежена строком, закріпленим у конституційних законах;
- вищі органи влади і посадові особи несуть відповідальність перед населенням;
- верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни.

Республіканське правління в сучасному світі поділяється на парламентські, президентські та змішані республіки¹.

Парламентська республіка – є різновидом республіканської форми правління, де головну роль в організації та функціонуванні вищої державної влади в країні відіграє парламент. Парламент формує уряд і має право в будь-який момент відправити його у відставку. Президент у такій державі не має яких-небудь істотних повноважень (Австрія, Італія, Ізраїль, Греція, ФРН).

До основних ознак парламентських республік належать:

- формальне верховенство парламенту, перед яким уряд несе відповідальність за свою політичну діяльність;
- уряд формується парламентом (головним чином з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії або партійної коаліції, яка отримала більшість депутатських місць);
- виконавча влада існує окремо від президента, на якого покладені номінальні представницькі функції, а реальна влада належить главі уряду (прем'єр-міністру, канцлеру тощо);
- президент може обиратися двома шляхами: парламентом за правилами парламентської процедури (наприклад, у країнах Східної Європи – Албанії, Угорщині, Чехії, Словаччині) і нести відповідальність згідно з конституціями перед парламентом; парламентом за участю представників адміністративно-територіальних (автономних) одиниць і спеціально створеним органом, який складається з парламентарів та представників суб'єктів федерації.

Президентська республіка – це форма правління, де президент одноособово або з наступним схваленням парламенту формує уряд, яким сам керує (США, Росія, поширена в Латинській Америці: Бразилія, Аргентина, Мексика, Еквадор).

Її основні ознаки й особливості:

- президент об'єднує повноваження глави держави і глави уряду (виконавчої влади);
- позапарламентський метод обрання президента, він обирається шляхом загальних виборів;

¹ Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / Г. О. Мурашин. – К. : Ун-т «Україна», 2014. – 561 с.

– позапарламентський спосіб формування уряду (його очолює або призначає президент);

– відсутність інституту парламентської відповідальності уряду (він несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом). У зв'язку з цим парламент (наприклад, Конгрес США) не має права відкликання уряду: можливий навіть протилежний партійний склад парламенту й уряду;

– президент не має права розпустити парламент і призначити нові вибори;

– президент має право накладати вето на законодавчі рішення парламенту, однак воно може бути скасоване (переборене) більшістю голосів у парламенті (як правило, двома третинами голосів)¹.

Змішана республіканська форма державного правління – це така форма державного правління, яка поєднує ознаки президентської і парламентської республік (Франція, Фінляндія, Монголія, Україна, Білорусь).

Загальними правовими ознаками змішаної республіки є:

– формування уряду за участю глави держави й парламенту;

– відповідальність уряду перед главою держави й парламентом;

– відсутність конституційно визначеного статусу президента, ані як глави виконавчої влади, ані як глави уряду;

– президент визнається арбітром або (та) гарантом у певних сферах державної діяльності;

– заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

Розрізняють **парламентарно-президентську** та **президентсько-парламентарну республіки**.

Основними правовими критеріями їх розрізнення є:

– співвідношення обсягу повноважень глави держави й парламенту в механізмі формування й відповідальності уряду;

– відсутність або наявність підстав розпуску парламенту президентом.

Для **президентсько-парламентської системи** притаманно:

– народні вибори президента;

– президент призначає і розпускає уряд;

– уряд повинен користатися довірою парламенту;

– президент має право розпустити парламент чи має законодавчі повноваження, або і те, й інше разом (Венесуела, Греція, Казахстан, Південна Корея).

У **парламентсько-президентських системах** глава уряду має першість, у той час як президент має значні повноваження (Австрія, Ірландія, Ісландія, Хорватія, Фінляндія тощо)².

Ознаки парламентсько-президентської республіки:

– уряд формується на основі парламенту. Роль президента при цьому зазвичай зводиться до пропозиції кандидатури прем'єр-міністра, підбір якої має ним здійснюватися з урахуванням партійного співвідношення сил у парламенті;

¹ Віхров О. П. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. / О. П. Віхров, І. О. Віхрова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – 303 с.

² Бостан С. К. Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 2. – С. 88 – 97.

- уряд є відповідальним перед парламентом;
- глава держави має право розпуску парламенту за певних конституційно визначених підстав. Ці підстави переважно пов'язані з процесом формування уряду;

- президент наділений суттєвими повноваженнями у внутрішній і зовнішній політиці, має право законодавчої ініціативи, відкладного вето, видання актів, які мають силу закону;

- президент так само, як і глава держави з парламентською формою державного правління: представляє державу всередині країни й за кордоном; укладає договори самостійно або за згодою парламенту; акредитує і приймає послів; звертається до парламенту та його комітетів; ініціює питання щодо проведення референдуму; президент звільнений від безпосереднього впливу на виконавчу владу;

- контрасигнуванню з боку уряду або відповідного міністра підлягають не всі акти глави держави, а тільки їх конституційно визначена частина.

Нетипові (змішані) республіканські форми правління.

Республіка з монархічними елементами («монархічна республіка») – в сучасному світі в умовах тоталітарних систем з'явилися республіки, яким властивий найважливіший елемент монархії – незмінюваність глави держави. Глава держави в такій республіці: може формально обиратися, може призначатися, але реально народ у формуванні глави держави участі не бере; повноваження такого глави держави не обмежені, він є довічним правителем; можлива передача влади в спадщину. У таких республіках спостерігається, так звана, конвергенція публічно-правових інститутів династичних і виборних форм влади. У 60 – 80-х роках довічними президентами проголосили себе глави держав у Малаві, Уганді, Тунісі, Екваторіальній Гвінеї і деяких інших країнах. Так, на Кубі лідер соціалістичної революції Ф. Кастро поступився місцем голови державної ради рідному брату Р. Кастро; в КНДР і Азербайджані президенти фактично передали верховну владу у спадок своїм синам; президенти Білорусії (О.Г. Лукашенко) та Казахстану (Н.А. Назарбаєв) отримали виключне право обиратися більше двох термінів поспіль на посаду глави держави. Такі державно-правові явища не вписуються в класичні класифікації форм правління¹.

Теократична республіка (ісламська республіка) – особлива форма республіки, де править мусульманське духовенство. У цій державі засновано інститут Керівника (Факіха) держави, вождя нації і гаранта дотримання норм шариату, який стоїть вище Президента (до ісламських республік належать насамперед Іран, а також Афганістан, Мавританія та Пакистан).

Джамахирія (араб. – народовладдя, влада мас) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади; вважається, що всі державні рішення приймаються усім народом – Загальним народним конгресом (скликається двічі на рік), куди входять секретарі районних народних зборів і представники

¹ Серегин А. В. Форма государственного правления (вопросы теории): автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. В. Серегин. – Ростов н/Д, 2014 – 57 с.

громадських організацій. Представлена однією країною у світі – Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамахирією (з 2 березня 1977 р. до 2011 р.).

2.3 Поняття та види форми державного устрою

Форма державного устрою є внутрішнім поділом території держави на складові частини – територіальні одиниці, автономні, культурні, політичні утворення чи навіть суверенні держави. Вона також відображає характер співвідношення держави в цілому та окремих її частин.

Форма державного устрою охоплює такі складові:

- територіальну організацію населення;
- розподіл держави на основні складові частини;
- правове положення територіальних складових держави;
- принципи побудови взаємовідносин центра та регіонів.

У літературі, як правило, виділяють дві основні форми державного устрою – прості держави (унітарні) та складні держави (федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат).

Унітарна держава – це держава, територія якої поділяється на територіальні одиниці, які не мають ознак державності. Унітарні держави є найбільш поширеною формою державного устрою.

Юридичні ознаки унітарної держави такі: вона не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки держави; являє собою централізовану державу (місцеві органи підконтрольні центральній владі); у міжнародних відносинах є єдиним суверенним суб'єктом міжнародного права (адміністративно-територіальні одиниці такого права не мають); має єдину систему права та законодавства; має єдину систему державних органів; має одноканальну систему загальнодержавних податків (на відміну від федеративних держав); має єдине громадянство.

Унітарними державами в сучасний період є більшість країн світу, зокрема Китай, Норвегія, Польща, Швеція, Франція, Японія та багато інших.

В основу територіального устрою унітарної держави покладені принципи єдності державної території; її неподільності, недоторканності, цілісності, комплексності і керованості її частин; поєднання державних і регіональних інтересів.

Розрізняють два види унітарної держави:

1) *централізована* – це така унітарна держава, де підпорядкування регіональних органів центру здійснюється за допомогою посадових осіб, яких призначають з центру на засадах централізації (наприклад, Нідерланди, Казахстан тощо);

2) *децентралізована* – це така унітарна держава, де регіональні органи утворюються незалежно від центру, на місцях («знизу») і, як правило, шляхом виборів (наприклад, Нова Зеландія, Японія тощо).

Незважаючи на те, що унітарна держава характеризується тим, що її складові частини не мають ознак державності, проте в деяких випадках до складу унітарних держав можуть входити одна або декілька територіальних

одиниць, які мають особливий статус автономій.

Автономія – це політично-національне утворення в межах єдиної держави, що має право широкого внутрішнього самоврядування, проте не має державного суверенітету і права вільного виходу зі складу держави, до складу якої вона входить.

Компетенція, органів влади автономії, зазвичай, закріплюється конституцією держави і спеціальним законом, який приймається національним парламентом.

Автономії в сучасних унітарних державах утворюються за адміністративним чи національним (етнічним) принципами, враховуючи історичні та географічні фактори¹. У деяких випадках унітарні держави, які мають автономії, називають *складними унітарними державами* (Іспанія, Італія, Франція тощо), а ті, які не мають автономних утворень, – *простими унітарними державами* (Болгарія, Вірменія, Польща, Чехія тощо).

Складні держави – це такі держави, які складаються з окремих державних утворень, що мають певні ознаки державності, зокрема і суверенітет, але певну частину своїх суверенних прав, переважно у сфері зовнішньої політики, передали центральним союзним органам держави. Це також одна або декілька суверенних держав, які створили єдину велику і складну централізовану державу в результаті завоювання інших суверенних держав або політичного насильства чи неоколоніальної політики². До складних держав належать: **федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат**.

Федерація (від лат. foedus – об'єднання, союз) – це єдина держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають певні ознаки державності. У сучасному світі близько двадцяти федерацій. У цих державах проживає фактично третина населення Землі (Бельгія, Бразилія, Індія, Росія, США, ФРН тощо).

Таким чином, федерація означає створену за принципами федералізму єдину суверенну державу, що складається з особливих територіальних одиниць – державних утворень суб'єктів, які мають деякі риси держави і наділені самостійною юрисдикцією поза межами компетенції федеральної державної влади. Кількість суб'єктів може бути різною, як і їх назви. У США – 50 штатів, ФРН – 16 земель.

Однак, як свідчить світова практика, всі **федеративні держави** повинні відповідати певним специфічним **ознакам**, які полягають у тому, що: кожна федерація має подвійну організацію державного апарату: дві системи вищих органів влади (органи федеральні та суб'єктів федерації), а також відповідно дві системи інших державних органів (судових, контрольно-наглядових тощо); вони мають федеративну систему законодавства (законодавство федеральне і законодавство суб'єктів федерації); наявність спільної території та спільних державних кордонів; спільні збройні сили; можливість подвійного громадянства (громадянин федерації та суб'єкта федерації); суб'єкти федерації

¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – С. 61 – 62.

² Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – С. 169.

мають право на самовизначення.

Види федерації:

1. За способом утворення:

– *союзна федерація* (федерація, що заснована на договорі), суб'єктами якої є суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації;

– *федерація, заснована на автономії* – її суб'єктами є державні утворення, що не мають суверенітету, але мають певні ознаки державності у вигляді повноважень самостійно вирішувати питання місцевого значення.

2. За характером правової основи:

– *конституційні* – створені шляхом закріплення в конституції принципу розподілу країни на суб'єкти федерації з відповідним розподілом повноважень (наприклад, США, Канада). Водночас зміна конституції є винятковим правом федеральних органів влади;

– *договірні* – створені на основі союзу, шляхом об'єднання раніше самостійних держав у федерацію з одночасним переданням їй частини суверенних повноважень (наприклад, Швейцарія). У договірних федераціях її суб'єкти мають значну ступінь самостійності, оскільки правове положення суб'єктів федерації – результат їх взаємного волевиявлення, що формально допускає можливість зміни федеративного договору;

– *конституційно-договірні* – мають певні ознаки двох попередніх різновидів, тобто є федераціями змішаного типу. Наприклад, Конституція Російської Федерації 1993 р. встановила верховенство її норм над нормами федеративного договору, але одночасно й підтвердила дію останнього у сфері регулювання федеративних відносин.

3. За принципом побудови:

– *національні* – федерації побудовані з урахуванням національного складу населення, тобто її суб'єкти відрізняються за складом населення і називаються за основною (титальною) нацією (наприклад, Бельгія). Іншими словами національна федерація характеризується багатонаціональним складом населення, що компактно проживає на території суб'єктів федерації;

– *територіальні* – федерації побудовані за територіальною ознакою, де всі суб'єкти однонаціональні або багатонаціональні, але жодна з національностей не має абсолютної більшості, або представники однієї національності проживають на території різних суб'єктів федерації, а в основу об'єднання покладено принцип загальних економічних, політичних культурних інтересів (наприклад, Нігерія);

– *національно-територіальні* – федерації, що поєднують національні та територіальні ознаки. Наприклад, Канада є національно-територіальною, оскільки складається з десяти провінцій, з яких дев'ять заселені англomовним населенням, а одна (Квебек) – франкомовним.

4. За характером та обсягом повноважень суб'єктів федерації:

– *симетричні* – федерації, де всі суб'єкти мають рівний правовий статус;

– *асиметричні* – федерації, де правовий статус суб'єктів федерації неоднаковий. Наприклад, у Індії територія поділяється на штати і союзні

території; штати управляються парламентом, а території – федеральною владою. У Німеччині суб'єкти федерації мають неоднакове кількісне представництво в парламенті¹.

На відміну від федерацій як єдиних союзних держав **конфедерація** являє собою *державно-правовий союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей шляхом утворення одного або кількох спільних органів*. У всіх інших питаннях союзні держави зберігають повну самостійність.

Особливості й ознаки конфедерації полягають у тому, що: вона не створює будь-якої нової держави; члени конфедерації зберігають свій суверенітет і не втрачають права виходу з конфедерації будь-коли; конфедерація утворюється на основі договору, укладеного між двома або кількома державами, тобто конфедерація – це об'єднання міжнародно-правового характеру; конфедерація не має єдиного законодавчого органу (кожний член конфедерації здійснює законодавчі функції в межах суверенної території), єдиної території створюваного об'єднання, громадянства, фінансової системи (хоча можуть за домовленістю об'єднуватися митниця, оборона, управління транспортом, зовнішня торгівля тощо); конфедерація не має єдиної централізованої влади: органи конфедерації утворюються лише з представників держав, що входять до союзу, і не здійснюють прямої влади над громадянами держав – членів конфедерації; рішення органів конфедерації забезпечуються тільки урядами держав-членів конфедерації, але вони також мають право нуліфікації, тобто право скасовувати рішення загальноконфедеративного органу; в конфедерації відсутня єдина податкова система: її фінансові ресурси формуються з надходжень – внесків держав; конфедерація – союз тимчасовий: вона або перетворюється на федеративну державу, або розпадається на окремі унітарні держави.

Конфедерація часто розглядається в якості проміжної форми держави, етапом до створення федерації. Прикладами цього можуть служити конфедерації, які існували до переростання їх у федерації на території США (1776 – 1787 рр.), конфедерація земель Німеччини (1815 – 1867 рр.), а також конфедерація, яка складалась із кантонів Швейцарії (1815 – 1848 рр.). Одною з останніх конфедерацій була Сенегамбія (1982 – 1989 рр.), яка розпалась на Сенегал і Гамбію.

У сучасний період конфедерацією з формально-юридичної сторони вважається лише Швейцарія. Хоча реально за своєю формою територіального устрою вона є федерацією.

На думку Н.М. Пархоменко, особливими формами об'єднання держав є **співдружність і співтовариство** – союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету, з метою спрощення візової системи та митних кордонів, досягнення успіхів у сферах економіки, культури тощо. Правовою основою співдружності є договір (статут, угода) або інший нормативний документ. Приклад співтовариства –

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 136 – 138.

Європейський Союз (який складається з Європейського економічного співтовариства, Європейського співтовариства з атомної енергії, Європейського об'єднання вугілля і сталі). Приклади співдружності – Британська співдружність, СНД тощо¹.

Досить поширеною формою складної держави в минулому була *імперія*.

Імперія – це велика багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького присєднання раніше незалежних держав або частин інших держав. Правове становище населення імперії характеризується дискримінацією щодо представників не панівної нації. Система державних органів імперії абсолютно централізована. Імперії трималися на військовій силі, насильстві та завоюванні, на державному примусі, тому в імперії встановлювався військовий або диктаторський режим стосовно до завойованих держав і народів. В основі імперії – зазвичай монархічна форма правління, яка пов'язана з військовим або диктаторським режимом².

Практично всі імперії припинили своє існування в результаті визвольної боротьби пригноблених народів, а також зменшення насильства та диктатури (наприклад, Римська імперія).

У минулому значне поширення мали також такі специфічні форми державного устрою як унія і протекторат.

Унія – це об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних єдиним монархом. Унія відрізняється від конфедерацій низкою ознак. По-перше, конфедерації виникають за участю як республік, так і монархій. Унія завжди об'єднує монархії. По-друге, конфедерацію засновують договором між державами, а унія виникає в силу належності одному монарху права на престол у двох і більше державах. Договір хоч і може бути укладений учасниками унії, але не є обов'язковою умовою її існування.

Учасники унії в повній мірі зберігають свою державність, а монарх стає володарем суверенних прав водночас у декількох державах.

Розрізняються два види уній – *особиста і реальна*.

Особиста унія встановлюється між державами, в яких умови й порядок престолонаслідування різні. Наприклад, в одних жінки відсторонені від спадкування трону, а в інших вони мають таке право. Такі унії виникають випадково, в результаті того, що одна й та ж особа стає спадкоємцем водночас двох монархів у різних державах. Рано чи пізно хтось із нащадків спільного монарха в одній з країн займе престол, тоді як за законом другої держави його царювання не відбудеться. Так, у XIX ст. розпалася унія між Англією та Ганновером. Причиною цього стало те, що за законами Англії королева Вікторія мала право царювати в Ганновері, але за законами останнього особи жіночої статі займати престол не могли.

У реальних уніях законодавство держав встановлює єдиний порядок престолонаслідування. Спадкоємець трону в одній країні водночас є спадкоємцем у всіх державах, що складають унію. У реальних уніях висока

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 139.

² Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – С. 172.

ймовірність встановлення союзницьких стосунків. Наприклад, Австро-Угорщину об'єднувала не лише династія Габсбургів, але й засновницькі документи, що закріплювали політичний союз, – закони 1867 р., схвалені окремо австрійським та угорським парламентами.

Протекторат можливий у формі протекторату держав і міжнародного протекторату.

Протекторат держав – це засноване на письмових чи інших угодах нерівноправне об'єднання держав, в якому підопічна сторона передає державі-протектору права на здійснення частини своїх суверенних прав (політичної дієздатності) на умовах збереження власної державності (суверенітету) та одержання політичної, воєнної, фінансової допомоги, а також інших послуг.

Причиною встановлення протекторату можуть бути насильницькі дії однієї держави щодо більш слабких країн, у результаті яких панівна сторона примушує підкорений народ до укладення нерівноправної угоди, зберігаючи, однак державність останнього. Можливо також, що протекторат встановлюється над країнами, які через внутрішню нестабільність, малочисельність населення, економічну відсталість та інші обставини не мають ресурсів для повноцінного здійснення всіх притаманних державі функцій. Наприклад, у 1912 р. Франція нав'язала Марокко договір про протекторат.

Протекторат також може встановлюватися як проміжний стан країни, що існує в період між її звільненням від колоніальної залежності та одержанням повної незалежності.

Міжнародний протекторат (опіка) – встановлюється світовою співдружністю, міжнародними організаціями над територіями, які не мають своєї державності, в яких населення політично неорганізоване. Він має зовнішню схожість із протекторатом держав, оскільки здійснення міжнародної опіки територій звичайно доручається конкретним державам. Наприклад, Східне Самоа знаходиться під опікою ООН, а управління цією територією доручене США. Протекторат держав, навпаки, встановлюється над країнами, де існує суверенна державність. Наприклад, Каролінські, Маріанські та Маршаллові острови в Тихому океані раніше були під міжнародним протекторатом (опікою) ООН і управлялися Сполученим Штатами. Із сформуванням на цих островах державних утворень вони вийшли з-під міжнародної опіки і, вже будучи державами, уклали з США угоди, якими оформлюються відносини вже не міжнародного, а міждержавного протекторату.

2.4 Поняття та види форми державно-правового режиму

Форма державного режиму вказує на сукупність прийомів, методів і засобів здійснення державної влади. Вони дуже різні та конкретизують основні показники форми державного правління й устрою в конкретній країні. **Загальними показниками будь-якого державного режиму є:**

- ступінь реальності забезпечення прав і свобод громадян;
- ступінь захищеності та забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного й ідеологічного вибору, економічної свободи) та ступінь

врахування інтересів різних соціальних груп (у тому числі меншин) тощо;

- роль права в житті суспільства та вирішенні державних справ;
- способи легітимації (узаконолення) державної влади;
- співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій;
- методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади;
- місце та роль у державному житті апарату примусу;
- участь громадян та їх об'єднань у політичному житті держави;
- основні способи вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві;
- механізм ідеологічного тиску.

Форма державного режиму дозволяє провести чітку межу між різними державами. Він є певною мірою «лакмусовим папірцем», за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями насамперед форми державного правління та їх реальним втіленням у життя. Це пов'язано з тим, що і монархії і республіки можуть бути як реальними, так і номінальними (формальними). Державний режим допомагає відрізнити демократичну форму держави, що реально забезпечує політичну свободу й антидемократичну, за якої політична свобода або ще не досягнута, або придушується. Різниця демократичних і антидемократичних режимів показує, що суб'єкти державного спілкування в номінальній монархії лише формально можуть бути підданими, але фактично вони є громадянами, які можуть активно приймати участь у формуванні та здійсненні реальної державної влади. І навпаки, можливими є випадки, коли за антидемократичного режиму в номінальній республіці більшість громадян фактично можуть перетворитися в пасивний об'єкт влади, підвладних, які не здатні впливати на формування і здійснення влади¹.

Демократичний державний режим – це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини.

До основних ознак демократичного державного режиму належать: основне джерело влади в державі – народ (громадяни); законодавча влада здійснюється виборним колегіальним органом – парламентом; рівність громадян перед законом, гарантованість державою їх прав і свобод; виборність представницьких органів влади населенням; юридично визначена строковість повноважень представницьких органів; розвинена система демократичних інститутів; пряма участь громадян у вирішенні загальних справ; реальне здійснення поділу державної влади; політичний плюралізм із врахуванням інтересів меншин.

Демократичний державний режим має кілька основних різновидів:

- ліберально-демократичний, заснований на системі гуманістичних

¹ Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / [Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.] ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2004. – С. 594.

принципів здійснення державної влади, визначенні свободи людини, її діяльності, забезпеченні рівності всіх перед законом;

– *консервативно-демократичний*, побудований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склалися історично, отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;

– *радикально-демократичний*, здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління¹.

Антидемократичні державні режими – це режими, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав і свобод людини.

До основних ознак антидемократичного режиму в умовах сьогодення належать: формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод громадян при відсутності правових механізмів та інших гарантій їх здійснення; надмірна централізація державної влади; тенденція до застосування неправових засобів здійснення влади; застосування примусових методів управління; протиправне використання силових структур; у деяких випадках авторитаризм може досягати крайнощів у прагненні держави повністю контролювати всі сфери суспільного життя (економіку, ідеологію, духовно-культурний розвиток тощо).

Форми антидемократичного державного режиму:

– *деспотичний державний режим* – тобто режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих. Нерозривно пов'язаний з деспотичними формами монархічного правління. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких типів держав;

– *авторитарний державний режим* – інститути демократії існують формально, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет публічних інтересів над приватними інтересами;

– *тоталітарний державний режим* є крайньою формою авторитарного та **характеризується такими ознаками:** повним, або тотальним, самодержавством диктатора – царя, тирана, фюрера, вождя; жорстким контролем держави в усіх сферах економічного і політичного життя, а також життя окремого громадянина; повним одержавленням усього громадянського життя; наявністю однопартійної системи, яка є пануючою в суспільстві, та відсутністю партійної опозиції або іншої легальної опозиції; наявністю однієї пануючої ідеології в усіх сферах життєдіяльності суспільства; відсутністю або формальною (фальшивою) реалізацією різних форм демократії – безпосередньої та представницької; ліквідацією або суттєвим обмеженням демократичних і громадянських прав і свобод громадян; приматом держави і

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 141 – 142.

каральних органів стосовно різних інститутів суспільства, ліквідацією громадянського суспільства, його інститутів і принципів; мілітаризацією політичної та економічної систем, створенням військово-промислових комплексів, які домінують над усіма іншими сферами суспільного життя.

Необхідно відзначити, що в реальному житті в будь-якому державному режимі завжди проявляються поєднання рис різних його видів, тобто «чистих» державних режимів практично не існує.

2.5 Форма держави України

За формою державного правління, відповідно до ч. 1 ст. 5 Конституції, Україна є республікою. Формальними ознаками республіканської форми правління в Україні є:

- носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ;
- народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування;
- право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові та не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами;
- існує виборність представницьких державних органів;
- прийняття державних рішень відбувається на основі принципу колегіальності;
- норми Конституції України є нормами прямої дії.

До того ж, Україна є *змішана парламентсько-президентська республіка*, тобто державна влада розподілена між всенародно обраним президентом і прем'єром, який призначається і підзвітний парламенту.

Прихильники таких напівпрезидентських систем сподіваються поєднати найкращі риси президентської та парламентської систем, але критики занепокоєні тим, що напівпрезидентська система створює підґрунтя для конфлікту між президентом і прем'єром у межах виконавчої влади.

Конфліктність між президентом і прем'єром у межах виконавчої влади в Україні проявляється в такому:

1. І прем'єр, і президент мають певний контроль над виконавчою гілкою влади. Президент має владу над головами місцевих адміністрацій і частиною уряду, прем'єр контролює уряд. Поєднання президентської влади над місцевими адміністраціями з відповідальністю міністрів перед парламентом є унікальною рисою України. Таке взаємопроникнення повноважень спричиняє внутрішню політичну боротьбу та взаємні обвинувачення.

2. Міністри підзвітні Верховній Раді України, але голови місцевих адміністрацій призначаються Президентом України. Такий розподіл повноважень створює можливість перманентного конфлікту всередині влади між міністрами та головами місцевих адміністрацій.

За державним устроєм, згідно ст. 2 Конституції, Україна – *унітарна держава*, тобто є єдиною державою, в межах якої немає інших утворень наділених ознаками суверенітету, правом самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також правом виходу зі складу України.

Спроби як внутрішніх, так і зовнішніх сил вивести яку-небудь частину її території з-під суверенітету України належить розцінювати як замах на її цілісність і недоторканність, а, отже, є злочином. Питання зміни території України віднесене до відання всеукраїнського референдуму.

Однак унаслідок збройної агресії Російської Федерації Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. визначає, що тимчасово окупована територія України внаслідок збройної агресії Російської Федерації з 20 лютого 2014 р. є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Тимчасово окуповану територією визнається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини.

Окрім того, Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» від 17 березня 2015 встановила тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України.

За формою державного режиму Україна є *демократичною державою* (ст. 1 Конституції). Конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини та громадянина. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Проголошується, забезпечення плюралізму в політичному і культурному житті, неприпустимість офіційного панування якої-небудь партії, ідеології тощо.

Контрольні питання:

1. Сформулюйте поняття форми держави.
2. Наведіть точки зору науковців щодо елементного складу (структури)

форми держави.

3. Охарактеризуйте принципи організації та функціонування форми держави.

4. Розкрийте взаємозв'язки між формою держави та її сутністю, змістом та історичним типом.

5. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державного правління.

6. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державного устрою.

7. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державно-правового режиму.

8. Охарактеризуйте форму держави України.

ТЕМА 3. ФУНКЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

Наукове пізнання держави будь-якого історичного типу обов'язково передбачає розгляд її функцій, які є важливими якісними характеристиками та орієнтирами не лише власне держави як особливої організації публічної влади, але й суспільства в цілому. Функціональний підхід, по-перше, допомагає глибше засвоїти саме поняття держави, побачити її історичне призначення і роль у житті суспільства; по-друге, дає можливість науково окреслити зміст діяльності держави в конкретних історичних умовах; по-третє, слугує меті вдосконалення організаційної структури держави й якісного здійснення державного управління.

3.1 Функції держави

Питання функцій держави має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Воно дає можливість розглянути державу не лише зі сторони її форми, внутрішньої будови та змісту, але й охопити її багатосторонню діяльність, функціонування як в суспільстві, так і у взаємодії з іншими державами. За допомогою функцій можна визначити характер діяльності держави, правильність вибору нею на тому чи іншому етапі розвитку пріоритетів, рівень її організованості та ефективності.

Саме тому пізнання функцій є: по-перше, передумовою пізнання головного та визначального в державі, виявлення її соціального змісту та сутності. По-друге, значення питання функцій держави зумовлено тим, що функції визначають її структуру, тобто способи, закономірності організації елементів держави як складної соціальної системи.

Функції держави традиційно визначають як основні напрями діяльності держави, що обумовлені її сутністю, змістом і соціальним призначенням, а також тими завданнями, які стоять перед нею на тому чи іншому етапі розвитку.

Зміст функцій держави проявляється в такому: 1) це наукова абстракція, за допомогою якої єдина державна діяльність поділяється на види. Вони відрізняються характером об'єкта, метою, матеріально-технічними засобами, методами та інше; 2) функції не є видами діяльності, що притаманні тільки державі. Поряд з державою аналогічну діяльність можуть здійснювати також і недержавні організації; 3) специфіка функцій держави полягає в тому, що вона в якості органу політичної влади надає їм загальнообов'язковий характер; 4) функції держави характеризуються відносною постійністю; 5) через функції держава реалізує своє соціальне призначення; 6) державам різних історичних типів притаманні аналогічні з організаційно-технічної точки зору функції; 7) кожна функція держави повинна розглядатись як елемент єдиної системи функцій, поза системою поняття функції не має значення¹.

За своїм характером функції держави не можуть бути нейтральними, через

¹ Теория государства и права : учеб. / [В. Я. Любашин, А. Ю. Мордовцев, И. В. Тимошенко и др.]. – М. : Март ; Ростов н/Д : МарТ, 2003. – С. 187.

них завжди відображається та реальна, соціально зумовлена роль, яку відіграє держава в процесі вирішення завдань соціально-економічного розвитку суспільства. Саме це знайшло своє втілення, наприклад, у теорії «держави нічного сторожа», яка полягає в ідеї повного, або принаймні мінімального втручання держави в економіку, а згодом – у «теорії загального благоденства», що є символом посилення ролі держави у вирішенні питань економіки на благо суспільства.

Таким чином, **функції держави** – це основні напрями її діяльності з управління суспільством, включаючи механізм державного впливу на розвиток суспільних процесів, в яких знаходить свій прояв її сутність і соціальне призначення.

Необхідно наголосити на тому, що в сучасній юридичній літературі запропоноване визначення функцій держави не тільки як напрямів її діяльності, а й механізму державного впливу на суспільні процеси. І це є природно, оскільки виконуючи певні функції в тих чи інших сферах суспільного життя, держава, разом з проведенням необхідних реформ, різного роду перетворень, правового регулювання суспільних відносин впливає на стан суспільних процесів. Здійснення конкретних функцій може як стабілізувати умови розвитку суспільства, так і посилити його кризовий стан.

Так, в умовах війни, коли перед державою та суспільством стоїть завдання захисту країни від нападу ззовні, на перший план виходить функція оборони. Її пріоритетність у цей період безсумнівна. У період економічної кризи, коли вирішуються завдання стабілізації економіки та її росту, на перший план виступає економічна функція в силу об'єктивних причин.

Ознаки функцій держави:

- вони є соціально значущими напрямками її внутрішньої або зовнішньої діяльності;

- у функціях держави знаходить своє вираження та конкретизацію її історична сутність і соціальне призначення;

- функції держави мають чітко визначений предмет, що означає їх постійний характер на довгому періоді існування держави;

- реалізація функцій держави здійснюється притаманними їм методами і в притаманних їм формах залежно від змісту окремих функцій, конкретики завдань, які вирішуються державою на певних етапах розвитку суспільства;

- у функціях держави проявляються та об'єктивуються притаманні їм особливості й закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Сутність держави та її соціальне призначення є вирішальними факторами у визначенні спрямованості діяльності держави, постановці її мети та завдань на відповідному етапі розвитку суспільства. Функції держави є багатоплановими, їх формування відбувається в процесі становлення та розвитку держави. Послідовність виникнення функцій залежить від черговості завдань, які постають перед суспільством у його історичному розвитку та кінцевої мети. Ці завдання та мета не є довільними. Вони залежать від низки умов, найважливішими з яких є: економічні можливості суспільства, потреби та

інтереси населення, окремих соціальних груп і прошарків, можливостей партнерства між ними, морального та культурного рівня суспільства, професіоналізму державних структур.

Кожна функція має відповідний зміст, оскільки передбачає діяльність держави в конкретній сфері суспільного життя. За своїм змістом функції держави є сукупністю однорідних напрямів її діяльності, що характеризуються внутрішньою єдністю та істотною відмінністю їх від інших напрямів. Зміст функцій показує *що* робить держава, *чим* займаються її органи, які питання фони вирішують. Наприклад, економічна функція охоплює діяльність держави в різних галузях національної економіки, соціальна функція «розщеплюється» залежно від соціальних потреб особистості та суспільства (охорона здоров'я, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство), культурна функція є сукупністю напрямів у сферах духовного життя (освіта, наука, культура тощо).

За своєю зовнішньою формою функції держави – це сукупність основних видів державної діяльності, які іноді називають державним керівництвом, чи державним управлінням (у широкому значенні цього слова). Наприклад, економічна функція – це державне управління (керування) економікою, культурна функція – управління в галузі культури.

Вивчення функцій держави неможливе без правильної та науково обгрунтованої класифікації. У наукових і практичних цілях функції держави можуть бути класифіковані за різними критеріями: часом дії, об'єктом, принципом поділу влади, ступенем значущості, походженням, сферою політичної спрямованості.

Стосовно основних критеріїв *класифікації функцій сучасної держави* в юридичній літературі виокремлюють такі:

1) відповідно до сфер діяльності держави:

– *зовнішні* – це напрями діяльності держави за її межами, що забезпечують здійснення її зовнішньої політики у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим товариством у цілому, та вирішення інших цілей і задач, які стоять перед нею на міжнародній арені. Такі функції не можуть бути однаковими для всіх держав і державних утворень. Вони залежать від характеру політичного режиму в державі, взаємовідносин держав одна з одною та інше;

– *внутрішні* – це такі напрями діяльності держави, що здійснюються в межах цієї держави і в яких конкретизується внутрішня політика у сфері економічних, ідеологічних, політичних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства, що зумовлені необхідністю вирішення внутрішніх задач, які стоять перед державою.

Між внутрішніми та зовнішніми функціями існує тісний зв'язок, оскільки зовнішньополітична діяльність будь-якої держави перебуває у взаємозв'язку з внутрішньою політикою та умовами існування держави, які насамперед визначаються економічними умовами.

До зовнішніх функцій держави відносяться:

• *оборона країни* – полягає в захисті економічними, дипломатичними та

воєнними засобами державного суверенітету та території;

- *економічна* – встановлення та здійснення торгово-економічних відносин з іноземними державами та їх об'єднаннями; інтеграція у світову економіку;

- *підтримка міжнародного миру та світового правопорядку* – запобігання виникненню міжнаціональних і міждержавних конфліктів та участь в їх урегулюванні (наприклад, перебування українських миротворчих сил в Югославії); боротьба з міжнародним тероризмом;

- *дипломатична* – встановлення і підтримання дипломатичних відносин з іноземними державами;

- *культурна* – встановлення і розвиток культурних зв'язків з іншими державами; участь у збереженні пам'яток світової культури;

- *інформаційна* – участь у розвитку світового інформаційного простору з метою забезпечення вільного обміну інформацією між країнами, народами й окремими громадянами.

Наступна класифікація є як традиційною, так і спірною. Ще в 60-х роках у вітчизняній літературі держави обговорювалося питання що ж таке основні та неосновні функції і чим вони відрізняються одна від одної? Деякі автори взагалі відкидали такий поділ. Але з часом, з розвитком вітчизняної та зарубіжної юридичної науки, дослідники, які займались проблемами державно-правової теорії та практики, прийшли до висновку, що класифікація функцій на основні та неосновні не лише бажана, але й об'єктивно необхідна. Оскільки в реальному житті функції держави як основні напрями її діяльності є нерівнозначними.

Наприклад, є природним, що в умовах ведення війни на першому місці в системі функцій держави опиняється функція оборони, поряд з економічною та іншими функціями, а в умовах екологічної катастрофи – екологічна та інші відповідні функції. Класифікація функцій за ступенем їх соціальної значущості на основні та неосновні об'єктивно необхідна для їх пізнання та сприяє не тільки розвитку теорії їх вивчення, але й практиці їх застосування. Основними і неосновними можуть бути як внутрішні, так й зовнішні функції – краще зробити окрему класифікацію.

Внутрішні функції держави поділяються на:

- *основні (головні) функції* – це найбільш важливі напрями діяльності держави, які виражають сутнісні риси певного типу держави та охоплюють низку окремих однорідних напрямів державної роботи.

Так, М.М. Марченко до *основних функцій* сучасної держави відносить:

- *політичні* – напрями діяльності держави (її органів) пов'язані із створенням умов для формування та функціонування державної влади на засадах демократії;

- *соціальні* – створення належних умов для реалізації громадянам права на працю, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення тощо;

- *економічні* – це такі напрями діяльності держави (її органів), пов'язані з впливом на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для сучасного виробництва, підтримки і сприяння розвитку всіх форм власності

тощо;

- *оподаткування та фінансового контролю* – запровадження і забезпечення функціонування системи оподаткування і контролю за законністю прибутків індивідів та організацій, а також і за використанням податків;

- *екологічна* – охорона і забезпечення раціонального використання природних ресурсів; забезпечення екологічної безпеки суспільства;

- *культурна* – забезпечення консолідації нації, формування загальної для всієї країни культури і водночас сприяння розвитку культури всіх народів, що проживають на території держави; заохочення науки, освіти; охорона культурної спадщини;

- *правоохоронна* – контроль за неухильним дотриманням конституції та законів, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності винних у їх порушеннях;

- *забезпечення реалізації і захисту прав та свобод людини й громадянина* – створення найсприятливіших умов для реалізації суб'єктивних прав і свобод, а також ефективних засобів їх охорони, захисту та поновлення;

– *неосновні (додаткові, похідні) функції* – характеризуються тим, що діяльність держави стосується лише певної сторони суспільного життя, а тому вона виконується не всією системою державного механізму, а лише окремими її ланками. Неосновні функції держави є складовими елементами основних функцій, але самі собою не розкривають сутності держави. Вони мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер (наприклад, функція оподаткування та фінансового контролю щодо економічної та соціальної функції держави). Необхідно зазначити, що поняття «основні функції» та «неосновні функції» є певною мірою умовними, що допомагають виокремити з усієї сукупності функцій держави такі, що є більш або менш широкими за своїм обсягом.

Отже, *неосновні функції являють собою напрями діяльності держави з виконання її завдань у визначеній, вузькій сфері суспільних відносин. Їх здійснення забезпечується відповідною діяльністю окремих ланок державного апарату, а не державою в цілому;*

2) залежно від часу реалізації або від тривалості в часі функції держави поділяються на:

- *постійні (наповнення Державного бюджету);*

- *тимчасові (Державна цільова програма підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу).*

Через зв'язок із сутністю, соціальним призначенням, формами держави у змісті функцій будь-якої держави можна побачити як загальносоціальні, так і національні ознаки.

До *загальносоціального змісту функцій держави*, управлінню суспільними справами відноситься все те, що спрямоване на вирішення основних економічних, соціальних, політичних та інших завдань з метою забезпечення інтересів суспільства на відповідному історичному етапі його життєдіяльності. Основні загальносоціальні функції забезпечують існування, добробут і виживання самого суспільства. Саме в цьому державна організація

суспільства набуває найбільшого значення. Загальносоціальні функції характеризують динамічну сторону держави. Невиконання або неякісне виконання цих функцій призводило та призводить держави до занепаду та розпаду.

Важливе значення в життєдіяльності держави, особливо останнім часом, відіграє й **національний зміст функцій**. Ця характеристика пов'язана з тією діяльністю держави, яка спрямована на збереження та розвиток національної культури, мови, традицій, самого існування етносу, який і виступає в державно-організованій формі.

Національний зміст функцій держави близький до загальносоціального, але не співпадає з ним. Досить часто державна діяльність повинна забезпечувати саме національні інтереси етносу, який формують державу, відповідно до геополітичних інтересів, захисту співвітчизників, які в силу різних обставин перебувають на території інших держав, розвитку національної свідомості, релігійного відродження тощо. Сюди ж можна віднести і гармонізацію інтересів етносу та етнічних меншин всередині держави, якщо населення має багатонаціональний склад.

Національна характеристика функцій держави охоплює не тільки їх зміст, спрямованість, але й те, як цей зміст реалізується, тобто в яких формах, за допомогою яких засобів ці функції здійснюються: в демократичних чи авторитарних, політичних чи насильницьких формах. Аналіз національного змісту функцій держави вказує і на соціальну цінність держави, ефективність існування етносу в державно-організованій формі. Цей аналіз показує, чому розпад чи зникнення держави є національною катастрофою. Однак, як свідчить історичний досвід, часто постає питання про соціальну ціну, яку платить народ при здійсненні національно-функціональної діяльності держави, особливо в сучасних умовах, коли тісно поєднані національні, політичні, територіальні та інші інтереси, коли існує безліч силових засобів для вирішення міжнаціональних та етнічних конфліктів.

3.2 Форми і методи забезпечення функцій держави

Функціональна характеристика держави охоплює не лише зміст її функцій, але й форми і методи їх реалізації. Під **формами здійснення функцій держави** потрібно розуміти їх зовнішній прояв. Питання форм є перш за все питанням щодо специфіки видів державної діяльності.

Здійснення функцій сучасної держави відбувається в процесі її діяльності та виражається в *правових і організаційних (фактичних)* формах.

У правових формах відображається взаємозв'язок держави та права, підкреслюється необхідність держави діяти при реалізації своїх функцій у межах права. У правових формах, їх існуванні та рівні розвиненості відображається бажання держави до використання чи навпаки до невикористання правових засобів у своїй діяльності. У науковій і навчальній юридичній літературі виокремлюють три правові форми реалізації функцій держави.

Правові форми здійснення функцій держави – це управлінська чи

регулятивна діяльність державних органів, що полягає у вчиненні юридично значимих дій з виконання державних функцій у порядку, визначеному законом, і має правові наслідки.

До правових форм реалізації функцій держави відносяться *правотворча, правозастосовна, правоохоронна, правореалізаційна діяльність.*

Правотворча діяльність – це діяльність компетентних органів і посадових осіб, спрямована на видання або санкціонування, зміну або скасування норм права, що завершується оприлюдненням нормативно-правових актів, а також їх систематизацією.

Правотворча діяльність є процесом постійної зміни та оновлення чинного права, при цьому сама ця діяльність (її форми, процедури, суб'єкти та їх повноваження) також урегульована правом і вдосконалюється разом із розвитком правової та політичної культури суспільства.

Створення комплексу нормативно-правових актів неможливо лише на одному будь-якому рівні державної діяльності (наприклад, тільки в центрі чи на місцях), або лише за допомогою одних державних органів (приміром, законодавчих). Причому необхідною є нормотворча активність державних органів усіх рівнів і створення такої системи нормативно-правових актів, яка повинна включати не тільки закони, але й підзаконні нормативно-правові акти. Наприклад, для реалізації такої функції як зовнішньоекономічне співробітництво та залучення іноземних інвестицій, необхідним є прийняття низки нормативних актів на рівні законів парламенту та постанов уряду. Так, для успішної реалізації цієї функції потрібно в законодавчому порядку вирішити коло питань, що стосуються принципів та умов зовнішньоекономічного співробітництва та іноземних інвестицій, проблем прикордонного контролю та оподаткування, гарантій іноземних інвестицій, що пов'язані з економічним та політичним ризиком, зміною законодавства, що може суттєво змінити права інвесторів та ін.

Правозастосовна діяльність – це діяльність компетентних державних органів із виконання законів і підзаконних нормативних-правових актів шляхом прийняття правозастосовного акта. Суб'єкти правозастосовної діяльності – державні органи та посадові особи. Необхідність цієї форми зумовлена тим, що від неї залежить не тільки ступінь реалізації правових вимог, але й рівень здійснення самих функцій держави. Від того, наскільки ефективно виконуються правові вимоги, настільки ж ефективно буде і здійснення державних функцій.

Уся діяльність держави (її органів і посадових осіб) має характер правореалізуючих дій. Навіть правотворча діяльність є формою реалізації повноважень відповідних державних органів і посадових осіб на видання у встановленому порядку відповідних нормативно-правових актів та ін. У формі реалізації права відбувається також і виконавчо-розпорядча та правозахисна діяльність.

Правоохоронна діяльність – це діяльність, сутність якої полягає в забезпеченні безпосереднього реагування на вчиненні правопорушення у сфері здійснення державних функцій, встановлення і притягнення до юридичної відповідальності осіб, які їх вчинили.

Відповідно основний тягар із здійснення цієї форми лягає на систему правоохоронних органів, суди та прокуратуру. Хоча для усунення негативних наслідків порушення законності, правопорядку, конституційності, послаблення гарантій прав і свобод громадян важливе значення набуває цілеспрямована діяльність не тільки правоохоронних, але й законодавчих і виконавчих органів держави.

У результаті правоохоронної діяльності видаються акти застосування норм права (постанови слідчих, протести прокурорів, вироки та рішення судів). Специфіка цих актів полягає в тому, що вони відповідають цілям профілактики (попередження) злочинів та інших правопорушень, сприяють відновленню порушеного права, реалізації юридичної відповідальності особи, яка скоїла правопорушення у сфері реалізації функцій держави. Важливим аспектом правоохоронної діяльності є боротьба із правопорушеннями та злочинністю, здійснення відповідних профілактичних заходів. Здійснення правозахисної функції є одним з обов'язків держави. У межах цієї форми реалізації функцій держави визначальне значення має послідовне дотримання нею гарантій у сфері прав та свобод людини і громадянина.

Останнім часом, у зв'язку з розвитком ринкових відносин деякі автори виділяють і четверту форму – *договірну форму здійснення державних функцій*.

Договірна форма поширюється не лише на економічну сферу реалізації державних функцій, але й на інші сфери життя суспільства. На договірних основах побудовані відносини, що виникають у сфері освіти, медичного обслуговування, надання юридичних послуг та ін.

Використання договірної форми надає можливість широкого залучення до державної діяльності не тільки державних органів та організацій, але й приватних, комерційних фірм і громадських організацій. Здійснюється вона завдяки тому, що договірна форма передбачає не примусовість, а добровільність у своїй основі. Договірні відносини виникають на основі уповноважуючих, а не зобов'язуючих норм права.

Коли ми ведемо мову про правові форми реалізації функцій держави, їх не можна ототожнювати, з одного боку, з самими функціями, а з іншого – з конкретними видами державної діяльності чи сферами управління.

Поряд із правовими формами функцій держави здійснюються також і в неправових формах.

Організаційні (неправові) форми здійснення функцій держави – це специфічні види організаційної чи іншої діяльності державних органів та організацій, що спрямовані на реалізацію функцій держави, які не тягнуть правових наслідків.

Види організаційних (фактичних) форм здійснення функцій держави:

– *організаційно-регламентуюча форма* – підбір, розміщення, виховання і визначення ефективності діяльності кадрів у сфері здійснення державних функцій (кадрова робота, підготовка документів);

– *організаційно-економічна форма* – це організація матеріально-технічного забезпечення здійснення державних функцій;

– *організаційно-контрольна форма* – це організація недержавного

контролю в сфері здійснення державних функцій;

– *організаційно-виховна форма* – це організація виховання, пропаганди, агітації, інформації та іншого забезпечення виховного впливу на населення в сфері здійснення державних функцій.

Функції держави характеризуються не тільки своїми особливими формами, але й методами реалізації. Під **методами здійснення державних функцій** розуміють *способи та засоби діяльності державних і недержавних органів та організацій, що спрямовані на вирішення завдань, що постають перед державою на певному етапі її розвитку.*

Методи діяльності державних органів є досить різноманітними. Так, у процесі здійснення правоохоронної діяльності державних органів широко застосовуються методи переконання та примусу. Вони відносяться перш за все до таких державних функцій як охорона правопорядку, прав та свобод громадян та ін. При здійсненні функцій держави, що відносяться до сфери економіки та фінансів, широко застосовуються методи матеріального стимулювання, планування, прогнозування тощо.

Під час здійснення своїх функцій держава за допомогою державних органів та їх посадових осіб застосовує низку методів:

– *метод переконання* – здійснюється шляхом заохочення суб'єктів суспільних відносин до певної діяльності чи дій, що відповідають їх волі без застосування силового тиску, таким чином забезпечуючи свободу вибору. Переконання в основному здійснюється через такі юридичні засоби як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги;

– *методи рекомендації і заохочення* – мають місце тоді, коли держава орієнтує й спонукає суб'єктів суспільних відносин до певного варіанту поведінки, який є бажаним з її точки зору. Використовуючи ці методи, держава може досягти значних успіхів у стимулюванні суспільно корисної діяльності;

– *метод примусу* – полягає в застосуванні до суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері здійснення державних функцій, передбачених нормами права заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою.

3.3 Механізм держави

На відміну від таких базових категорій теорії держави та права як «форма держави» та «функції держави» поняття механізму держави ще й досі потребує фундаментального науково-юридичного осмислення. Утім, необхідно визначити ті причини та фактори, які роблять його актуальним для сучасної теорії держави та права. Перш за все, це «практична реалізація завдань держава, що передбачає функціонування спеціально утвореного для цього механізму... механізм держави є атрибутом держави і відображає інституціональний аспект державності»¹. По-друге, слід звернути увагу на те, що сучасне переосмислення ролі та місця держави в суспільному житті змушує піддавати ревізії й усталені погляди щодо

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – С. 122.

функціонування державного механізму. Оскільки сучасна теорія соціальної держави передбачає змістовне переосмислення як ролі механізму держави, так і тих цілей і функцій, яким він повинен сприяти. «Функціональний аспект розвитку держави виявляється не менш, а подекуди і більш значимим, ніж її структурна організація... у зв'язку з чим, у сучасній юридичній науці набуває особливого значення дослідження як системи функцій держави в цілому, так і окремих її функцій, що пов'язані з тією чи іншою сферою державної діяльності»¹. По-третє, необхідно зазначити, що попри свою фундаментальність для теорії держави та права поняття «механізм держави» в частині визначення свого змісту досі є предметом науково-юридичних дискусій.

У науковій і навчальній літературі питання щодо *співвідношення поняття державного механізму та державного апарату* вирішується наступним чином. Державний механізм розглядають як сукупність різних державних органів, організацій, військових сил, державних засобів масової інформації, матеріальних засобів державної влади, а державний апарат обмежується лише системою державних органів (А.С. Піголкін). Поряд з цією точкою зору існує позиція, згідно з якою «механізм держави» та «державний апарат» є тотожними поняттями за обсягом і змістом. У випадку під апаратом держави розуміють усі органи держави у статичній, а під механізмом – ті самі органи, але в динаміці. Утім, порівняно з поняттям «державний апарат», поняття «механізм держави» включає в себе не тільки систему органів державної влади, які виконують управлінські функції, а так звані «матеріальні додатки держави» (збройні сили, поліція, виправно-виховні установи тощо).

У сучасній теорії держави та права було вказано на можливості подальшого розширення змісту поняття механізму держави, яке по суті спричинило формування принципово нового методологічного підходу до аналізу цієї категорії. Так, російський юрист і дослідник Ю.О. Тихомиров, для якого механізм держави – це така специфічна структура, що включає в себе державні органи та організації, публічні служби та корпорації, а також такі два важливі елементи як ресурсне забезпечення і процедури прийняття державних рішень. Подібне ускладнення механізму держави він пояснює процесом неухильного ускладнення функцій держави, механізмів визначення цілей, розробки та прийняття рішень².

Не заперечуючи, що механізм держави характеризує організацію державної влади (а не публічної влади в цілому), слід визнати, що його невід'ємною частиною є ті інститути, які дозволяють державі взаємодіяти з суспільством, і що найважливіше – брати громадянам та їх об'єднанням участь у державному управлінні.

Окремої аргументації потребують саме «додаткові» елементи механізму держави. Отже, говорячи про публічні служби як один з елементів механізму держави, мають на увазі три групи служб, без яких не може існувати практично жодна сучасна держава.

¹ Волинець В. В. Функції держави і правове забезпечення взаємодії із громадянським суспільством / В. В. Волинець // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 16.

² Тихомиров Ю. А. Государство : [монография] / Ю. А. Тихомиров – М. : Норма ; Инфра-М, 2013. – С. 143.

По-перше, це спеціальні органи та інститути, які покликані гарантувати правопорядок, законність, безпеку, обороноздатність країни тощо. Тобто маються на увазі: армія, поліція, прикордонні війська тощо. Діяльність усіх цих органів регулюється законодавством.

По-друге, це чисельні служби, які покликані забезпечувати нормальну життєдіяльність суспільства в енергетичній, інформаційній, транспортній, електронній сферах, а також у галузі зв'язку. Вони є в усіх без виключення сучасних державах і, як правило, існують у формі державних агенцій. Як приклад, можна навести Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності України) – центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сферах ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива.

По-третє, це державні корпорації, які поєднують у собі функції самостійних господарюючих суб'єктів і державного управління. Наявність цього елемента пояснюється зміною фундаментальних уявлень про роль і потреби діяльності держави в процесі забезпечення економічного розвитку, а також про її функції у сфері господарювання.

Наступним елементом у механізмі держави є процедура прийняття державних рішень. Усього виокремлюють п'ять таких процедур, а саме: а) вибори та референдуми; б) самостійна процедура прийняття рішень державними органами на основі чинного законодавства; в) спільне прийняття рішень декількома суб'єктами, що утворюють механізм держави; г) узгоджене прийняття рішень; ґ) прийняття рішень відповідно до норм міжнародного права, або актів міждержавних об'єднань. І останнім елементом є система ресурсного забезпечення, яка включає в себе: управління державною власністю; регулювання бюджетно-фінансових і податкових відносин; використання природних ресурсів; матеріально-технічне забезпечення механізму держави; режим використання людських ресурсів відповідно до законодавства про працю та зайнятість¹.

Державний апарат. У сучасній юридичній літературі відсутнє єдине розуміння державного апарату. Так, у широкому розумінні державний апарат – це сукупність державних органів, їх ланок і підрозділів, уповноважених здійснювати державну владу та управління, які спираються на можливість застосування примусу. В іншому, більш вузькому розумінні, державний апарат характеризується як апарат виконавчої влади; та в широкому – як сукупність владних структур, збройних сил, поліції, дипломатичних представництв тощо. У номінальному розумінні державний апарат характеризується як система органів, що здійснюють державну владу, а у структурно-функціональному – як сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада. Деякі джерела взагалі не вміщують поняття державного апарату,

¹ Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень / Г. Бистрик / Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 8 – 15.

замінюючи його механізмом держави.

Державний апарат – це конституційно передбачена система державно-владних структур, наділених визначеними повноваженнями представницького, управлінського та судового характеру.

Державний апарат є структурованою категорією. Структура державного апарату знаходить свій вияв через його внутрішню будову, а також через порядок взаємодії та співвідношення складових його елементів. Основними серед них є: система органів державної влади; система органів державного управління; система судових органів. Кожна з цих систем є носієм відповідної державної влади.

В юридичній літературі до органів державного апарату відносять також систему органів прокуратури, главу держави, збройні сили, поліцію, дипломатичні представництва за кордоном, правоохоронні органи, установчу та контрольну владу. Це у свою чергу суттєво розширює поняття державного апарату й не забезпечує можливість відокремлення категорій «державний апарат» і «механізм державної влади». Ототожнюючи категорії «механізм» та «апарат» у межах вузького розуміння механізму держави та зважаючи на самотійне значення категорії **«державний апарат»**, можемо виокремити такі його особливі **ознаки**:

- це система створених державою структур, що мають форму органу держави;
- наявність виключно владних повноважень, які визначають функціональне призначення органу;
- наявність чиновників, які реалізують повноваження від імені держави на професійній основі;
- наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень (компетенцій);
- зв'язаність із державою, оскільки всі рішення відображають її волю та приймаються від її імені;
- фінансування з бюджету;
- забезпечення реалізації державних функцій і завдань з управління суспільством;
- система органів, розподілених відповідно за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- система органів наділених матеріально-технічними та організаційними засобами.

Отже, наведені ознаки категорії «державний апарат» надають можливість відокремити її від таких категорій як:

- *політична система суспільства*, яка розуміється як комплекс різноманітних державних і недержавних структур, що реалізують політичну владу та забезпечують політичні інтереси;
- *механізм держави* як сукупність різноманітних державних структур, що забезпечують економічні, соціальні, політичні та правоохоронні функції;
- *орган держави* як колектив службовців, чиновників, який є структурним елементом державного апарату.

Державні органи. Незалежно від змісту, який ми вкладаємо в поняття державного апарату його основними та невід’ємними частинами є саме державні органи. *Державний орган* є складовою частиною механізму держави, що має відповідно до закону власну структуру, чітко визначені повноваження з управління конкретною сферою суспільного життя та органічно взаємодіють з іншими частинами державного механізму. *Державний орган* також можна визначити як організовану відповідним чином групу людей, які діють у певній сфері, в межах своєї компетенції та беруть участь у реалізації відповідних державних функцій.

Кожен державний орган є відносно самостійною, структурно незалежною ланкою апарату, що створюється державою для здійснення чітко визначеного виду діяльності. Кожна така ланка наділена відповідною компетенцією та в процесі реалізації своїх функцій покладається на організаційну, матеріальну та примусову силу держави.

Специфічними ознаками, що відрізняють державні органи від недержавних, є такі:

- створення їх відповідно до закону за волею держави та здійснення ними своїх функцій від імені держави за принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;
- формування з однієї особи або групи людей, які здійснюють управління суспільством на професійній основі;
- виконання кожним державним органом чітко визначених, законодавчо встановлених видів і форм діяльності;
- наявність у кожного державного органу юридично закріпленої: організаційної структури, територіального масштабу діяльності, спеціального положення, що визначає його місце та роль у державному апараті, а також порядку взаємовідносин з іншими державними органами та організаціями;
- наявність у державних органів державно-владних повноважень.

Саме наявність останньої ознаки надає можливість чітко розрізняти державні органи, з одного боку, і державні організації (підприємства та установи) та недержавні органи та організації з іншого.

З метою належного виконання завдань і функцій держави, органи держави організовані відповідно до системи **принципів**, які визначають основні підходи до їх формування та функціонування:

- *принцип пріоритетності прав і свобод людини* – передбачає обов’язок для державних органів і службовців визнавати, реалізовувати та охороняти права та свободи людини;
- *принцип демократизму* – втілюється в широкому залученні громадян до формування та організації діяльності державних органів, він включає в себе:
 - *принцип народовладдя* – передбачає, що джерелом влади в Україні є народ;
 - *принцип поділу влади* – передбачає структурний і функціональний принцип раціональної організації влади;
 - *принцип взаємної відповідальності особи та держави* – передбачає обмеження державної влади правами і свободами людини та громадянина;

– *принцип законності* – передбачає точне і неухильне дотримання та виконання норм права всіма громадянами, державними органами та іншими суб'єктами права;

– *принцип професіоналізму та компетентності* – забезпечує умови для залучення кваліфікованих і професійних кадрів до діяльності в органах державної влади;

– *принцип гласності* – передбачає відкритість діяльності державних органів, право кожного на отримання інформації, яка стосується його прав і законних інтересів¹.

Серед науковців, що займаються проблематикою державної влади, відсутня єдина думка щодо того, яким повинен бути державний апарат, як повинні співвідноситись між собою різні гілки державної влади, а відповідно і їх носії – державні органи. Чи вони повинні бути рівними між собою чи повинна існувати їх субординація?

За однією точкою зору всі гілки державної влади та їх носії повинні перебувати в цілком однаковому положенні, врівноважувати одна одну. В країнах з тоталітарним чи авторитарним режимом поширена ідея про те, що носій виконавчої влади, як сама виконавча влада, повинен домінувати в структурі державного апарату. Однак, як свідчить історичний досвід, реалізація цієї концепції призводить до диктатури, а не до демократії. Адже ще в середині XVIII ст. відомий представник французького просвітництва Ш.Л. Монтеск'є попереджував у зв'язку з цим у своїй роботі «Про дух законів» (1748 р.), що коли одній і тій самій особі чи одному й тому ж складу посадових осіб надана і законодавча і виконавча влада, тоді відсутня свобода, і є вірогідність того, що монарх, або сенат будуть створювати тиранічні закони, а потім тиранічно їх виконувати. Відсутня також свобода, якщо судова влада не відокремлена від законодавчої чи виконавчої.

Інше рішення цієї проблеми співвідношення влади та її носіїв передбачає, що на перший план виступає державна, джерелом якої є народ. У сучасних демократичних країнах ця концепція отримала загальне визнання. Політична практика визнала життєздатність цієї концепції, яка була розвинена ще в XVII ст. англійським філософом-матеріалістом Дж. Локком. У своїй праці «Два трактати про правління» (1690 р.) Дж. Локк зазначав, що заради збереження суспільства, може існувати всього одна гілка – верховна влада, а саме законодавча, якій усі решта повинні підкорятись, але й вона є лише насправді тільки довіреною владою, яка повинна діяти задля відповідної мети, і тому в народі завжди залишається верховна влада замінити чи усунути законодавчий орган².

На теперішній час в юридичній науці переважає точка зору, згідно з якою функціями органів державної влади є основні напрями їх діяльності, в яких виявляється їх сутність і призначення в державному механізмі. Кожен

¹ Теорія держави і права : навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : Академія, 2013. – С. 122 – 124.

² Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения : в 3-х томах / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 137 – 405.

державний орган відповідно до своєї компетенції виконує притаманні йому функції. Функції держави в цілому здійснюються через функції окремих державних органів. Державний орган, виконуючи свої функції, тим самим одночасно бере участь у реалізації різних функцій держави.

Слід мати на увазі, що компетенція державних органів стосовно компетенції держави має похідний характер. При цьому компетенція державного органу визначає точні межі його діяльності і тим самим координує її з діяльністю інших органів публічної влади, а отже і з діяльністю всього державного апарату. У свою чергу функції реалізуються через компетенцію. Функції та компетенція будь-якого державного органу перебувають у тісному зв'язку між собою. Функція державного органу вказує головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети. Для вирішення конкретних завдань, що постають на цьому шляху, за органом юридично закріплюються певні потенційні можливості, які окреслюють у праві через вид і міру можливої й належної владної поведінки (повноваження), сферу її застосування (предметну підвідомчість) і територію дії (територіальну підвідомчість).

Компетенція являє собою юридично встановлену «систему координат», за допомогою якої можна чітко встановити належність конкретної справи до «сфери володарювання» певного органу та конкретну роль останнього у вирішенні цієї справи. Елементами компетенції є юридичні явища, які дають можливість робити висновок про «належність», правомочність владного органу в конкретних публічних правовідносинах. «Належність» органу визначається двома чинниками: підвідомчістю та повноваженнями. Саме ці два юридичні явища і є елементами компетенції органів публічної влади.

Значна кількість органів мають тотожні повноваження (наприклад, міністерства), але компетенція кожного з них суворо індивідуальна завдяки відмінності у підвідомчості. Водночас предмети відання деяких органів частково перетинаються (приміром, сфера забезпечення обороноздатності та національної безпеки України), проте повноваження цих органів у «спільних» сферах є виключно індивідуальними, неповторними, а тому ніякої «конкуренції компетенцій» не відбувається.

Повноваження державного органу є його «правозобов'язками», оскільки за наявності необхідних юридичних факторів орган не може не реалізувати свої повноваження, виступаючи як носій суб'єктивного права стосовно підвладного суб'єкта. Адже сама форма надає можливість найбільш точно висвітлити «двоїсту» сутність зазначених повноважень: вказати права органу, водночас дати зрозуміти неприпустимість їхнього незастосування. При цьому слід мати на увазі що орган є правозобов'язаним не тільки перед державою і перед суспільством, але й перед громадянином, що знайшло своє відображення у ст. 3 Конституції України від 28 червня 1996 р.

У сучасній державознавчій літературі та чинному законодавстві терміни «підвідомчість», «предмети відання» і «коло підвідомчих справ» використовуються як рівнозначні. Однак зміст цих термінів дещо не співпадає. Підвідомчість є родовим поняттям, а предмети відання – видовим, більш вузьким за змістом.

Підвідомчість – це юридична вказівка на коло суспільних публічно-правових відносин, повноправним суб'єктом яких виступає конкретний орган публічної влади. Однак точність такої вказівки може бути досягнута лише шляхом визначення якісної (змістової) та кількісної (територіальної) специфіки певних відносин. Юридична вказівка на особливості змісту цих відносин саме і являє собою предмети відання, але сама по собі дана вказівка не надає необхідної точності й повноти для характеристики підвідомчих правовідносин, оскільки містить у собі загрозу територіального «перехрещення» повноважень різних органів. Тому другим елементом підвідомчості є територіальна підвідомчість. Територіальний показник використовується законодавцем як один із засобів для визначення сфери суспільних відносин, повноважним суб'єктом яких виступає конкретний орган публічної влади, і розмежування компетенції органів, що виконують однорідні функції, мають рівний правовий статус або тотожні повноваження в однорідних за змістом правовідносинах.

Органи держави як складові частини державного апарату відрізняються один від одного за порядком утворення, видами діяльності, що ними виконується, характером та обсягом компетенції, особливостями виконання покладених на них повноважень, формами та методами здійснення ними державних функцій. Отже, **класифікувати** їх можна за такими критеріями:

1. За місцем у системі державного апарату:

– *первинні* – виникають у порядку наслідування (монарх) або формуються безпосередньо народом як джерелом влади і мають представницький характер (президент, парламент);

– *вторинні* – формуються первинними органами, походять від них і підзвітні їм (уряд, центральні органи виконавчої влади).

2. За порядком утворення:

– *виборні* – органи, що обираються на певний строк населенням чи представницькими органами (наприклад, глава держави переважно у президентських республіках обирається народом, а в парламентських – парламентом);

– *призначувальні* – органи, що призначаються главою держави чи вищестоящим за підлеглистю органом (наприклад, відповідно ст. 106 Конституції України Президент України призначає половину складу Ради Національного банку України; половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення);

– *успадковані* – органи, що успадковуються в Україні відсутні, але як приклад посада глави держави за монархічної форми правління.

3. За порядком прийняття рішень:

– *колегіальні* – ті, що приймають рішення після обговорення шляхом голосування (наприклад, відповідно до ст. 84 Конституції України рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування);

– *єдиноначальні* – рішення від імені яких приймаються керівниками особисто (наприклад, ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р.).

4. За часом функціонування:

– *постійні* – створюються на невизначений строк (без обмеження терміну дії), але їх склад оновлюється через законодавчо визначений термін (наприклад, представницькі органи держави, суд);

– *тимчасові* – створені в умовах надзвичайного стану або для виконання певного завдання (наприклад, Верховна Рада України може формувати тимчасові спеціальні комісії для підготовки та попереднього розгляду питань або тимчасові слідчі комісії для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес).

5. За територією дії:

– *загальнодержавні* – повноваження яких поширюється на всю територію держави (наприклад, глава держави);

– *місцеві* – діють у межах території адміністративно-територіальної одиниці (наприклад, місцеві суди).

6. За характером та формами реалізації державної влади:

Законодавча влада. *Парламент* – це повністю або частково виборний вищий законодавчий і колегіальний представницький орган держави. Ступінь демократичності та реальна роль парламенту в системі державних органів визначаються цілою низкою факторів і можуть бути різними в різних країнах.

Парламенти відіграють важливу роль в управлінні країною, формуванні її державної політики. Щоб виконувати такі важливі функції, сам парламент *повинен бути* дієздатним і раціонально організованим, а саме: 1) бути налаштованим до ефективного функціонування, уникнення внутрішніх конфліктів і чіткого дотримання власного регламенту; 2) володіти всебічною інформацією про стан справ у державі на тому ж рівні, що й виконавча влада; 3) мати допоміжні структури, які б забезпечували постійні комітети та парламентарів аналітичними матеріалами з різних проблем державного будівництва, політики, економіки, культури, освіти, науки тощо.

Парламенти країн світу є однопалатними та двопалатними. Однопалатний парламент є природним для унітарних держав, а двопалатний – для федеративних держав. Вважається що верхня палата представляє інтереси суб'єктів федерації. Проте є також унітарні держави з двопалатним парламентом. У них верхня палата традиційно є поміркованою і стримує революційні рішення нижньої палати.

Виділяючи особливу роль парламентів у політичному житті суспільства та держави, конституції деяких країн спеціально наголошують не тільки на тому, що парламент є вищим органом державної влади, але й на тому, що він є єдиним законодавчим органом держави.

Конституції ж інших країн з цією метою звертають увагу на те, які норми та правила мають міститись у законах, що приймаються парламентом. Так, чинна Конституція Франції встановлює, що в законах можуть міститись правила, що стосуються «громадянських прав та основних гарантій, що надаються громадянам для користування публічними свободами», «обов'язків, що покладаються національною обороною особисто на громадян та їх майно», «визначення злочинів та правопорушень, а також покарання за них» та ін. 3

огляду на норму ст. 75 Конституції України, де закріплена сучасна конституційна доктрина наявності в державі єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради України, вітчизняне законодавство характеризується перевагою порівняно з підходами до відповідної проблеми низки основних законів деяких держав, які відносять до суб'єктів, наділених правом, прийняття законів, крім парламентів, також інші органи. Як зазначав В.Ф. Погорілко, «... наша Конституція вважає пріоритетною саме законодавчу функцію Верховної Ради, проголошуючи парламент насамперед ... законодавчим органом». Законодавча функція є засадничою в діяльності цього представницького органу. Її здійснення дає змогу парламенту істотно впливати на всі політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. Таке розширення має здійснюватися щодо надання представницькому органу права приймати закони з будь-яких питань загального значення, а не лише тих, що вичерпно визначені в Конституції¹.

Іншою особливістю сучасних парламентів є те, що не в усіх країнах законодавча влада є виключним привілеєм парламентарів. Так, у Великобританії повноваженнями на видання нормативних актів Парламентом наділяються міністри корони, органи місцевого управління, англіканська церква, незалежні корпорації. Кожен з цих органів та організацій має право приймати, змінювати чи скасовувати нормативно-правові акти тільки з санкції – за дорученням чи з дозволу – Парламенту. Таким чином, підтримується суверенітет вищого законодавчого органу в правовій сфері.

Стосовно України, то необхідно підкреслити, що Конституція України 1996 р. уперше в конституційній правотворчості України впровадила доктрину абсолютно обмеженої компетенції Верховної Ради України, акумульовану в ст. 92 Основного Закону. Вона встановлює закритий перелік питань, які Верховна Рада України вирішує шляхом прийняття законів. Тим самим конституційно закріплюється обмеження сфери законодавчої діяльності парламенту, оскільки Верховна Рада України не має права схвалювати закони з питань, не включених у цей перелік. Таким чином, Конституція України утворила механізм, який відкрив простір для первинної нормотворчості Президента України та інших органів виконавчої влади шляхом прийняття підзаконних актів з питань, які не входять у перелік, закріплений ст. 92 Основного Закону. Зазначене дає всі підстави стверджувати, що доктрина абсолютно обмеженої компетенції Верховної Ради України конфліктує з її визначенням єдиним законодавчим органом, заперечуючи та впливаючи на таке визначення.

Що ж до президентських республік, то в них парламент у формально-юридичному плані є більш незалежним. Він, як правило, не може бути розпущений президентом. Законодавча ініціатива належить перш за все депутатам. Однак навіть за таких умов виконавча влада в особі президента має багато шляхів впливу на парламент.

Виконавча влада. Система органів виконавчої влади здійснює в державі

¹ Органи державної влади України : [монографія] / [В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.] ; під ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

виконавчо-розпорядчу діяльність. Систему органів виконавчої влади, наприклад, в Україні становлять: Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації. **Виконавча діяльність** органів державного управління виявляється в тому, що вони виступають як безпосередньо виконавці вимог, що містяться в актах органів державної влади та вищестоящих актах органів державного управління. **Розпорядча діяльність** цих органів виражається в тому, що вони приймають заходи та забезпечують шляхом видання своїх власних актів (розпоряджень) виконання підпорядкованими органами та організаціями даних вимог. Уся діяльність органів державного управління базується на основі законів і покликана виконувати закони.

У межах власної компетенції органи державного управління наділені необхідною для їх функціонування оперативною самостійністю. На них покладені завдання з правового регулювання та керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства та держави. Ці завдання, місце та роль органів управління в державному апараті закріплюються в конституціях і поточних актах.

Залежно від складності завдань і територіального масштабу діяльності органи державного управління поділяються на центральні та місцеві. До центральних відносяться ті органи державного управління, діяльність яких поширюється на всю територію країни чи на територію держав – суб'єктів федерації. До місцевих органів державного управління належать органи, діяльність яких обмежується територією однією чи декількох адміністративно-територіальних одиниць. До їх числа входять виконкоми місцевих органів влади, адміністрації підприємств та установ.

Залежно від організаційно-правових форм розрізняють: а) уряди; б) ради міністрів, що мають статус уряду; в) міністерства; г) державні комітети; д) служби; е) головні управління, управління; ж) інспекції; з) агентства; і) департаменти; к) адміністрації. Форми органів виконавчої влади самі по собі не завжди визначають їх місце, призначення, характер компетенції, принципи діяльності. Часто ці критерії закріплені в нормативно-правових актах, що встановлюють правовий статус тих чи інших органів.

За порядком вирішення підвідомчих питань розрізняють колегіальні та одноособові органи. **Колегіальні органи** – організаційно та юридично об'єднані групи осіб, яким надається перевага при прийнятті рішень з усіх питань компетенції цих органів. У колегіальних органах рішення приймаються більшістю їх членів. Колегіальність надає можливість найбільш правильно вирішувати складні питання за участю спеціалістів. **Одноособові органи** – це органи, в яких вирішальна влада з усіх питань їх компетенції належить керівнику, котрий очолює цей орган. Одноособовість забезпечує оперативність керівництва, використання індивідуальних здібностей і досвіду керівника, що підвищує їх індивідуальну відповідальність за результати роботи органу.

Залежно від характеру, обсягу та змісту повноважень органи державного управління поділяють на органи загальної, галузевої та спеціальної компетенції.

Провідну роль у системі органів державного управління виконують *уряди*. Вони є вищими виконавчими та розпорядчими органами держави та очолюють усю систему органів державного управління. Відповідного до законодавства на уряди покладається завдання із загального керівництва економікою та соціально-культурним господарством країни, розробці та здійсненню державних бюджетів, захисту інтересів держави, охороні власності та суспільного порядку, забезпечення та захисту прав та свобод громадян, забезпечення державної безпеки та ін.

Глава держави. Одним з найважливіших елементів державного механізму є глава держави. *Глава держави* – це особа, яка займає формально вище місце в структурі державних інститутів і водночас здійснює функцію представництва самої держави в цілому. З іншого боку, глава держави розглядається як один з її вищих органів.

Інститут глави держави виник і сформувався в період становлення сучасної державності. Його статус залежить від форми державного правління, прийнятий у тій чи іншій країні. Реальна роль глави держави у здійсненні влади багато в чому зумовлена й існуючим політичним режимом.

У країнах з монархічними формами правління главою держави є монарх, з республіканськими – президент.

Особливості конституційного статусу глав держав визначають і характер їх повноважень. У президентських республіках глава держави одержує свій мандат від виборчого корпусу і завжди наділений широкими і реальними повноваженнями. Тут президент є головною ланкою в державному механізмі та відіграє чи не найважливішу роль у державно-політичному житті. Зазначене вище стосується і глав держав у деяких країнах зі змішаною республіканською формою правління. У парламентських республіках президент отримує мандат від парламенту, і його влада є похідною від нього. Тому він, як правило, не має суттєвих владних повноважень і реалізує свою компетенцію здебільшого у взаємодії з урядом. Статус такого президента в цілому аналогічний статусу глави держави в парламентській монархії.

Для розуміння представницької сутності інституту президента важливе значення має його функціональна характеристика. Оскільки існує низка функцій, які випливають із самої природи глави держави як органу, котрий є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, що представляє її як всередині країни, так і за її межами. Функціональний статус президента, на думку деяких дослідників, впливає із структурного, тобто місця і ролі глави держави у системі державних органів, що визначаються його функціями, компетенцією та відповідальністю.

Так, представницька функція складається з п'яти груп повноважень: 1) політичні: представляє єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, впливає на їх формування та функціонування, а також у випадку виникнення суперечностей між ними здійснює верховний (формальний і неформальний) арбітраж, участь у законотворчому процесі (у межах цього процесу Президент України має право законодавчої ініціативи, навіть більше, він має право надавати законопроектам невідкладного статусу. Це наслідок

минулого, коли Україна розвивалась як президентська республіка, адже такі прерогативи притаманні суто президентським республікам. Право законодавчої ініціативи дозволяє Президенту України порушувати питання щодо реалізації конституційних положень, приведення чинного законодавства у відповідність до Конституції України. Президент України користується виключним правом подавати до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до розділів 1, 3, 13 Конституції України (ст. 156 Конституції України) та призначати всеукраїнський референдум для затвердження цих змін (п. 6 ст. 106 Конституції України). Крім участі в законотворчості, глава нашої держави може видавати власні нормативно-правові акти, проголошувати референдум за народною ініціативою (відповідно до Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р.), здійснювати скасування актів Кабінету Міністрів України та актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим); 2) дипломатичні: саме Президент здебільшого реалізовує зовнішньополітичну функцію в Україні, представляє державу в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори від імені України, він приймає рішення про визнання Україною інших іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; 3) кадрові: здійснення істотного впливу на формування органів державної влади. Передусім необхідно звернути увагу на здатність Президента України впливати на початок виборів до парламенту та розпускати його. Зокрема Президент України, згідно з ст. 106 Конституції України, має право призначити позачергові вибори до Верховної Ради України (п. 7), а також припиняє її повноваження, якщо протягом тридцяти днів однієї сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (п. 8); 4) церемоніальні: глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами та медалями), присуджує почесні звання, вирішує питання щодо громадянства; 5) організаційно-ідеологічні (послання до народу чи парламенту, в яких визначаються заходи внутрішньої політики держави). Президент не лише подає парламенту інформацію про стан справ, але й пропонує до його уваги заходи, проведення яких він вважає необхідним і доцільним. Так, Президент України, згідно з п. 2 ст. 106 Конституції України звертається із щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України. Отже, в Конституції України інституціоналізовано розподіл загальнодержавної політики на дві: на зовнішню політику і політику оборони та безпеки, яка проводиться Президентом як найвищим представником¹.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що в деяких випадках він бере участь у роботі уряду. Так, відповідно до ч. 2 ст. 113 Конституції України, уряд несе відповідальність перед Президентом України. Така деталізація не характерна для конституцій європейських країн, адже в більшості з них процедура висування кандидата у

¹ Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні : [монографія] / Н. В. Заяць – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 300 с.

прем'єри не прописана так, як в Україні. Але навіть якщо за президентом і залишається формальне право вибору кандидата в прем'єри, на практиці його ініціатива обмежена. Не буває випадків, коли б глава держави не запропонував сформувати уряд лідеру партії або чітко оформленої коаліції, що має більшість місць у парламенті. Можливості для більшої ініціативи відкриваються лише тоді, коли в парламентських партій виникають труднощі при формуванні коаліції. Але і в такому випадку президенти поводять себе як модератори, а не як господарі країни, які бажають сформувати кабінет під себе. Таке їх самообмеження викликано простою обставиною – у країнах Європейського Союзу тільки парламент, а не президент може відправити уряд у відставку. Виняток становить Португалія, але й там це право не є абсолютним.

Досліджуючи вплив глави держави на формування органів судової влади, слід мати на увазі, що саме йому надана прерогатива призначати суддів і прокурорів. Зокрема в Україні фактично існує потрібна система організації судової влади: Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції та прокуратура (остання не є формально частиною судової системи, проте вирішує численні завдання судової гілки влади). Щодо загальних судів, то Президент України, згідно з ч. 1 ст. 128 Конституції, здійснює перше призначення професійних суддів. Крім того, в Україні діє Вища рада юстиції, котра відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 131 Конституції України вносить подання на призначення суддів на посади. Президент України, згідно з ч. 2 ст. 131 Конституції України, призначає трьох членів цієї Ради. Крім того, до неї за посадою входять призначений Президентом України Генеральний прокурор України, а також призначений Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України Міністр юстиції України (ч. 3 ст. 131 Конституції). Досить потужним є також право Президента України, згідно з п. 23 ст. 106 Конституції України, утворювати суди у визначеному законом порядку. Відносно Конституційного Суду України, то Президент України, згідно з ч. 2 ст. 148 Конституції України, призначає шість його суддів. Крім того, Президент України, згідно з ч. 1 ст. 122 Конституції України, призначає Генерального прокурора за згодою Верховної Ради України, хоча звільняє його з посади самостійно.

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування судових органів влади, бачимо, що найбільш продуктивним варіантом такого впливу є звернення глави держави до суду. Зокрема Президент України, згідно з ч. 2 ст. 150 Конституції України, може здійснювати звернення до Конституційного Суду України про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України та актів самого глави держави. Крім того, він має право звертатись до Конституційного Суду України з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України. Відповідно до ч. 1 ст. 151 Конституції України, глава держави може здійснювати звернення до Конституційного Суду України з питань відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів

України, а також тих договорів, що вносяться до Верховної Ради України¹.

Отже, можна стверджувати, що характерною особливістю функціонування сучасної України є те, що глава держави виступає насамперед як арбітр, зазвичай забезпечуючи узгоджену діяльність державних органів, що сьогодні вкрай важливо для подальшого демократичного розвитку України. Ідеї президентського арбітражу були втілені і на українському ґрунті. Конституція України визначила юридичну незалежність Президента України від інших державних органів, що зумовлена легітимацією президентської влади безпосередньо народом. Повноваження Президента України мають бути спрямовані на забезпечення взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади. Так, в офіційному проекті Конституції України від 24 лютого 1996 р. зазначалося: «Президент України сприяє узгодженості у діяльності органів державної влади, їх взаємодії з органами місцевого самоврядування».

Судова влада. Важливе місце в механізмі держави займає система судових органів, основною соціальною функцією яких є здійснення правосуддя.

Термін «судова влада» вживається в різних значеннях. Можна стверджувати, що судова влада – це суд, система відповідних установ, або всі суди. Конституція України містить розділ «Судова влада», де закріплено норми, що визначають не лише компетенцію різних судів, але й основи побудови судової системи, правове положення суддів, принципи судової діяльності.

Судова влада – це вид влади, яку здійснюють відповідні органи. Влада це не тільки ті чи інші установи, посадові особи, але й ті функції, які їм належать, здійснення цих функцій та їх реалізація. Аналізуючи поняття судової влади було б неправильно вести мову про неї як про державний орган, влада це те, що цей орган може зробити в силу своїх можливостей, це повноваження, функція, але не її виконавець. І тому, говорячи про будь-яку владу необхідно вести мову не про орган чи систему органів, що її здійснюють, а про право, засноване на праві можливість цих органів виконувати відповідні дії та саме виконання цих дій.

Судова влада здійснюється шляхом конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства. Судочинство передбачає законодавче регулювання всього порядку діяльності суду шляхом встановлення процесуальної процедури, що гарантує права та свободи особи, законність і справедливість рішень суду.

Найважливішою функцією судової влади є – здійснення правосуддя. Правосуддя це виключна компетенція судової влади. Проте крім здійснення правосуддя судова влада має і низку інших, притаманних їй повноважень, до яких належать: конституційний контроль; контроль за законністю та обґрунтованістю рішень і дій державних органів, посадових осіб і державних службовців у випадку їх оскарження в суді; контроль за законністю та

¹ Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матер. метод. семінару (2 квіт. 2008 р.). – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11 – 12.

обґрунтованістю арештів, що проводяться органами слідства; роз'яснення з приводу питань судової практики; участь у формуванні суддівського корпусу та низка інших.

Таким чином, **судова влада** – це надані спеціальним органам держави (судам) повноваження з вирішення питань, що віднесено до їх компетенції, виникають при застосуванні права, та реалізація цих повноважень шляхом конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного та арбітражного судочинства з дотриманням процесуальних форм, що створюють гарантії законності та справедливості рішень, які приймаються судами.

Судова влада має низку *особливостей*, а саме: 1) це вид державної влади. Вона здійснюється державними органами, виражає волю держави, її змістом є державно-владні повноваження; 2) вона належить тільки судам – державним органам, що створюються у встановленому порядку, формуються з людей, які здатні на основі спеціальної підготовки та власних якостей здійснювати правосуддя та реалізовувати судову владу в інших формах. До складу суду крім суддів, які діють на професійній основі, можуть входити представники народу, котрі тимчасово виконують свої функції із здійснення правосуддя; 3) виключність судової влади. Судову владу здійснюють тільки суди. Ні законодавчі, ні виконавчі, ні інші державні органи, посадові особи, державні службовці, громадські організації не мають права володіти повноваженнями, що належать лише суду або перебирати на себе ці повноваження; 4) незалежність і самостійність як характеристики судової влади при здійсненні своїх функцій судді підкоряються лише закону. Втручання в суддівську діяльність при вирішенні судових справ є злочином проти правосуддя та тягне за собою кримінальну відповідальність. Самостійність судової влади означає, що судові функції суд не розділяє з іншими державними органами, а рішення суду не потребують будь-яких санкцій чи підтвердження; 5) процесуальний порядок діяльності значить, що тільки законом встановлюються правила діяльності суду та прийняття ним рішення в конкретних справах. Він встановлює процесуальну форму як судових дій, так і судових рішень та документів; 6) здійснення повноважень шляхом судочинства. Судочинство це діяльність, яка починається за наявності передбачених законом підстав (невизначеність у конституційності нормативного акта та відповідне звернення до Конституційного Суду; спір, що виник з цивільних правовідносин та звернення до суду за захистом права чи законного інтересу; факт адміністративного правопорушення; виявлення ознак злочину; економічний спір, що виник у сфері управління та звернення в арбітражний суд).

Органи прокуратури. Важливе значення в державному механізмі відіграє система органів прокуратури. Вона була та залишається одним з основних правоохоронних органів України, який відіграє істотну роль у механізмі стримувань і противаг та захисті прав людини.

Метою прокурорської діяльності є захист прав і свобод людини, загальних інтересів держави та суспільства, що охоплює різні прояви діяльності в межах покладених на прокуратуру функцій щодо: 1) сприяння в реалізації таких прав і

свобод; 2) недопущення їх порушень шляхом попередження останніх і нагляду за додержанням таких прав, свобод та інтересів з боку інших уповноважених органів; 3) відновлення прав та інтересів, порушених неправомірними діями; 4) притягнення до відповідальності винних у порушенні прав, свобод та інтересів.

Прокуратура України не належить до жодної гілки державної влади, що породжує політичні спекуляції та намагання підпорядкувати її іншим органам. Проте в сучасних умовах включити прокуратуру до якоїсь гілки державної влади не є можливим. На майбутнє необхідно вирішення питання щодо місця прокуратури серед гілок влади, оскільки її сучасне незалежне положення суперечить ст. 6 Конституції України, яка передбачає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Прокуратуру України втратила функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів, яка впродовж десятиліть залишалась основною функцією прокуратури. Також була позбавлена самостійного характеру координаційна діяльність прокуратури й обмежена лише сферою боротьби зі злочинністю. Разом з тим, прокуратура залишається поліфункціональним органом, який відіграє провідну роль у кримінальному провадженні та здійснює правозахисну представницьку діяльність за його межами.

Основними напрямками діяльності прокуратури, що безпосередньо виражають її сутність і призначення, є такі:

- нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність та досудове слідство. Окрім цього, в межах реалізації цієї функції прокурори координують діяльність правоохоронних органів у сфері протидії злочинності. Регламентується ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р., ст. ст. 36, 37 КПК України від 13 квітня 2013 р. та ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.;

- підтримання державного обвинувачення в суді. Підтримання державного обвинувачення розглядається в єдності із наглядом за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Регламентується ст. 22 Закону України «Про прокуратуру» та КПК України;

- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян. Предметом є додержання законності під час перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, в установах виконання покарань, інших установах, що виконують покарання або заходи примусового характеру, додержання встановлених законом порядку та умов тримання або відбування покарання особами в цих установах. Регламентується ст. 26 Закону України «Про прокуратуру», ст. ст. 22, 24 КВК України від 11 липня 2003 р.;

- нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. Виконується прокуратурою виключно у формі представництва інтересів громадянина або

держави в суді. Регламентується п. 5 ст. 121 Конституції України, п. 1 Перехідних положень Закону України «Про прокуратуру»;

– представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Полягає у здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних та інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина або держави. Регламентується ст. ст. 23, 24 Закону України «Про прокуратуру», ст. ст. 45, 46 ЦПК України від 18 березня 2004 р., ст. ст. 36, 127–130 КПК України, ст. ст. 7, 12, 21 Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р.

Поліція. Правовий статус поліції полягає перш за все у визначенні її соціального призначення як органу держави. Одним з основних елементів статусу поліції є її компетенція, що включає функції поліції в державі та конкретні повноваження (права та обов'язки).

Фактично можна стверджувати, що роль поліції в забезпеченні правопорядку є досить значною. За умов демократичної держави положення поліцейського апарату в системі органів влади зумовлено розмежуванням компетенції та повноважень між судовою та виконавчою владою. Функції визначення вини та застосування репресивних заходів за порушення закону належать судовим інстанціям, тоді як поліція, будучи органом виконавчої влади, покликана забезпечити для цього належні умови.

Поліцейська діяльність у сучасній європейській державі визначається двома основними моделями її організації: «англо-саксонської» та «континентально-європейської». У Великобританії та багатьох штатах США діяння, що мають ознаки складу злочину, розслідуються поліцією, яка за наявності достатніх підстав самостійно висуває обвинувачення та передає справу на розгляд до суду. В країнах континентальної Європи поліція повинна доповідати про злочин спеціальній посадовій особі – судовому слідчому, який проводить слідство самостійно або за допомогою поліцейських співробітників. Після цього матеріали надаються в прокуратуру для порушення кримінальної справи. Нормативно діяльність поліції цих держав поділяється на два види: судову та адміністративну. Так, судова поліція сприяє судам при встановленні порушень норм кримінального законодавства, займається пошуком і наданням необхідних доказів, розшуком і передачею осіб, винних у скоєнні злочину. У свою чергу адміністративна поліція здійснює превентивні заходи для того, щоб діяння приватних осіб не спричиняли шкоду суспільству.

Саме таке розмежування судової та адміністративної поліції на практиці має вагоме значення, оскільки визначає обсяг повноважень працівників поліцейського апарату у сфері відносин, що пов'язані із здійсненням правосуддя та кримінальним переслідуванням, де права громадян здебільшого обмежуються.

Контрольні питання:

1. Сформулюйте визначення та охарактеризуйте функції держави.
2. Назвіть форми здійснення функцій держави.
3. Розкрийте ознаки органів держави та наведіть їх класифікацію.

4. Дайте визначення функцій держави та наведіть їх класифікацію.
5. Назвіть основні принципи організації та діяльності державного апарата.
6. Розкрийте співвідношення механізму держави та його апарату.
7. Дайте характеристику сучасному стану законодавчої влади в Україні.
8. У чому полягає соціальна обумовленість функцій держави?

ТЕМА 4. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВОУТВОРЕННЯ

Вивчення та засвоєння теоретичних положень цієї теми дасть можливість більш широко розуміти процеси створення та існування держав як в історичному аспекті, так і в сучасний період. Процеси державоутворення та визнання розглядаються багатьма науками (теорією держави та права, управлінням, міжнародним правом, політологією тощо), систематизація цих знань і положень створює підґрунтя для, власне, теоретичного обґрунтування існування та взаємодії держави з іншими суб'єктами міжнародного права.

4.1 Теоретичні аспекти державоутворення

У вузькому розумінні державоутворення – це складний, комплексний довготривалий і багаторівневий процес утворення держави, зумовлений культурними, політичними, релігійними та іншими факторами.

У широкому розумінні державоутворення – це процес, спрямований на актуалізацію національної ідеї в галузі державного управління, вироблення та втілення ідеології державоутворення, створення й становлення держави як системи відносин та її інститутів, що мають забезпечити життєздатність і розвиток держави¹.

Термін «державотворення» (англ. State-building) запровадив у 1975 р. американський соціолог Чарльз Тіллі стосовно історії Західної Європи. Ч. Тіллі виходив з того, що з винайденням пороху, війни в Європі стали вимагати величезних затрат, а тому захистити себе могли лише великі народи, об'єднані сильними державами.

Термін державотворення вживається також для позначення міжнародних зусиль, спрямованих на відбудову, утворення й зміцнення слабких держав у післяконфліктні періоди, таких як план Маршала щодо Німеччини після Другої світової війни.

З проблемою державоутворення тісно пов'язане питання визнання. Як відзначав Ф. Мартенс, міжнародне право «не може визнати, що певне суспільство існує, якщо воно не визнано державним законом, або прийняти його за самостійний політичний механізм, якщо воно не є таким у початках державного права». Отже, відзначав він у міжнародних відносинах кожному законному суспільству належить право як визнання з боку всіх цивілізованих держав законності свого існування.

Визнання – це односторонній добровільний акт держави, в якому вона:

– *прямо чи побічно заявляє або про те, що розглядає іншу державу як суб'єкт міжнародного права та має намір підтримувати з нею офіційні відносини, або*

– *про те, що вважає владу, яка утвердилася неконституційним шляхом у державі або на частині її території, достатньо ефективною, щоб виступати*

¹ Коник С. М. Державотворення як управлінська категорія [Електронний ресурс] / С. М. Коник // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 2. – Режим доступу до журн.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_6.

в міждержавних відносинах у якості представника цієї держави або населення відповідної території.

Слід мати на увазі, що обов'язку визнання не існує, це право держави.

За допомогою акту визнання держава погоджується з відповідними змінами в міжнародному правопорядку і/або міжнародної правосуб'єктності. Визнання зокрема свідчить про вихід на міжнародну арену нової держави або уряду і спрямоване на встановлення між державою, що визнає, і державою, яка визнається, правовідносин, характер і обсяг яких залежать від виду та форми визнання.

Визнання на практиці означає, що держава визнає іншу нову державу як юридичну особу, тобто з усіма її правами й обов'язками, що випливають із міжнародного права. Таким чином, право і дієздатність кожного суб'єкта реалізуються у взаємовідносинах з іншими та залежать від їхнього бажання прийняти його в міжнародне співтовариство.

Проблема визнання держави виникала в разі її утворення на колишній залежній території в результаті деколонізації. На теперішній час вона виникає найчастіше при територіальних змінах: об'єднанні двох і більше держав або при їхньому розпаді (поділі, виділенні).

Особливо актуальне визнання при здобутті незалежності, соціальних революціях, а також при нелегітимних засобах зміни політичного режиму (в результаті військового перевороту, при встановленні диктатури або виникненні нової держави в результаті збройної інтервенції іншої держави – наприклад, «Турецької Республіки Північного Кіпру»).

Визнання нової держави є політичним актом і не регламентується міжнародним правом.

У сучасній доктрині міжнародного права існує **дві теорії визнання**:

– *конститутивна*;

– *декларативна*.

Відповідно до **конститутивної теорії визнання** надає *дестинатору (адресату) відповідну конституюючу (правостворюючу) якість*: державі – *міжнародну правосуб'єктність*, уряду – *здатність представляти суб'єкта міжнародного права в міждержавних відносинах*. Без визнання з боку групи провідних держав нова держава не може вважатися суб'єктом міжнародного права.

Як уявляється, найбільш вразливий аспект цієї теорії полягає в такому:

по-перше, незрозуміло, якої кількості визнань необхідно для надання дестинатору згаданої якості;

по-друге, як свідчить практика, держави можуть існувати і вступати в ті або інші контакти з іншими державами, а уряди, що прийшли до влади неконституційним шляхом, ефективно представляти суб'єкта міжнародного права і без офіційного визнання.

Конститутивна теорія була широко поширена до Другої світової війни, її прихильниками були Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахт, Д. Анцилотті. Потім більшого поширення набула декларативна теорія, якої нині притримується значна кількість учених-міжнародників.

Відповідно до декларативної теорії визнання не надає дестинатору відповідної якості, а лише констатує його появу і слугує засобом, що полегшує здійснення з ним контактів. Іншими словами, визнання носить декларативний (явочний) характер і спрямоване на встановлення стабільних, постійних міжнародних правовідносин між суб'єктами міжнародного права. Визнання припускає внутрішню незалежність знову виниклої держави, але не створює її. Ф. Мартенс писав, що «держава виникає й існує самостійно. Визнанням її лише констатується її народження».

Декларативна теорія знайшла своє закріплення в міжнародно-правових документах: ст. 9 Статуту Організації американських держав, наприклад, закріплює, що політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами. Навіть до визнання держава має право на захист своєї цілісності і незалежності. Поширеною є думка, що декларативна теорія в більшій мірі відповідає реальностям сучасного міжнародного життя. Проте в тих випадках, коли визнають суб'єктом міжнародного права такі утворення, що об'єктивно не можуть бути ними (наприклад, Мальтійський орден), визнання набуває конститутивного або, точніше, квазіконститутивного характеру, надаючи видимість набуття якості, що той, хто визнає, бажає бачити в дестинатора. У сучасних умовах посилення дезінтеграційних процесів актуалізується значення конститутивної теорії – у практиці міжнародного життя відсутність визнання з боку більшості держав суб'єктів міжнародного права, по суті, виключає нового суб'єкта з міжнародного співтовариства (Придніпровська Молдавська Республіка, Республіка Ічкерія). Але коли суб'єкту у визнанні відмовляє тільки частина міжнародного співтовариства, це не може виключити його із сім'ї народів, і тоді починає превалювати і втілюватися в життя декларативна теорія. З приводу членства нової держави в міжнародних організаціях, зокрема в ООН, виникає питання про своєрідне колективне визнання. Практика цієї міжнародної універсальної організації з цього питання дуже різноманітна і не має єдиних підходів. Так, наприклад, коли Єгипет і Сирія в 1958 р. об'єдналися в Об'єднаній Арабській Республіці (ОАР), остання була визнана ООН без яких-небудь спеціальних процедур, а після розпаду ОАР членство в ООН зберегли Єгипет і Сирія. Після поділу Пакистану на дві держави Пакистан зберіг своє членство в ООН, а Бангладеш був прийнятий в ООН у якості нового члена. При створенні ООН дві союзні республіки СРСР – Україна і Білорусія – на основі політичного рішення стали державами-фундаторами ООН поряд із Союзом РСР, не являючись фактично суверенними державами. Після розпаду СРСР було прийнято політичне рішення про членство в ООН Російської Федерації зі статусом постійного члена Ради Безпеки, яка до цього взагалі не була членом ООН. При цьому Україна і Білорусія зберегли своє членство в ООН вже в якості незалежних держав, а інші колишні союзні республіки були прийняті в ООН у якості її нових членів. Уже відзначалося, що інститут визнання не кодифікований і його утворює, головним чином, група звичайних міжнародно-правових норм, що регулюють усі стадії визнання нових держав і урядів, включаючи юридичні наслідки визнання. Інститут визнання носить комплексний характер. Його норми в основному містяться в праві міжнародної

правосуб'єктності, але окремі норми є в праві міжнародних договорів, праві міжнародних організацій тощо¹.

У міжнародному праві існують такі **форми визнання**:

- *de facto*;
- *de jure*;
- *ad hoc*.

Визнання *de facto* – *це визнання офіційне, але не повне*. Воно означає вираження непевності в тому, що певна держава або уряд достатньо довговічні або життєздатні. Воно може спричинити встановлення консульських відносин, але це не є обов'язковим. Визнання *de facto* є практичне визнання, що включає в себе економічні і культурні контакти, при відсутності повних контактів, відсутності дипломатичного визнання. Але й у цих відносинах держава (уряд), у відношенні якої відбулося визнання *de facto*, вступає в міжнародні відносини як суверен. Так, у 1960 р. СРСР визнав *de facto* Тимчасовий уряд Алжирської Республіки.

Як правило, через якийсь час визнання *de facto* трансформується у визнання *de jure*.

Визнання *de jure* – *це повне, остаточне визнання, що означає встановлення між суб'єктами міжнародного права міжнародних відносин у повному обсязі та в усіх галузях міжнародного спілкування*. Визнання *de jure* здатне спричинити обмін дипломатичними представниками вищого класу, визнання прав визнаної держави на розпорядження майном та іншими цінностями, що належать їй за кордоном, визнання її імунітету від юрисдикції держави, що визнає, тощо. Іноді таке визнання супроводжується різноманітними застереженнями з боку держави, що визнає, наприклад, про територіальні межі поширення визнаної влади (при визнанні Великобританією СРСР у 1924 р.) або про відношення до міжнародних зобов'язань (зроблена Великобританією при визнанні Народної Республіки Болгарії в 1947 р.).

Зустрічаються випадки, коли держави, уряди вступають в офіційний контакт одна з одною вимушено, для розв'язання яких-небудь конкретних питань, але водночас не бажають визнавати одна одну. У цьому випадку ведуть мову **про визнання *ad hoc*** (у цій ситуації, конкретній справі). Іноді метою таких контактів може бути укладання міжнародних договорів. Наприклад, чотири учасники переговорів про закінчення війни у В'єтнамі (США і три в'єтнамські сторони) підписали в 1973 р. відомі Паризькі угоди, хоча деякі з них один одного не визнавали. Відсутність визнання в таких випадках не повинна відбиватися на юридичній чинності договору.

Види визнання розрізняють у залежності від дестинаторів визнання. В юридичній науці виокремлюють традиційні види визнання (держав і урядів) і попередні або проміжні (визнання націй, сторони, що повстала або воює, організації опору й урядів в еміграції, вигнанні).

Як уже відзначалося, визнання держав має місце, коли на міжнародну

¹ Литвиненко І. Л. Визнання держав у міжнародному праві [Електронний ресурс] / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1–2. – С. 238–243. – Режим доступу до журн.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1_2_39.

арену виходить нова незалежна держава, що виникла в результаті революції, війни, об'єднання або поділу держав тощо. Основним критерієм визнання в цьому випадку виступає незалежність визнаної держави і самостійність у здійсненні ефективної державної влади. Крім того, до таких критеріїв слід віднести і легітимність державної влади, що встановилася у визнаній державі. При цьому під легітимністю слід розуміти підтримку населенням режиму, що встановився, а не лише законність приходу до влади.

Відповідно до сформованої міжнародної практики у визнанні повинно бути відмовлено новоствореній державі або уряду, якщо вони ведуть політику агресії, встановлюють режим апартеїду, або створені з порушенням принципу самовизначення.

4.2 Типи держав: формаційний та цивілізаційний підходи

Тип держави – це сукупність держав, що мають схожі загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку, ґрунтуються на однакових економічних (виробничих) відносинах, однаковому поєднанні загальносоціального та вузькогрупового (класового) аспектів їх сутності, аналогічному рівні культурно-духовного розвитку.

Тип держави характеризується:

- елітою (класом, соціальною групою), що перебуває при владі;
- системою виробничих відносин і форм власності, на яких ця влада ґрунтується;
- системою методів і засобів, які застосовує ця влада для захисту виробничих відносин і форм власності;
- реальним (а не декларованим) загальносоціальним змістом політики держави, її справжньою роллю в суспільстві;
- рівнем культурно-духовного розвитку населення держави в цілому і особи зокрема.

Існує два підходи до типології держав: формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід заснований на марксистському вченні про зміну суспільно-економічних формацій (їх базис – тип виробничих відносин), кожній з яких відповідає свій історичний тип держав. Рабовласницькій суспільно-економічній формації відповідає рабовласницький тип держави, феодальній – феодальний, буржуазній – буржуазний. **Формація** – це історичний тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок зміни таких, що віджили, типів виробничих відносин і заміни їх новим економічним ладом.

Переваги формаційного підходу:

- продуктивна сама ідея поділяти держави на основі соціально-економічних факторів, що, справді, досить істотно впливають на суспільство;
- він показує поетапність, природно-історичний характер розвитку держави. Джерело розвитку держави замкнуте, на думку представників цієї теорії, в самому суспільстві, а не поза ним. Зміна одного типу іншим – процес об'єктивний, природно-історичний. У цьому процесі кожний наступний тип

держави має бути історично більш прогресивним, ніж попередній.

Недоліки:

– такий підхід багато в чому однолінійний, характеризується зайвою запрограмованістю, у той час як історія різноманітна і далеко не завжди вписується в накреслені для неї схеми;

– недооцінюються духовні фактори (релігійні, національні, культурні тощо), які часом можуть дуже істотно впливати на природу тієї або іншої держави¹.

Інший підхід – **цивілізаційний** – *покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами.*

Цивілізація – *це соціокультурна система, що включає соціально-економічні умови життя суспільства, етнічні та релігійні основи, ступінь гармонії людини і природи, рівень свободи особи – економічної, політичної, соціальної та духовної.*

Прихильники цивілізаційного підходу відкидають формаційний підхід як одномірний і співвідносять державу насамперед з духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку. Англійський історик А. Тойнбі розуміє під «цивілізацією» відносно замкнений і локальний стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак. Кожна цивілізація (А. Тойнбі нараховує 21 цивілізацію) надає стійкої спільності всім державам, що живуть в її межах.

Виходячи з ступеня духовності народу, культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища та інших чинників, прихильники цивілізаційного підходу **поділяють цивілізації на:**

– *первинні;*

– *вторинні.*

До **первинних цивілізацій** віднесені держави – давньосхідна (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма тощо), еллінська (Спарта, Афіни), римська, середньовічна; до **вторинних** – держави Західної Європи, Північної Америки, Східної Європи, Латинської Америки та ін.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства, а не визначається ними. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).

Вторинні цивілізації (держави Нового і Новітнього часу, сучасні держави) виникли на основі відмінності, що позначилася від самого початку, між державною владою і культурно-релігійним комплексом. Влада виявилася не такою всемогутньою і всепроникаючою силою, якою вона поставала в

¹ Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

первинних цивілізаціях. Європейська цивілізація, починаючи з часів античності, тяжіє до ринково-власницького устрою, громадянського суспільства і правової організації. Держави Північної Америки сприйняли і розвили цю спрямованість європейських держав.

Переваги цивілізаційного підходу:

– враховуються певні духовні фактори, які є суттєвими в тих або інших конкретно-історичних умовах;

– у зв'язку з розширенням діапазону духовних критеріїв, що характеризують саме особливості тих або інших цивілізацій, утворюється більш заземлена (географічно адресна) типологія держав.

Недоліки:

– недооцінюються соціально-економічні фактори, що найчастіше визначають політику конкретної країни;

– виокремлюючи значну кількість ідеально-духовних факторів як ознак цивілізацій, автори, по суті (вільно або мимоволі), дали типологію не стільки держави, скільки суспільства. Держава має свою природу і характеризується власними параметрами, які не збігаються з критеріями суспільства як більш широкого й місткого поняття¹.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, сукупність пануючих у певний період уявлень кожної особи про характер громадського життя, цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

Таким чином, відповідно до цивілізаційного підходу:

– сутність держави визначається як співвідношенням соціальних сил, так і накопиченням, спадкоємністю культурно-духовних зразків поведінки;

– політика держави – не стільки продукт гри соціальних сил, скільки результат впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації;

– розмаїття національних культур обумовлює шляхи розвитку держав, їх типи.

Відзначимо, що **класифікація держав за типами** може бути здійснена за іншими критеріями.

Типи держав за рівнем захисту прав і свобод людини:

– *правові* (держави з режимом конституційної законності);

– *неправові* (держави з режимом беззаконня, або держави з режимом революційної законності).

Типи держав за способом набуття влади:

– *легітимні* (набуття влади визнано законним з боку населення країни і міжнародного співтовариства);

– *нелегітимні*, але існуючі де-факто (набуття влади здійснено незаконним

¹ Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

шляхом).

Типи держав за методами здійснення державної влади:

- демократичні;
- антидемократичні.

Типологія держав за ставленням до релігії:

- теократичні;
- світські;
- клерикальні;
- атеїстичні.

4.3 Зміст основних сучасних теорій держави

Доктрина¹ держави загального добробуту (благоденства). В основі цієї теорії лежать ідеї і висновки соціології. Розробив теорію видатний англійський економіст Дж. Кейнс (1883 – 1946 рр.) у праці «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей». Головний зміст теорії зводиться до такого:

– *обґрунтовується, що сучасна «демократична» держава втратила класовий характер і діє в інтересах усіх членів суспільства. Держава використовує такі економічні важелі як політика цін, податки, інвестиції, державне замовлення, кредити, регулювання експорту й імпорту і тим самим впливає на приватний сектор, пристосовує його для блага всіх;*

– *держава, реалізуючи функцію соціальних послуг (матеріальна допомога, поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати і пенсій, поліпшення житлових умов, охорони здоров'я, освіти), забезпечує більш високий рівень життя населення всієї країни;*

– *поступово відмирає репресивно-каральна функція держави, звужується сфера державного примусу. Як результат робиться висновок, що розвиток змішаної економіки, активізація функції соціальних послуг, відмирання репресивно-каральної функції держави перетворює її з класово-антисоціальної на «державу загального благоденства».*

Концепція² національної держави. Головним у цій концепції є обґрунтування того, що основне призначення держави полягає в забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації. Нині ця теорія набула поширення у країнах колишнього СРСР, Східної та Південно-Східної Європи. У деяких державах, зокрема в Естонії, Латвії, вона поступово набуває статусу офіційної доктрини. Однак, коли її стануть тлумачити виключно в етнічному плані, ця теорія може тісно наблизитись до фашизму і набути якостей соціально небезпечної. У цьому разі вона може стати теорією національної винятковості, поширення якої на державу може знайти свій вираз у дуже небезпечних гаслах типу «Естонія для естонців», «Україна для українців» тощо. Ця теорія в такому тлумаченні небезпечна тим, що породжує

¹ Доктрина – це систематизоване вчення, цілісна концепція, сукупність принципів. На відміну від майже тотожних понять вчення, концепції, теорії, частіше використовується для позначення поглядів з відтінком схоластики та догматизму (доктрини фашизму, елітаризму, етатизму тощо).

² Концепція – це певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації будь-якого явища, процесу, головна точка зору на них, сукупність ідей їх системного висвітлення.

недовіру між людьми різних національностей. В умовах багатонаціональних держав це неминуче веде до конфронтації, і врешті-решт – до насильства і ворожнечі, що ми бачили, наприклад, з подій у колишній Югославії та в деяких інших регіонах світу.

В умовах формування національного ринку за часів феодалізму або боротьби за визволення від колоніальної залежності ідея створення національної держави мала позитивне значення, сприяючи історичному прогресу. Нині, особливо в багатонаціональних країнах, вона може мати місце лише за певних умов, і насамперед коли враховуються реальний стан міжнаціональних відносин та інтереси національних меншин. Завжди слід зважати на ті правові та фактичні наслідки, що стоять за ідеєю національної державності в кожному окремому випадку.

Ідея національної держави не однозначно оцінюється в теорії держави та права, не говорячи вже про політичну практику. Про це свого часу писав В. Винниченко, виступаючи проти правонаціоналістичних позицій у Центральній Раді. Як міщанську характеризував ідею національної держави М. Бердяєв, різко критикував націоналізм у будь-якій формі А. Швейцер, інші представники вчених кіл гуманістичного напрямку.

Етатична концепція держави. *Сутність етатизму полягає в обґрунтуванні необхідності максимального втручання держави в життя суспільства та кожної конкретної особи. У відповідності з етатичними поглядами життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються все нові й нові взаємозв'язки як між його складовими частинами, так і між окремими громадянами. Це зумовлює необхідність існування своєрідного «соціального диригента», який упорядковував би, тобто регламентував і контролював здійснення суспільних відносин. Таким «диригентом» у силу лише її однієї притаманних властивостей (наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру тощо), може і повинна бути держава. При цьому стверджується необхідність практично необмеженого й вирішального втручання держави практично в усі сфери суспільних відносин – аж до найінтимніших сімейних відносин і виправданість максимального обмеження самоврядування населення. У певних своїх положеннях етатична концепція держави співпадає з фашистським розумінням призначення держави.*

Ця концепція набуває особливої підтримки в державах з недемократичними державно-правовими режимами.

Тоталітарна концепція держави. Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Так, тоталітарними вважаються теорія давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди, які висловив у моделі ідеальної держави Платон. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах А. Сен-Сімона, Г.В.Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо. Поняття «тоталітарний» почали вживати критики Муссоліні на початку 20-х років XX ст., коли в Італії формувалася фашистська система. Проте Муссоліні сам підхопив це поняття й проголосив своєю метою створення тоталітарної держави.

Концепція тоталітаризму з'явилася на початку 50-х років, коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління.

У 1951 р. Х. Арендт опублікувала свою працю «Походження тоталітаризму», в якій давалися соціологічна й політична характеристики тоталітаризму.

Передумови виникнення й розвитку тоталітаризму в політичній практиці пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату. Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічне оброблення населення.

Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Класичними тоталітарними державами вважають гітлерівську Німеччину і СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі мав такі етапи:

- період воєнного комунізму 1917 – 1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму);
- 1921 – 1929 рр. (авторитарний режим);
- 1929 – 1956 рр. (тоталітарний режим);
- 1956 – 1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але в основному режим залишався тоталітарним).

Занепад епохи тоталітаризму в СРСР почався з часів так званої горбачовської перебудови, коли впала «залізна завіса» ідеологічного монізму й закритості суспільства¹.

Фашистські ідеї державності – це суміш різних положень, метою яких є виправдання, заохочення найнижчих людських інстинктів. Однією з головних складових фашистської теорії є расизм, що поділяє людей за біологічними та соціальними ознаками на декілька груп (рас), одна з яких проголошується істинним представником людського роду. Тому завдання держави забезпечення процвітання панівної раси шляхом завоювання інших держав для розширення «життєвого простору», поширення «культурної раси». При цьому державні органи повинні керуватися партійними ідеологічними настановами, діями вождя, що є істиною в останній інстанції. У сфері міжнародних відносин фашизм виходить з культу грубої сили. Насилля проголошується найважливішим чинником розвитку, а гуманізм – проявом неповноцінності раси, спробою виправдання її слабовілля та божгузтва².

Анархістська концепція держави. Основна ідея анархізму полягає в необхідності створення суспільства, в якому, з одного боку, максимально обмежуються можливості втручання держави в повсякденне життя

¹ Горлач М. І. Політологія: наука про політику [Електронний ресурс] / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – Режим доступу до джерела : http://www.dut.edu.ua/uploads/1_705_43949107.pdf.

² Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

суспільства та особи, а з іншого – максимально підвищується роль населення в управлінні загальними справами.

Згідно з анархістськими поглядами в зовнішніх відносинах на державу повинно покладатися лише забезпечення оборони країни від збройних нападів ззовні, та підтримання необхідних, насамперед економічних, зв'язків з іншими державами.

Усередині країни функції держави повинні зводитися до прийняття конституції та незначної кількості найважливіших законів, положення яких мають виключне значення для існування і розвитку всієї країни, а також до забезпечення їх неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання повинні вирішуватися населенням усієї країни або населенням окремих частин її території безпосередньо (шляхом сходів, зборів, референдумів, виборів) чи органами місцевого самоврядування (радами), що обираються населенням відповідних територій.

Теорія¹ плюралістичної демократії також ґрунтується на положеннях і висновках соціології, але вона використовує не сферу економічної і соціальної діяльності держави, а її політичну систему. Представники цієї теорії Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Ален та інші обґрунтовують, що сучасна держава являє собою сукупність соціальних груп і прошарків, які виникають унаслідок тих чи інших інтересів. *Для захисту своїх інтересів ці спільноти утворюють різні об'єднання громадян, які у свою чергу через свої «заінтересовані групи» чи «групи тиску» впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів (потреб).*

Таким чином, соціальні групи і прошарки беруть участь у здійсненні політичної влади, а держава координує й узгоджує можливості всіх об'єднань громадян у реалізації державної влади.

Теорія еліт та елітарної демократії. Теорія еліт поширилася наприкінці XIX – на початку XX ст. Засновниками її були італійські вчені політологи Г. Моска (1856 – 1941 рр.) і В. Паретто (1848 – 1923 рр.). *Сутність цієї теорії зводиться до того, що народ не здатний управляти суспільством. Г. Моска вважав демократію утопією й обґрунтовував, що в усіх цивілізованих суспільствах виникає два класи: правителі й ті, ким управляють. В. Паретто стверджував, що політичне життя є постійна боротьба еліт, зміна яких відбувається шляхом насильства, що еліта виникає у трьох найважливіших сферах суспільного життя: економічній, політичній та інтелектуальній, де індивіди виділяються з середовища інших людей. Він обґрунтовував теорію конкуренції еліт. У свою чергу Р. Міхельс (1876 – 1936 рр.) застосував теорію еліт до політичних партій. Він вважав, що як буржуазні партії, так і соціалістичні антидемократизуються і депролетаризуються. Рядові члени партії, що не здатні самі управляти, обирають своїх представників, які рано чи пізно відокремлюються від своїх рядових товаришів по партії і перетворюються на партійну еліту. Демократія в партії переходить в олігархію. У партійній еліті*

¹ Теорія – це комплекс поглядів, уявлень, ідей, які спрямовані на тлумачення та прояснення будь-якого явища; вища, найбільш розвинута форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та суттєвих зв'язків певної області дійсності.

теж ведеться боротьба, що призводить до заміни однієї партійної еліти іншою.

У сучасних умовах поширилася теорія **неоелітаризму**, або **елітарної демократії**. Представники цієї теорії Х. Ласуел, Д. Сарторі, Х. Зейглер вважають, що народоправство приречене на невдачу та веде до диктатури. Щоб цього не сталося, суспільством має управляти компетентна еліта. Для цього необхідно поєднати елітаризм з елементами плюралістичної демократії. Сутність теорії елітарної демократії зводиться до такого: а) в сучасному суспільстві діє не одна, а кілька еліт; б) між ними існує конкуренція; в) еліти контролюються народними масами шляхом загального виборчого права; г) це стимулює конкуренцію еліт; г) доступ в еліту залишається відкритим для всіх, вона поповнюється за рахунок вихідців з народу.

Концепція правової держави. *Правова держава – це така держава, в якій на основі чинного права реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з чинним правовим законом.*

Теорія правової держави бере свій початок з античності. Хоча в самій античній державно-правовій практиці й політичних вченнях відсутні системні теоретичні концепції правової держави, але в той же час ідейні передумови правової державності, досвід демократії, республіканізму та правопорядку, що були започатковані в античну епоху, безумовно, вплинули на подальше формування теоретичних уявлень і практику правової державності.

Перші теоретично розвинені концепції правової держави виникають у період переходу суспільства від феодального ладу до капіталізму. Історично це відбувається в загальному руслі виникнення прогресивних течій буржуазної політичної та правової думки, становлення і розвитку нового юридичного світогляду, критики феодального свавілля і беззаконня, абсолютистського режиму, утвердження ідей гуманізму, принципів свободи і рівності всіх людей, невідчужуваних прав людини, пошуків різних державно-правових заходів, конструкцій і форм (розподіл державних влад, конституціоналізм, верховенство права і закону тощо), спрямованих проти узурпації публічної політичної влади та її безвідповідальності перед суспільством. Починаючи з Нового часу, теорія правової держави була суттєво доповнена завдяки безпосередньому зверненню до ідеї прав людини.

Правова держава, до побудови якої ми прагнемо, виступає найдосконалішою формою організації і функціонування державної влади. Розвиток правової держави невіддільний від становлення прав людини, які власне і виступили тією ключовою категорією, навколо якої розвивались головні її характеристики. Лише правова держава може виступати як об'єктивний виразник інтересів внутрішньо неоднорідного та суперечливого громадянського суспільства.

На найвищому законодавчому рівні в Конституції України проголошено, що наша держава є демократичною, правовою і соціальною. Це важливе положення закріплює напрям подальшого розвитку нашої держави. Які ж характеристики дозволяють назвати ту чи іншу державу демократичною,

правовою і соціальною? У сучасних умовах вона має відповідати принаймні таким ознакам: визнання принципів панування права, верховенства Конституції і правових законів; визнання народу єдиним джерелом державної влади; демократичних способів формування органів державної влади; пріоритетності прав людини; гарантії прав меншості на власну думку та її вільне висловлення; поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; ідейного і політичного та економічного плюралізму; соціальних гарантій і стабільності.

Провідними принципами правової держави є **принципи панування права і верховенства правового закону**. Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Розмежування права і закону має значне гуманістичне значення, оскільки саме право слугує критерієм якості закону, дозволяє оцінити, наскільки закон відповідає правам людини, її інтересам і потребам, ідеям соціальної справедливості, формальної рівності. Закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні акти – на основі законів та на їх виконання.

Зв'язаність держави правами та свободами особи передбачає юридичну рівність громадянина і держави та їх взаємну відповідальність, стабільний правовий статус особи та наявність ефективного механізму забезпечення прав і свобод особи.

Принцип поділу влади передбачає правове розмежування сфер діяльності гілок державної влади, розподіл владних повноважень між державними органами, їх взаємну підконтрольність, що зменшує ризик узурпації державної влади та її свавілля¹.

Концепція соціальної держави. *Соціальна держава – це правова держава розвинутого громадянського суспільства з соціально орієнтованим ринковим господарством, яка здатна створити умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, гарантувати соціальну справедливість і соціальну безпеку особи, встановити соціальну згоду в суспільстві.*

Ознаки соціальної держави:

- наявність правової держави та розвинутого громадянського суспільства як умови його функціонування;
- наявність економічної основи – соціально орієнтованого ринкового господарства;
- наявність юридичної основи – соціального законодавства і здійснення на його основі соціальної політики;
- гарантування реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини;
- гарантування соціальної безпеки особи, здатної самостійно забезпечувати необхідний (достатній) рівень матеріального добробуту для себе і членів своєї сім'ї (професійне навчання, перекваліфікація, рівність стартових можливостей для молоді);
- надання державою соціальної допомоги громадянам хоч би на рівні

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с.

прожиткового мінімуму, які неспроможні нести відповідальність за свій добробут – соціально незахищеним верствам населення: особам похилого віку, непрацездатним (хворим), безробітним з незалежних від них причин;

– проведення соціальної політики держави, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості та соціальної злагоди в суспільстві, зведення до мінімуму надмірного майнового розшарування населення, формування «середнього класу» (розумне обкладання доходів).

Теорія конвергенції. *Сутність цієї теорії полягає в тому, що у світі існує дві протилежні системи – капіталізм і соціалізм, вони поступово зближуються, втрачають різницю між собою і на певному етапі розвитку зливаються в постіндустріальне суспільство.* Ця теорія виникла в 50 – 60-х роках ХХ ст. Її основоположниками були Р. Арон, Д. Гелберейт, П. Сорокін, Я. Тінберген та ін. Фактично в сучасних умовах ця теорія втілюється в життя в незалежних державах колишнього Радянського Союзу.

Теорія «глобалізації» (світової держави) виникла на рубежі ХХ – ХХІ ст. Родоначальник – автор терміна американський економіст Р. Робертсон. *Ця теорія йде далі як теорії «конвергенції», оскільки стверджує не тільки про зближення держав, але ще й про стирання державних кордонів у результаті уніфікації всіх сфер життєдіяльності різних суспільств світу.* При цьому еталоном (зразком) для всіх держав світу є західний світ, його цінності, ринкова економіка, технологічний прогрес – до них повинні «підтягуватися», добровільно чи примусово, усі суспільства планети і на їх основі передбачається побудова світової політичної системи, світової держави («загальної всесвітньої цивілізації»). Крім того, Захід одержує статус арбітра у вирішенні конфліктних ситуацій на планеті, що особливо стосуються гуманітарних цінностей, аж до втручання в справи будь-якої держави з метою їх відстоювання. Колишня «ідея держави» проголошується менш цінною і значимою, ніж світова держава. Показниками поступового стирання державних кордонів (у такій інтерпретації «глобалізації») слугують існуючі наднаціональні, міжнародні та європейські структури, співтовариства та співдружності (Міжнародний валютний фонд, Міжнародний Гаазький трибунал, Міжнародний кримінальний суд, ООН, НАТО, Європейський союз та інші), що відпрацювали механізми нав'язування своїх рішень державам.

Ця теорія має міфологізований характер, оскільки вважає за можливе побудувати всесвітнє цивілізоване суспільство у формі світової держави в результаті усвідомлення необхідності його створення всіма суспільствами планети. Вона базується на ілюзіях про те, що таке усвідомлення відкриє шлях до інтеграції, демократії і співробітництва, подолання соціальних протиріч. Зовсім не враховуються можливі негативні наслідки глобалізаційного процесу (соціальні конфлікти, конфронтації цивілізацій, загроза міжнародного тероризму тощо). До того ж, пропагується гегемонізм держав Заходу над усіма іншими.

У теорії глобалізації є як прихильники, так і супротивники. На думку останніх, глобалізація не несе нічого гарного державам, навпаки, поглинає їх національну своєрідність, позбавляє суверенітету, насамперед економічного.

Нереальним є впровадження єдиного етико-правового світогляду в усьому світі.

Водночас загальні інтереси людства вимагають вирішення загальними зусиллями глобальних проблем, які загрожують самому його існуванню, що аж ніяк не означає світового державотворення. Їх успішне вирішення можливе на принципах згоди і забезпечення рівності всіх держав незалежно від їх розміру і рівня економічного розвитку, відсутності гегемонізму, на демократичній юридичній основі, повазі та обов'язковому виконанні міжнародно-правових зобов'язань і внутрішньодержавних законів.

Технократична концепція держави. Серед сучасних модифікацій класичних моделей і теоретичних конструкцій політичної влади особливе місце займає типологія влади М. Вебера (1864 – 1920 рр.). Він убачав головну особливість функціонування парламентської демократії в способах відбору політичних лідерів і контролю над технічно орієнтованою адміністративною бюрократією.

Найсучаснішою та найперспективнішою, за М. Вебером, є раціонально-легітимна влада. Основним і головним елементом цієї влади є професійна бюрократія. Бюрократія (буквально «влада конторських службовців») асоціювалася у М. Вебера з типом панування, заснованого не на традиційному шануванні, а на суворих і раціональних правилах легалістського (законом регульованого і контрольованого) характеру і призначення. Це панування включає такі особливості:

- існування відокремлених служб і компетенції, суворо визначених у законах і правилах з метою зручності для прийняття рішень і контролю;
- захист статусу і компетенції службовців (незмінність суддів, гарантоване просування по службі та пенсія за вислугу років у чиновників тощо);
- чітка ієрархія у виконанні розпорядчих управлінських функцій і функцій виконавчих;
- добір кадрів на конкурсній основі;
- повне відособлення службової функції, що виконується, від особистісних властивостей і характеристик службовця, оскільки він не може бути власником своєї посади або коштів управління.

На зміну капіталізму, згідно з М. Вебером, прийде не соціалізм, а бюрократизоване з метою раціонального управління суспільство. Ця думка була підхоплена та розвинена сучасними теоретиками менеджерної революції і постіндустріального суспільства.

В основі технократичних концепцій володарювання лежить давня ідея особливої ролі людей з високим рівнем освіти у здійсненні влади.

У 20–30-х рр. минулого сторіччя в США в обстановці глибокої економічної депресії набув популярності рух технічної інтелігенції, яка вперше назвала себе технократами. Наука, інженерне мислення і наявна технологія, стверджували технократи, мають усе необхідне для здійснення вікової «американської мрії» про достаток і процвітання. Однак людська праця і машинна техніка використовуються в межах застарілого економічного устрою, що, власне, і призвело до депресії. Лідер цього руху М. Скотт, маловідомий інженер-енергетик, виступив з пропозицією створити велику професійну

організацію, яка об'єднала б зусилля вчених, педагогів, архітекторів, експертів з санітарії, лісоводів, бухгалтерів, інженерів із завданням раціоналізувати існуюче промислове виробництво.

Новий варіант технократичних ідей був запропонований американським соціологом Дж. Бернхемом у 1941 р. у книзі «Революція менеджерів». Зокрема він писав, що технократія в особі керівників (менеджерів, організаторів) стала соціальною і політичною реальністю в низці найбільших сучасних держав, таких як США, Німеччина і СРСР. Таким чином, вважав він, спостерігається тенденція до заміни капіталізму і соціалізму «суспільством керівників», в якому державні функції стануть функціями спеціально винайденого менеджерами політичного механізму.

Теорія модернізації (модернізм) – *сукупність розповсюджених у західній політології та соціології концепцій суспільно-політичного й економічного розвитку, які пояснюють процес переходу від стабільного традиційного до сучасного індустріального і постіндустріального суспільства, яке безперервно змінюється*¹.

Поняття «модернізація» з'явилося на початку 50-х рр. XX ст. для характеристики країн, які здійснювали перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, тобто інформаційного суспільства, насамперед через удосконалення економічної інфраструктури, управлінських механізмів економічного зростання та використання найновіших технологій передачі інформації.

Поняття модернізації має досить неоднозначний характер. У перекладі з французької «modern» означає сучасний, найновіший, що дає змогу інтерпретувати це поняття як удосконалення чогось з метою приведення у відповідність із сучасними змінами. З точки зору історичної науки – це процес, що приводить до трансформаційних перетворень у суспільстві.

У процесі еволюції модернізації як міждисциплінарної теорії та її поступової політизації викристалізувалося поняття «політична модернізація», яке нині пов'язується з формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної участі населення, закріпленням демократичних цінностей, норм та управлінських засад у сучасному українському суспільстві.

Модернізація, як засвідчує світова суспільно-політична думка, є однією з необхідних умов встановлення нового світового порядку та цивілізаційних змін. В основі її лежить визначення того, що модернізація виступає головною закономірністю соціального розвитку постійних змін, ускладнення політичних економічних, управлінських структур та інших функцій відповідно до потреб ефективного функціонування суспільства. Розумінням сутності модернізації має бути усвідомлення її як процесу оновлення в душі вимог сучасності, тому й одержало однастайне визнання вчених світу.

Перші прояви модернізації збіглися в часі з початком зародження інформаційного суспільства. Саме у другій половині 60-х рр. XX ст. термін

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с.

«інформаційне суспільство» був введений професором Токійського технологічного університету Ю. Хаяши й став загальноживаним у доповідях, що подавалися японському урядові організаціями, Агентством економічного планування, Інститутом розробки використання комп'ютерів, Радою зі структури промисловості. У документах стверджувалось, що інформаційне суспільство – це суспільство інформації високої якості та наявних засобів для її розподілу.

Важливою ознакою інформаційного суспільства є зміни, що відбуваються в політичній сфері та характері міжнародних відносин. У таких умовах держава та різні політичні сили стають основним суб'єктом становлення та розвитку глобальних інформаційних систем. Отже, інформація та знання перетворюються на головний ресурс держави.

Використання у сфері державного управління інформаційно-комунікаційних технологій сприяє перетворенню інститутів влади на інформаційно відкриті демократичні установи, доступні для населення. Завдяки використанню сучасних технологій підвищується ефективність діяльності органів державного управління.

Найперше, така можливість здійснюється завдяки Інтернет-ресурсам, які сприяють оперативному доступу необмеженої кількості людей до текстів законопроектів ще на стадії їх попередньої розробки, а також до надходження максимального обсягу аналітичних матеріалів у суспільні інститути.

Крім того, принциповим нововведенням є можливість кожного громадянина з мінімальними, практично нульовими, витратами звернутися до необмеженої за своїм складом аудиторії – всіх підключених до Інтернету. Таким чином, можемо зробити висновок, що у громадян України принципово розширюються можливості захищати свої інтереси на регіональному і державному рівнях. Завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям збільшується група людей, які мають можливість брати участь у виробленні та прийнятті управлінських рішень, створюються передумови для поступового зменшення нерівності політичних можливостей громадян, актуалізується інтерес молоді до публічної політичної діяльності¹.

Теорія солідаризму. Ця теорія поширилась у другій половині XIX – першій половині XX ст. Л. Дюгі (1859 – 1928 рр.), критикуючи марксизм на основі ідей французьких соціологів О. Конта, Л. Буржуа, Б. Дюркгейма, розвинув концепцію соціальної солідарності. *Державу він вважав засобом забезпечення соціальної солідарності класів, організованою силою суспільства, яка встановлює взаємозалежність і спільність інтересів різних соціальних груп і класів. При цьому Л. Дюгі відкидав класові суперечності, політичну боротьбу та соціалістичну революцію.*

Контрольні питання:

1. Назвіть теорії визнання.

¹ Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / [Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Васьківський та ін.] ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 299 с.

2. Сформулюйте визначення державоутворення в широкому та вузькому розуміннях.
3. Наведіть класифікацію типів держав.
4. Розкрийте основні сучасні концепції держави.
5. Покажіть співвідношення правової та соціальної теорій держави.

ТЕМА 5. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ОБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Динамічне державоправотворення, що протягом останніх десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. На теперішній час є всі підстави стверджувати, що набуття Україною ознак демократичної, соціальної, правової держави виявилось набагато складнішим, ніж передбачалося. Тому подальше реформування правової системи та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним із першочергових завдань. Важливим кроком на шляху до його розв'язання є поглиблене осмислення сучасних підходів до розуміння права як особливого соціокультурного феномена. Ґрунтовного вивчення потребує природа об'єктивного права, насамперед сутність і цінність, ознаки та принципи, функції і структура останнього.

5.1 Сучасні підходи до розуміння права

Право є унікальним і багатовимірним, складним і багатогранним, суспільно необхідним і багатозначним феноменом, в якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення і правові відносини¹.

Упродовж багатовікової історії генези права науковий інтерес до нього не згасає, а навпаки – постійно зростає. Це підтверджується винятковою увагою, яка виявляється до права на початку цього тисячоліття, коли останнє почало набувати нових, принципово відмінних властивостей, зумовлених швидким розвитком інтеграційних і глобалізаційних процесів. Такі масштабні зміни поставили низку нових завдань перед людством. Від їх вирішення значною мірою залежить суспільний поступ усіх країн світу, в тому числі й України.

Нові цивілізаційні виклики породжують необхідність забезпечення належного рівня правопорядку, збереження і зміцнення фундаментальних правових цінностей, максимально повного використання різноманіття правової культури, всіх набутих людством досягнень у сфері юридичних гарантій та юридичних засобів, механізмів і конструкцій, потрібних для реалізації правових ідеалів. У цьому контексті питання праворозуміння, формування правосвідомості належать до найважливіших. Адже кожна людина на етапах свого особистісного становлення, соціалізації та громадянської самоідентифікації відкриває у праві нові якості, прояви, аспекти його співвідношення з іншими явищами та сферами життєдіяльності соціуму.

Праворозуміння є початковою, вихідною категорією юриспруденції. У межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки. При цьому розуміння права завжди спиралося на загальне

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С. 28.

світорозуміння, уявлення про закономірності існування природи та суспільства. Проблема розуміння права без перебільшення відноситься до переліку «вічних». Починаючи з виникнення професійної юридичної діяльності й до теперішнього часу, не було й немає, мабуть, жодного юриста, який би не замислювався над питанням що таке право і не намагався відповісти на нього. Тим більше зростає увага до цього питання із зародженням теоретичних знань про право. Сотні й тисячі років мислителі різних народів – філософи, соціологи, психологи і правознавці – намагалися з'ясувати його. Проте проблема праворозуміння й нині залишається центральною для юриспруденції.

В юридичній літературі наводяться різні доктринальні дефініції поняття **«праворозуміння»**, зокрема як:

- усвідомлення правової дійсності через призму правових теорій, доктрин, концепцій, тобто форма пізнання сутності та ролі права в регулюванні суспільних відносин (Ю.С. Шемшученко);

- відображення в людській свідомості за посередництвом поняття «право» (чи будь-яким іншим однозначним з ним словом, або символом) того явища, яке оцінюється як корисне для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта, або ж безпосередньо цих потреб (П.М. Рабінович);

- певна, насамперед, наукова категорія, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що містить пізнання права, його оцінку та ставлення до нього як до цілісного соціального явища (С.С. Алексєєв);

- інтелектуальний процес осмислення права, певне його бачення, виражене в конкретних підходах (концепціях), про його сутність, призначення та функціонування (О.Ф. Скакун).

Беручи до уваги зазначені вище позиції, а також судження, що ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками та уявленнями, є всі підстави стверджувати, що **праворозуміння (розуміння права) – це процес і результат цілеспрямованого пізнання та сприйняття сутності та змісту права як особливого соціокультурного явища, його функціонування і призначення в житті людини, суспільства та держави.**

Ознаки праворозуміння:

- *пізнавальний характер* – праворозуміння являє собою процес пізнання та результат усвідомлення сутності та змісту, функціонування і призначення права в житті людини, суспільства та держави на рівні буденних уявлень або наукових чи професійних знань;

- *загальноправовий характер* – змістом праворозуміння виступають знання про сутність і зміст права, його функціонування та призначення в житті людини, суспільства та держави;

- *теоретичний характер* – праворозуміння має теоретичну природу, тобто спрямоване не на отримання фактів, а на виявлення внутрішніх зв'язків, загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності;

- *інтегративний (синтетичний) характер* – праворозуміння є одночасно процесом і результатом пізнання сутності права, характеристикою та оцінкою

відношення до образу права в суспільній правосвідомості.

Праворозуміння як науково-теоретична конструкція (абстрактна модель) включає такі елементи:

– *суб'єкт праворозуміння* – певна людина (громадянин, юрист-практик, учений-правознавець), наукове співтовариство, суспільство загалом;

– *об'єкт праворозуміння* – право в планетарному масштабі, право конкретного суспільства, окремі складові права;

– *зміст (результат) праворозуміння* – загальні уявлення, знання (ідеї, концепції, теорії) про право, здобуті в ході пізнавальної діяльності суб'єкта.

Таким чином, праворозуміння може розглядатися як інтелектуальна діяльність людини (суб'єкта праворозуміння), спрямована на пізнання права (об'єкта праворозуміння), та як елемент пізнавально-правової діяльності, що призводить до розуміння сутності та змісту права, його функціонування і призначення в житті людини, суспільства і держави (результат праворозуміння).

Функції праворозуміння:

– *світоглядна* – праворозуміння є сукупністю ідей, концепцій, поглядів, які дають уявлення про сутність і зміст права, його функціонування та призначення в житті людини, суспільства і держави;

– *аксіологічна* – виявляється в систематизації правових цінностей, перевірці їх об'єктивної істинності в контексті існуючих способів пізнання;

– *евристична* – полягає в тому, що праворозуміння слугує основою розвитку науки про право, досягнення нового рівня пізнання правової дійсності;

– *організаторська* – праворозуміння виступає підґрунтям для вироблення основ практичної юридичної діяльності та забезпечення правопорядку;

– *прогностична* – праворозуміння передбачає усвідомлення не лише фактичної правової дійсності, а й правових моделей майбутнього.

Залежно від рівня культури, методологічної забезпеченості суб'єкта та вибору предмета вивчення праворозуміння може бути повним або неповним, правильним чи викривленим, позитивним або негативним, професійним чи непрофесійним, науковим або позанауковим. Окрім того, в юридичній літературі виокремлюються такі **рівні праворозуміння**: буденний (буденно-емпіричний), професійний (практичний), науковий (теоретичний) і філософський¹.

Багатоманітність підходів до праворозуміння, множина різних за своїм змістом і спрямованістю концепцій, доктрин, шкіл і вчень права як в історії правової думки, так і в сучасній юриспруденції має не лише світоглядні та методологічні причини, але й обумовлена в першу чергу плюралізмом тієї правової дійсності, що мала місце та існує в різних країнах. Право є явищем, яке нерозривно пов'язане з простором і часом, тобто з конкретним людським буттям. Воно функціонує в глибинах життя, рухається в часі та змінюється

¹ Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 197.

разом з ним під впливом значної кількості суспільних і природних факторів. Залежно від умов місця та часу в якості права виступає то одна, то інша матерія, то в одній, то в іншій її формі. І хоч у праві втілюються «вічні» цінності – *ідеали справедливості, свободи та рівності*, їхній зміст із плином часу також зазнає змін: з'являються нові аспекти, зв'язки, прояви, виміри, які потребують поглибленого осмислення.

У певних просторово-темпоральних координатах більш рельєфними проявляються ті або інші властивості права. Динамічно розвивається також низка чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційні, ідеологічні, релігійні, моральні, національні, міжнародні, економічні, політичні тощо. При цьому плюралізм підходів до права, розмаїтість моделей розуміння права (типів праворозуміння) цілком адекватні сучасному розвитку гуманітарних наук і не є ознакою кризи або особливості юриспруденції. Наприклад, таке ж різноманіття точок зору має місце і в питаннях про поняття суспільства, політики, влади в політології, соціології, культурології тощо.

Підхід до розуміння права (тип праворозуміння) – це зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання певний образ (спосіб бачення) права, що відображає його сутність і зміст, функціонування та призначення в житті людини, суспільства і держави. Підхід до праворозуміння характеризується сукупністю найбільш загальних сутнісних властивостей права (теоретична складова) та ознак ціннісного ставлення до нього (практична складова)¹. До суттєвих загальних ознак, що характеризують різноманітні сучасні підходи до розуміння права слід віднести: по-перше, заперечення абсолютного зв'язку між державою та правом; по-друге, визнання багатогранності права; по-третє, осмислення права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації.

Багатоманітність точок зору на природу права зумовлює множинність критеріїв виокремлення підходів до праворозуміння. Право взагалі неможливо розглядати без паралельного теоретичного усвідомлення шляхів його пізнання, адже суб'єкт праворозуміння завжди отримує таке право, залежно від того, якими методами він його відкрив і розробив. Інші методи – інше право, інша теорія пізнання – інша теорія права, скільки гносеологічних концепцій – стільки й концепцій права. Найпоширенішою підставою для виокремлення підходів до розуміння права є *юридико-світоглядний критерій*, тобто вихідні концептуальні ідеї (наддержавно-природні, державні чи реально-життєві), які відображають справжні аспекти права як соціокультурного феномена.

На науковому (теоретичному) рівні сформувалися такі основні (класичні) підходи до розуміння права:

1. Природно-правовий (юснатуралістичний, ідеологічний) підхід до розуміння права бере свій початок у Стародавніх Греції та Римі, пов'язаний з поглядами Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, грецьких і римських стоїків, Цицерона, Ульпіана та інших римських юристів. В епоху

¹ Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти: [монографія] / Г. Ю. Лук'янова; [передм. та заг. ред. М. С. Кельмана]. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. – С. 74.

Середньовіччя основні ідеї цього підходу були розвинуті у працях Т. Аквінського, а в період Нового часу – Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Вольтера, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, О.М. Радищева та ін. Сучасні теорії природного права (так званого відродженого природного права) ґрунтуються на ідеях божественного порядку буття (неопротестантизм), самореалізації вищого об'єктивного розуму (неогегельянство), апіорних цінностей (феноменалізм), природи речей (неокантіанство), існування абстрактної людини (екзистенціалізм), історичного праворозуміння (герменевтика) та ін.

Природно-правовий підхід до розуміння права основний акцент робить на праві як духовному, надпозитивному феномені, ідеалах справедливості, моральності, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних правах людини, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме. Вихідна форма буття права – суспільна свідомість, ідея, уявлення про право, важливою складовою якого є природні, невідчужувані права людини.

Природне право є вічним і незмінним, воно супроводжує людство з моменту його виникнення. Природне право – це вимоги, породжені самим людським буттям – право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. У просторі природного права діють правові принципи-аксіоми, що одночасно є моральними імперативами: не посягай на життя іншої людини та її майно, дотримуйся обіцянки, віддай кожному своє та ін. Свобода та справедливість, а не норма – ключові поняття природно-правового підходу. Свобода – це можливість діяти на власний розсуд, не порушуючи прав інших людей. З нею тісно пов'язана справедливість, що розуміється як стримування людського егоїзму задля рівноваги в суспільних відносинах.

Головною особливістю природно-правового мислення є критична оцінка позитивного права з позицій моралі, розмежування права та закону. У разі суперечності між природним і позитивним правом перевагу має природне право. Мораль – не просто бажана властивість, яку потрібно запровадити у право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді¹. Головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Природні права належать людині від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх.

Основні ідеї природно-правового підходу до розуміння права не втрачають свого актуального звучання й на теперішній час. Властиве їм прагнення до справедливості та захисту прав людини і всього народу продовжує бути одним з головних напрямів обґрунтування побудови правової держави. Водночас категоричне протиставлення права та закону не сприяє зміцненню законності та правопорядку в суспільстві, провокує невиконання законів під приводом їх неправового змісту.

2. Позитивістський (нормативістський, юридико-позитивістський, етатистський) підхід до розуміння права виник на ґрунті класичного позитивізму, тобто філософського напрямку, що проголошує єдиним джерелом

¹ Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Основи, 2007. – С. 14.

справжнього (позитивного) знання конкретні (емпіричні) науки, заперечуючи значення філософії як загального методу пізнання. Представниками юридичного позитивізму були Дж. Остін та його послідовники (так звана аналітична школа), К. Бергбом, П. Лабанд, Ж.П. Есмен, Г.Ф. Шершеневич. Право розглядається ними як позитивний факт (догма), що не вимагає аксіологічного осмислення. Право не пов'язане з іншими соціальними явищами (мораллю, політикою, економікою). У ХХ ст. юридичний позитивізм набув форми нормативізму, засновником якого був Г. Кельзен.

Позитивістський напрям праворозуміння ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує, закон і право ототожнюються, владна примусовість ідентифікується в якості визначальної ознаки права. Вихідна форма буття права – норма права. Права людини розглядаються як такі, що даровані державою, тобто людина ставиться у пряму залежність від останньої. Предметом юридичної науки є «право у власному розумінні», позитивне право, незалежно від того, справедливе воно чи несправедливе. Позитивне право – це чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначених змісту та форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин. Позитивістський підхід до пізнання права зосереджує увагу на нормативно-інституційних аспектах права, без яких такі його вимоги як формальна визначеність, точність, передбачуваність, упорядкованість, однозначність, стабільність є недосяжними. Проте некритичне ставлення до закону гальмує розвиток права. З позицій цього підходу виправданою є будь-яка несправедливість, якщо вона встановлена законом. Найважливішими напрямками розвитку права юридичний позитивізм розглядає його об'єктивацію, деїдеологізацію, систематизацію, класифікацію, а також тлумачення.

3. Соціологічний підхід до розуміння права концептуально сформувався в другій половині ХІХ ст. у межах школи «вільного права». Основоположниками соціологічної юриспруденції вважають Р. Єринга, Є. Ерліха, О.В. Холмса, Р. Паунда, Л. Дюгі, Ф. Жені та ін. Соціологічний підхід до розуміння права ґрунтується на тому, що право існує в нерозривному зв'язку з суспільними відносинами, які й є об'єктом правового регулювання, а тому норми права слід аналізувати спільно з усіма соціальними умовами, що склалися і в яких діє певна правова система¹. Вихідна форма буття права – суспільні відносини, відносини, що складаються у сфері правозастосування. Лише право в дії є «живим правом», право ж у тексті норм закону – «мертве». Право являється тим, що фактично здійснюється судами й іншими суб'єктами у сфері правозастосування. Право ж, яке міститься на папері (писане право), є лише ймовірним правом. Писане право не може передбачити всього, оскільки лише юридична практика здатна наповнити це право конкретним змістом, розкрити і доповнити його, зробити реальним. Право – це частина життя, що змінюється разом з навколишньою дійсністю, тому право може існувати поза буквою

¹ Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. І. Алаїс. – К., 2003. – С. 12.

закону.

Прихильники соціологічного підходу до інтерпретації права переносять акцент з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його дії в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях, без чого ідеали та юридичні тексти перетворюються на декларації й перестають бути правом.

Слабкою стороною цього підходу є відсутність чітких меж між правом і правовою поведінкою. При цьому втрачаються критерії для розрізнення правомірної та протиправної поведінки. Перенесення всієї ваги правотворчості на осіб, які застосовують право (судді, адміністратори), ставить під сумнів поділ державної влади, підвищує небезпеку адміністративного й суддівського свавілля.

4. Інтегративний (інтегральний) підхід до розуміння права виник на основі полілогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві як західних, так і східних. Цей підхід до праворозуміння полягає не в механічному поєднанні суперечливих позицій, а в синтезуванні теоретично значущих аспектів, опрацьованих конкуруючими науковими теоріями, виходом на новий рівень їх узагальнення та осмислення. Такими формами буття права, що становлять ядро праворозуміння, є правова ідея чи правосвідомість (природно-правовий підхід), норма права (позитивістський підхід), правовідносини (соціологічний підхід).

Засновником інтегративної юриспруденції вважається Дж. Холл. У межах цього підходу стверджується, що сучасна юриспруденція потребує переосмислення своїх теоретичних підвалів у напрямі їх інтегральності, тобто адекватності цілісному характерові права, системній єдності форм його виявлення. Центральною ланкою такої концептуалізації праворозуміння пропонується визнати ідею, згідно з якою природа права полягає не в його наперед заданості в організації самої дійсності чи осмислюючого її людського розуму, а в постійному «самостворенні» права в процесі інтерактивності його суб'єктів¹. Серед концепцій інтегративного підходу праворозуміння заслуговують на увагу *комунікативна концепція* (А.В. Поляков), згідно з якою право породжується комунікативною (інтерсуб'єктивною) діяльністю людей у суспільстві; *лібертарна концепція* (В.С. Нерсисянц), у межах якої право визначається як відповідна вимогам принципу формальної рівності система норм, встановлених або санкціонованих державою, та забезпечена можливістю державного примусу. Таким чином, інтегративне розуміння права є наслідком теоретичного пізнання та практичного освоєння соціально-правової дійсності, що базується на комплексному використанні досягнень різних підходів до осмислення права, які у своїй гармонійно синтезованій єдності відображають широкое, багатоаспектне бачення права: його сутності (природи), джерел, процесів формування і функціонування, цінності та призначення в житті окремої людини, суспільства і держави в цілому.

Поряд з розглянутими вище основними підходами до праворозуміння юридичній науці відомі й інші підходи до пізнання права, зокрема *генетичний*,

¹ Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – С. 264.

системний, інструментальний, функціональний, психологічний, марксистський та ін. З метою комплексного висвітлення основних закономірностей і тенденцій розвитку сучасного праворозуміння додатково розглянемо два останні підходи.

Так, **психологічний підхід до розуміння права** виник у ХІХ ст., а найбільшого поширення отримав на початку минулого століття. Його представниками були Л.Й. Петражицький, Є. Бірлінг, Г. Тард, Л. Кнапп, Ж. Гурвич, М.А. Рейснер та ін. У межах психологічного підходу право розглядається як особлива форма (різновид) психічних переживань, що виконує дві функції: дистрибутивну (розподіл предметів, які наділені певною економічною цінністю) та організаційну (наділення одних осіб правом наказувати іншим). З огляду на це, право диференціюється на інтуїтивне та позитивне. Інтуїтивне право є виключно особистісним психічним явищем, що полягає в переживанні імперативно-атрибутивного обов'язку, який кореспондує «праву» (вимозі, проханням) іншої особи.

У свою чергу **марксистський підхід до розуміння права** інтерпретує його як класове явище. У «Маніфесті комуністичної партії» (1848 р.) К. Маркс і Ф. Енгельс визначають право як піднесену до рівня закону волю панівного класу (буржуазії), що зумовлена матеріальними умовами його життя. Право є частиною надбудови над економічним базисом суспільства. Цей базис визначає зміст права. Водночас право може справляти зворотний вплив на економіку та суспільне життя. Право як застосування «рівного масштабу» до різних здібностей та можливостями осіб не може створити між ними фактичної рівності, отже, воно є «правом нерівності». У ході побудови комунізму, ідеї якого засновані на цілковитій рівності всіх, право має поступово відмерти.

Розглянуті вище підходи до розуміння права є свідченням його складної природи. Кожен з цих підходів має свої переваги та недоліки, їх поява і розвиток зумовлені природним поступом суспільства й засвідчують соціальну цінність права в житті людей. Підтримуючи зміст одних з цих підходів і відхиляючи інші, варто в кожному з них відшукати те раціональне зерно, яке допомагає краще осягнути сутність права та його соціальне призначення. При цьому слід враховувати співвідношення праворозуміння та реальних правових систем, плюралізм об'єктивного права в різних країнах.

Таким чином, праворозуміння є ідейним фундаментом юридичної науки та практики. Засноване на науковому обґрунтуванні правових явищ, належній правовій культурі, відповідній правосвідомості людей, праворозуміння у громадянському суспільстві та правовій державі зорієнтоване на гуманістичне розуміння права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації. Як складному соціальному явищу праворозумінню, наділеному суб'єктивно-особистісним забарвленням і специфічними значеннєвими акцентами, властиве усвідомлення не лише фактичної правової дійсності, а й правових моделей майбутнього. Як наслідок, прогностична спрямованість праворозуміння є основою реформування правової системи в Україні.

5.2 Поняття, сутність і принципи об'єктивного права

Слово «**право**» досить широко використовується в різних сферах

суспільного життя, є полісемічним за своїм змістом, застосовується в таких значеннях як: наявність у особи певного інтересу (потреби); можливість здійснення деякого вчинку; гарантованість своєї власної поведінки; вимога до поведінки (діяльності) інших осіб; відповідність критеріям правильності, справедливості; виправданість, правдивість та ін.

Теорія держави та права як юридична наука вивчає природу як **позитивного (юридичного, спеціально-соціального)**, так і **природного (загальносоціального) права**. **Позитивне право** є наслідком суспільної та державної діяльності, втіленням волевиявлення народу і держави. Чинне в суспільстві позитивне право є формально визначеним та охороняється державою. Цим позитивне право відрізняється від **природного (загальносоціального) права**, яке не залежить від держави. Природне право як сукупність прав і обов'язків має загальносоціальне, людське, тобто недержавне походження. Воно є продуктом нормальної життєдіяльності людини, а не держави, належить людству в цілому та кожній людині окремо. Саме природне право є основою невід'ємних, природних прав людини.

Подібне розмежування права існує з періоду античності. Так, у II ст. римський письменник і філолог Авл Геллій переклав латиною грецькі слова «за природою» та «за обдуманим рішенням» як *naturalis* (природне) та *positives* (позитивне). З латинської мови вони перейшли в більшість європейських мов як назви двох видів права – природного та позитивного¹.

У свою чергу **позитивне право** розглядається у двох значеннях як:

– **об'єктивне право** – система загальнообов'язкових норм, дотримання та виконання яких забезпечуються державою. Має ключове значення в регулюванні суспільних відносин, забезпеченні правопорядку на національному та міжнародному рівнях. Слово «об'єктивне» означає, що норми права отримали об'єктивацію у формах (джерелах) права й тому є незалежними від індивідуального інтересу (волі, розсуду) та свідомості суб'єкта права;

– **суб'єктивне право** – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин, що передбачені нормами об'єктивного права. Суб'єктивне право інтерпретується як певні юридично визнані можливості (права та свободи) поведінки суб'єкта права з метою задоволення власного інтересу (потреби). Слово «суб'єктивне» означає, що наданими можливостями (правами та свободами) конкретний суб'єкт права на свій розсуд може скористатися або не скористатися, все залежить від його волі (інтересу) та свідомості.

Між об'єктивним і суб'єктивним правом існує тісний взаємозв'язок. Об'єктивне право певною мірою відображає «статичку» юридичної форми, а суб'єктивне – «динаміку», оскільки безпосередньо пов'язане з людською поведінкою (діяльністю). Так, мається на увазі об'єктивне право, коли вказується на те, що право щось дозволяє чи забороняє. Про суб'єктивне право йдеться, наприклад, у тому випадку, коли стверджується, що певна людина має право на освіту. Виокремлення права в об'єктивному та суб'єктивному

¹ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика) : [монографія] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 9.

значеннях існує в юридичній науці тривалий період, адже характерне ще римській юриспруденції, а згодом було запозичене більшістю європейських правових систем. Варто підкреслити, що в сучасних умовах призначення об'єктивного права полягає передусім у закріпленні, захисті та забезпеченні суб'єктивного права.

Окрім того, словом «право» можуть позначатися *природні права людини*, які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи. Це насамперед права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення та ін. Права людини закріплюються в міжнародних актах і національних конституціях, а на демократичну державу покладається обов'язок їх забезпечувати та захищати.

З огляду на те, що в теорії держави та права *об'єктивне право* має винятково юридичний (регулятивно-охоронний) зміст, саме це розуміння права стане предметом розгляду в межах цього та наступного питань теми.

Різнomanіття підходів до розуміння права зумовлює існування різних його дефініцій, кожна з яких є результатом осмислення певного аспекту права й жодна з них не є перешкодою для можливості існування всіх інших. На підставі узагальнення різних точок зору можна запропонувати таку дефініцію: *право – це загальнообов'язковий, свідомо-вольовий, формально визначений, нормативний регулятор суспільних відносин, що відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності, встановлений чи санкціонований державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та забезпечується ними, включаючи можливість застосування державного примусу.*

Ознаки права:

– *відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності.* У цьому відношенні істотною, глибинною для осмислення права є та обставина (вимога, критерій), що останнє обов'язково має ґрунтуватися на досягнутому суспільством рівні моралі та етики, який характеризує його духовно-ціннісний вимір. Право сприймається суспільством як належний соціальний регулятор тією мірою, якою воно забезпечує справедливість, свободу та рівність. Звідси справжня природа права визначається ступенем втілення в його змісті «вічних» цінностей – *ідеалів справедливості, свободи та рівності;*

– *є регулятором суспільних відносин,* тобто право зорієнтоване на впорядкування найважливіших суспільних відносин, забезпечення стабільності їх функціонування, а також підтримку соціальних процесів у гармонійному стані. Право є одним з головних засобів організованості й порядку в суспільстві, створення умов для прогресивного розвитку кожної особи. При цьому варто усвідомити, що право – це *універсальний регулятор*, але не універсальна константа. В одних правових системах у певних просторово-темпоральних межах домінують одні ознаки права, в інших більш рельєфними є інші;

– *має свідомо-вольовий (інтелектуально-вольовий) характер,* тобто право є формою суспільної свідомості та вираженням волі суб'єктів правотворчості,

серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади. Змістом волі є інтереси, зумовлені потребами людини та суспільства, соціально-економічним розвитком останнього. Уособлена в право воля є тією його властивістю, що визначає інші ознаки права та його загальний зміст. В ідеальному вигляді право повинно акумулювати в собі індивідуальну, суспільну та групову волю людей у їх гармонійному поєднанні;

– *встановлюється чи санкціонується (офіційно схвалюється) державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку.* У демократичному суспільстві право приймається легітимним суб'єктом правотворчості (наприклад, народом, законодавчим органом, територіальною громадою, органами місцевого самоврядування) в межах його компетенції, в повній відповідності зі *спеціальною процедурою*. Створюючи право, суб'єкт правотворчості повинен ґрунтуватися на глибокому осмисленні правової дійсності, тобто правових аспектах буття різних соціальних процесів. Вирішальне значення у формуванні та функціонуванні права відіграє не держава, а людина, яка є не лише його адресатом, а творцем і орієнтиром права. Встановлення права означає підготовку і прийняття суб'єктом правотворчості норм права. У свою чергу санкціонування права – це надання юридичних властивостей уже існуючим соціальним нормам (наприклад, звичаям, нормам моралі) та їх формальне закріплення (об'єктивація) у формах (джерелах) права;

– *має нормативний характер*, тобто право як регулятор суспільних відносин складається з *норм* (правил поведінки). Нормативність наділяє право певною змістовою послідовністю, що проявляється в нормах права, які системно впорядковані та спрямовані на регулювання відносин між членами суспільства. Прояв права через вираження правової нормативності і потенційне, і варіативне за своїм змістом. Адже норми, з яких складається право, не можуть не відображати об'єктивну нормативність буття, яка проявляється як повторюваність, стереотипність, нормованість, як потреба досягнути загальним правилом, загальною конструкцією (схемою) поведінку людей, яка підлягає такому впорядкуванню. Це виражається в чіткому прояві потреби в нормативності та впорядкованості як безумовної необхідності суспільного життя. Нормативність – це універсальна і глибинна якість права, яка дозволяє відрізнити його від правосвідомості, суб'єктивного права та правовідносин;

– *має загальний характер*, тобто право зводиться до неконкретності адресата (неперсоніфікованість права) та поширеності на невизначену кількість випадків (неоднократність, невичерпність права);

– *є формально визначеним*. Категорія форми для пізнання права є досить важливою тому, що від неї залежить його юридична сила, місце у правовій системі, ефективність регулювання суспільних відносин. Право не вичерпується формою, але воно завжди намагається виразитись у формі й відобразити в ній певні соціальні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини. Зміст норми права у формах (джерелах) права викладається у вигляді правила – нормативного положення, що виражає закінчену думку. *Формально визначений характер права* полягає в такому: а) однозначності та передбачуваності сприйняття суб'єктами права його змісту, що досягається

точністю й ясністю мовної форми; б) закріпленні (об'єктивації) в певних формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

– має *обов'язковий характер*, тобто незаперечність, безсумнівність стосовно реалізації права з боку всіх суб'єктів суспільних відносин, незалежно від їх суб'єктивного ставлення; необхідність узгодження власної поведінки із змістом права, відсутність виключень, що надають можливість не дотримуватися останнього. Звідси слідує, що в суспільстві ніхто не може перебувати поза правом. Обов'язковість підтримується різними засобами, серед яких насамперед виокремлюють *суспільний авторитет* і *примус*. Право має бути одночасно і авторитетним, і сильним. Визнання (легітимація) права *авторитетним* регулятором, його виправданість в очах суспільства породжують упевненість людей у необхідності додержання його норм. Обов'язковий характер як ознака права закладає підвалини режиму законності та правопорядку в державі – інституції, що забезпечує та гарантує ефективну дію права;

– *забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом, включаючи можливість застосування державного примусу*. У сучасних суспільствах *примус є державною монополією*. При цьому відбувається зміщення акценту з фізичного на психологічний примус: державна влада демонструє свою силу, проте передусім як загрозу, яку вона радше прагне не приводити у виконання. Водночас державний примус не можна ототожнювати зі свавіллям. Якщо суб'єкт правотворчості послідовно втілює ідеали справедливості, свободи та рівності, то державний примус щодо дотримання права буде виправданим і справедливим, якщо ж ні, то він перетворюється на свавілля. Можливість застосування державного примусу є гарантією дотримання права. Це дозволяє внести елемент стабільності та захищеності в життя людей;

– має *системний характер*, тобто право являється складним цілісним утворенням, первинним елементом якого є норма права. Право – це не просто сукупність норм права, а їх система, де всі елементи пов'язані й узгоджені та у своїй єдності утворюють чітку, ієрархічно нову якість. Норми права як вихідні елементи права пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально й об'єднані у структурні підрозділи системи права – галузі, підгалузі та інститути.

Питання **сутності права** тісно пов'язані з проблемою праворозуміння, існуванням різноманітних напрямів юридичного знання та застосуванням відповідних методологій пізнання права. У філософії під *сутністю* явища (предмета) розуміється сукупність найбільш важливих і стійких якостей, відносин або властивостей, що складають його основу, визначають глибину природу та зв'язки, які впливають на всі інші характеристики.

Сутність права – це *внутрішня цілісність усіх його багатоманітних якостей (властивостей)*. Вихідне розуміння сутності права пов'язане з *сутністю людини*. Сутність людини наддержавна – не держава створює людину, а людина державу. Людина є основною метою, засобом і сенсом права.

Сутність права полягає в тому, що воно одночасно є:

– *універсальним регулятором суспільних відносин, засобом (інструментом) узгодження особистих, суспільних і державних інтересів, встановлення та забезпечення правопорядку;*

– *виразником міри справедливості, свободи та рівності в суспільстві відповідно до рівня його соціального, економічного та культурного розвитку, що уможливує досягнення компромісів між суб'єктами права.*

Сутність права багатоаспектна. Вона не може бути зведена до єдиного вузько спрямованого розуміння, а тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов і цілей наукового дослідження. Так, поряд з окресленим вище загальносоціальним аспектом сутності права в юридичній літературі виокремлюють також *класовий, релігійний, національний, расовий* та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні класові, релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації правової діяльності суспільства.

На сутність права впливають особливості соціально-економічного ладу, політичної структури держави, а також культури, ідеології та традицій суспільства. Право побудоване на трьох «китах». Це – мораль, держава та економіка. Право виникає на ґрунті моральності як відмінний від неї метод регулювання; держава надає праву офіційності, гарантованості, сили; економіка – основний предмет регулювання, першопричина виникнення права, оскільки це сфера, де моральність як регулятор виявила свою недостатню спроможність¹.

У сучасній юридичній науці під впливом такого напряму філософії як *аксіологія* (вчення про цінності) набуває популярності визначення права як цінності, його характеристика в якості безумовного соціального блага. Цінність є здатністю предметів, явищ своїми властивостями та засобами задовольняти певні потреби суб'єкта. Ціннісним змістом пронизане все людське життя. Цінності – серцевина світогляду людини, міра значущості речей, явищ і подій.

Цінність права – *це здатність права завдяки притаманним йому змістовим і формальним властивостям задовольняти особисті, суспільні та державні потреби в упорядкованості, безпеці, свободі, справедливості тощо.* Цінність права слід сприймати як шкалу виміру самого права, оскільки цінність – це те сутнісне, що дає змогу праву залишатися самим собою. Цінність права в суспільстві безпосередньо зростає з поєднанням у його змісті інтересів особи, суспільства і держави загалом, що характеризує право як унікальний феномен, здатний забезпечити організованість, узгодженість, стабільність і динамічність суспільних відносин.

Основні аспекти цінності права:

– *власна цінність права* – пов'язана з сутнісними характеристиками права, сприйняттям його як *правильного регулятора*. Право втілює міру справедливості, свободи та рівності, узгоджує права та обов'язки, надає

¹ Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереот. – Львів : «Новий Світ-2000», 2009. – С. 283.

свободу вибору, встановлює взаємну відповідальність особи і держави, поєднує свободу та порядок – долає хаос і забезпечує розвиток й охорону порядку;

– *інструментальна (службова) цінність права* – зумовлена передусім його формальними властивостями. Завдяки своїм перевагам як універсального, обов'язкового, формально визначеного, гарантованого та примусового нормативного регулятора право виступає ефективним інструментом, засобом регламентації різних сфер життя суспільства;

– *історико-культурна цінність права* – полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури, створених людством у процесі розвитку. У такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, втілення гуманістичних прагнень людства, результат боротьби народів за права та свободи, справедливість і демократію.

Цінність права має специфіку стосовно різних суб'єктів, що дозволяє розглядати її в таких **вимірах**:

– *загальнолюдський (світовий) вимір* – віддзеркалює цінність права для людства в цілому як необхідної основи міжнародних відносин, засобу, який сприяє універсальному утвердженню прав людини, розв'язанню глобальних проблем сучасності, а також здатний забезпечити мир і безпеку на загальносвітовому рівні;

– *соціальний (національний) вимір* – дає змогу продемонструвати цінність права для конкретного суспільства, яка виявляється в тому, що право захищає його фундаментальні цінності, забезпечує нормальне існування та розвиток, гарантує впорядкованість суспільних відносин, цілісність, солідарність соціуму, сприяє реалізації прав його членів у цілому;

– *особистісний вимір* – визначає цінність права для окремої особи, виступає надійним та ефективним засобом захисту її гідності, забезпечує індивідуальну автономію, сприяє всебічному розвитку та самореалізації людини¹.

Однією з визначальних характеристик, що свідчить про своєрідність права в певних заданих координатах часу та простору, є **принципи права**. Уже за часів античності зверталась увага на те, що *принцип є найважливішою частиною всього (principium est potissima pars cuiusque rei)*. Поза всяким сумнівом, це твердження є істинним стосовно права. Принципи права мають безпосередній зв'язок із переважною більшістю ключових загальнотеоретичних питань як-от: сутність права, норма права, правовий акт, правове регулювання, правова система тощо. Вони пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, забезпечують єдність різних правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, поняттєво-категоріальних рядів².

У теорії держави та права традиційно використовується етимологічне значення слова «принцип» (від лат. principium – первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) – засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (учення, організації, діяльності тощо). У загальному аспекті

¹ Теорія держави і права: посіб. для підгот. до держ. іспитів / [Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.]; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х.: Право, 2015. – С. 46.

² Колодій А. М. Принципи права України: [монографія] / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 3.

категорія «принцип права» має використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні засади та ідеї, що належать юриспруденції.

Принципи права – це найбільш загальні та стабільні засади, що сприяють утвердженню, забезпеченню і захисту суспільних цінностей, виражають сутність права та визначають напрями його подальшого розвитку.

Ознаки принципів права:

– спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, тобто принципи права символізують дух права, пов'язують право з політикою, економікою, мораллю, переводять на мову правових категорій і репрезентують суспільні інтелектуально-ціннісні настанови і тенденції. Вони в концентрованій формі виражають сутність і соціальне призначення права, закріплюють основи суспільного ладу. Принципи відіграють роль «сполучної ланки», що з'єднує в епоху реформ дух права з його буквою;

– найбільш загальний, абстрактний характер, тобто принципи права є нормативними узагальненнями найвищого рівня, свого роду згустками правової матерії. Перед суб'єктами правотворчості постає важливе завдання – наповнити принципи нормативним змістом. Загальність принципів права полягає як у поширеності на дії всіх суб'єктів права, визначаючи загальну лінію їх поведінки, так і в ціннісній пріоритетності перед нормами права;

– визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку. Принципи права, будучи своєрідними «нервовими центрами», «орієнтирами», виконують функцію стрижнів системи права, сприяють її єдності та стабільності, об'єднують і цементують галузі, підгалузі та інститути права. Крім того, принципи права, відображуючись у засадах правосвідомості, правоутворення, правотворчості (законотворчості та нормотворчості), правореалізації, в тому числі правозастосування, правоохорони, визначають напрями розвитку всієї правової системи;

– пріоритетність (примат) над нормами права, тобто останні формулюються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Принципи мовби розчинені в праві, пронизують практично всі або майже всі його норми та інститути. Норми права зазвичай є виявами дії принципів, засобами їх конкретизації. Принципи права є гарантом правильності, безпомилковості реалізації норм права. У зв'язку з цим принципи права характеризуються універсальністю, раціональністю та загальнозначимістю;

– підвищена стабільність і стійкість, тобто принципи права залишаються незмінними протягом тривалого часу, оскільки об'єктивно зумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства. Це означає, що історичні умови поступу суспільства і держави висувають відповідні принципи: вони такі, якою є епоха, люди та їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини. Принципи права концентрують результат розвитку права, виступають основою правової доктрини, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, сьогодення та майбутнього. Однак підвищена стійкість не заважає принципам права еволюціонувати разом з суспільством;

– *закріплюються зазвичай у формах (джерелах) права*, тобто залежно від форми викладення виокремлюють принципи, що безпосередньо сформульовані у формах (джерелах) права, і принципи, які виводяться зі змісту форм (джерел) права в непрямій формі, або, користуючись іншою термінологією, принципи, що набули текстуальної матеріалізації (норми-принципи), та принципи, що мають змістове закріплення. При цьому під час реалізації засад деяких принципів права (насамперед основоположних і загальних) не завжди обов'язково посилалися на конкретну форму (джерело) права. Саме тому ці принципи часто розглядають як *самостійну форму (джерело) права* в міжнародному та європейському праві, а також у правових системах романо-германської правової сім'ї¹. Це дає можливість судам застосовувати право в умовах існування прогалів і суперечностей. До того ж, це дозволяє уникнути ототожнення права із законами, запобігає створенню та застосуванню несправедливих, свавільних законів. У певній ситуації суд може діяти поза законом або всупереч законові, тобто приймати рішення *extra legem* (за межами закону), але завдяки його узгодженню з принципами – *intra jus* (у межах права).

У сучасній юридичній науці виокремлюють такі **види принципів права**:

1. За формою нормативного вираження:

– принципи права, що закріплені в міжнародних і внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і чинному законодавстві;

2. За змістом (функціональним призначенням і об'єктом відображення):

– *загальносоціальні (соціально-правові)* – відображають систему цінностей, що властиві суспільству та мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення. Наприклад, *принципи пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими; єдності суспільних і особистих інтересів; верховенство громадянського суспільства над державою; різноманітності та рівноправності різних форм власності та інші*;

– *спеціально-юридичні (спеціально-правові)* – узагальнюють засади формування та існування власне права як специфічного соціального явища. Наприклад, *принципи верховенства права; взаємної відповідальності держави та особи; верховенства закону; юридичної рівності перед законом і судом; точного та неухильного дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних нормативно-правових актів та інші*;

3. За сферою дії (ступенем, сферою поширеності):

– *основоположні (загальнолюдські; універсальні; цивілізаційні; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями) принципи права* – найбільш важливі, фундаментальні засади, що зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор. Ці принципи формуються в перебігу продуктивної взаємодії людського суспільства на тлі виникнення цивілізаційної ідентичності народів і представляють собою одне з найкращих досягнень людства. Вони закріплені в міжнародно-правових

¹ Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: [монографія] / Н. М. Пархоменко. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 174.

документах і внутрішньодержавному законодавстві більшості країн світу. До **основоположних принципів права** належать такі:

- *принцип справедливості* – передбачає загальнолюдський вимір права як регулятора суспільних відносин, тобто спрямованість на іншу особу, сувору обов’язковість і точну рівновагу між тим, що має належати, і тим, що надається. Принцип справедливості варто розглядати у трьох аспектах: формальному, змістовому та процедурному;

- *принцип свободи* – право ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю, послідовно втілює її у своїх принципах та інститутах, закріплює та захищає легітимовану міру свободи (права людини);

- *принцип рівності* – передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаково, а у відмінних – неоднаково та забороняє дискримінацію (наприклад, ч. 5 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р.). В основі сучасного розуміння принципу рівності лежить *ідея справедливої рівності можливостей*, згідно з якою членам суспільства мають бути створені реальні можливості конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх;

- *принцип гуманізму* – відображає ставлення до людини як найвищої соціальної цінності, повагу до гідності кожної особи, її права на життя, вільний розвиток, реалізацію своїх здібностей і прагнення досягти щастя (наприклад, ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію»)¹;

– *загальні (загальноправові, основні) принципи права* – це засади, що притаманні праву в цілому, пронизують усі галузі та інститути права. Вони надають правопорядку необхідний аксіологічний вимір, указуючи на цінності, які визначають право в цілому, утворюють моральну основу права, його духовний фундамент. Загальні принципи формують підвалини не лише тлумачення та реалізації норм права, а й самого процесу правотворчості, є віддзеркаленням основоположних принципів, на основі яких вони забезпечують єдність права. До **загальних принципів права** належать:

- *принцип верховенства права* – є одним з провідних елементів загальних засад конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави, являючи собою похідну всіх загальних засад права. За своєю сутністю становить основоположний і спільний європейський стандарт – скеровувати та стримувати здійснення демократичної влади. В українських реаліях принцип верховенства права – це самостійний правовий механізм, який отримав офіційне юридичне закріплення (наприклад, ч. 1 ст. 8 Конституції України від 28 червня 1996 р., п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р., ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію») і практичне втілення та має на меті захист прав і свобод людини та громадянина, виходячи із засад справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Принцип верховенства права разом з демократією та повагою прав і свобод людини – це ключові, основоположні ціннісні орієнтири європейської доктрини

¹ Кривийцький Ю. В. Гуманізм як принцип діяльності міліції України: сучасний стан і перспективи реалізації / Ю. В. Кривийцький // Держава та регіони. Серія : Право. – 2012. – № 3. – С. 8.

праворозуміння¹;

- *принцип правової визначеності* – утворює концепція *передбачуваності*, згідно з якою суб'єктам має бути забезпечена можливість планувати свої дії з упевненістю, що вони знають про правові наслідки своїх дій. Цей принцип вимагає, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, точними, чіткими, стабільними та несуперечливими (наприклад, ст. ст. 19, 22, 55, 57, 58, 92, 124 Конституції України);

- *принцип пропорційності* – спрямований на забезпечення у правовому регулюванні співмірності, розумного балансу *особистих, суспільних і державних інтересів*, відповідно до якого цілі обмежень права повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються (наприклад, ч. ч. 2, 3 ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію»);

- *принцип добросовісності* – передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів при виконанні ними своїх юридичних обов'язків і здійсненні суб'єктивних прав. Добросовісність – це реалізація прав і додержання обов'язків, здійснення нормотворчості, правозастосування та тлумачення відповідно не лише до букви права, а й до його духу;

- *принцип розумності* – вимагає обґрунтованості та послідовності поведінки суб'єктів права (в тому числі суб'єктів владних повноважень), установлює необхідність їх розсудливості та обачності. Суб'єкти мають зважувати власні дії з урахуванням їхнього значення та наслідків, аби визначити шкоду, яку вони можуть завдати, зіставляти власну оцінку з позицією інших. Принцип розумності вимагає перевіряти дії суб'єктів права на відповідність здоровому глузду;

- *міжгалузеві принципи права* – це засади, що притаманні декільком спорідненим галузям права, визначають їх характер і напрями подальшого розвитку. Наприклад, галузі процесуального права мають такі спільні принципи як *змагальність сторін, гласність судового процесу, незалежність суду, розумність строків* та інші;

- *галузеві принципи права* – це засади, що притаманні певній галузі права, визначають її характер і напрями подальшого розвитку. Наприклад, цивільному праву притаманні такі принципи як *свобода договору, свобода підприємницької діяльності, судовий захист цивільного права та інтересу* тощо;

- *принципи інститутів права* – це засади, що покладені в основу побудови певного інституту права, визначають його особливості. Наприклад, інституту призначення покарання у кримінальному праві відповідає ціла система принципів, які є логічним продовженням загальних і галузевих принципів, зокрема: *визначеність покарання у вироку суду, обґрунтованість і обов'язковість його мотивування у вироку, індивідуалізація покарання* тощо. Інститут апеляції в кримінально-процесуальному праві ґрунтується на принципах *розгляду справи в межах апеляційної скарги, недопустимості*

¹ Кривичкий Ю. Верховенство права як принцип діяльності міліції: перспективи закріплення та реалізації в умовах реформування МВС України / Ю. Кривичкий // Юридична Україна. – 2013. – № 8. – С. 12.

погіршення правового становища обвинуваченого та ін.

Таким чином, принципи права є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ. Вони визначають правотворчу, правореалізаційну та правоохоронну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, виступають критеріями оцінки правомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему та структуру права. З огляду на це, правову реформу в Україні, від якої значною мірою залежить побудова правової держави і громадянського суспільства, необхідно проводити, ґрунтуючись на принципах права¹.

5.3 Функції та структура об'єктивного права

Роль права в суспільному житті розкривається через притаманні йому функції. Категорія «функція» є однією з центральних категорій теоретичної науки, за допомогою якої в науковій літературі розглядаються питання сутності, соціального призначення явищ, висвітлюється спрямованість їхнього впливу. У філософії інтерес до категорії «функція» зростає з поширенням у різних галузях науки функціональних методів дослідження. Функція – це філософська категорія, яка виражає призначення певного елемента в межах цілого. Загалом функція висвітлює всі існуючі взаємовідносини та забезпечує їх динаміку.

Функціональний аспект завжди наявний у характеристиці таких глобальних явищ як право, держава, правова система, політична система суспільства, а також під час висвітлення інших явищ, таких як апарат держави, орган державної влади, юридична відповідальність та ін. Без функціонального аспекту система уявлень стосовно об'єкта вивчення була б не такою яскравою, повноцінною, а навпаки – збідненою й урізаною. У теорії держави та права питання функції висвітлюється, як правило, через поняття основних напрямів, що в цілому відображає стан і рівень наукових уявлень стосовно пізнання соціальної ролі, функціонального призначення того чи іншого правового явища.

Функції права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини з метою їх упорядкування, що визначаються його сутністю та соціальним призначенням.

Ознаки функцій права:

– відображають основні напрями (вектори) цілеспрямованого впливу права на суспільні відносини з метою їх упорядкування (гармонізації), з якими пов'язана необхідність існування права як соціокультурного феномена. Функції права – це свого роду фокуси його дії, які об'єднують, синтезують численні шляхи, форми і способи правового впливу;

– визначаються сутністю та соціальним призначенням права як універсального регулятора суспільних відносин і виразника міри справедливості, свободи та рівності в суспільстві;

¹ Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 164.

– виражають найбільш істотні, іманентні властивості права, спрямовані на здійснення найважливіших завдань, які стоять перед правом на певному етапі його поступу. При цьому спостерігається чітка залежність між статусом і значущістю права в суспільному та державному житті з тим, як саме воно функціонує й сприймається в суспільстві;

– виникають і змінюються об'єктивно на кожному етапі розвитку суспільства, тобто функції права – це такі необхідні напрями його впливу на суспільні відносини, без яких суспільство не може повноцінно існувати (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин);

– характеризуються безперервністю, тривалістю дії та водночас гнучкою зміною свого змісту залежно від розвитку суспільних відносин. Функції права є досить динамічними правовими явищами, в яких відображаються протилежні тенденції – або до стабілізації, або до зміни правового життя залежно від потреб соціального генезису. Змінюються, підвищуються ці потреби – змінюються та розширюються функції права. Зменшення суспільних потреб теж відповідним чином відбивається у функціях права, їх системі¹;

– складають єдину цілісну систему, тобто в реальному житті функції права не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані. Трансформація однієї функції права обов'язково спричиняє зміни й у інших функціях.

У суспільстві право виконує найрізноманітніші функції. В юридичній літературі *за сферами впливу права на суспільні відносини* виокремлюють такі **види функцій права**:

– загальносоціальні (соціальні) функції права – це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як поєднання форми і змісту, характеризують соціальний вплив права на суспільне життя, не використовуючи спеціальних юридичних засобів;

– спеціально-юридичні (спеціально-соціальні, юридичні, спеціальні) функції права – це напрями власне правового впливу на суспільні відносини, характеризують призначення права як юридичного інструмента стосовно наявних і бажаних суспільних відносин.

До загальносоціальних функцій права відносяться такі:

– культурна функція права – право є засобом закріплення та передачі від покоління до покоління важливих соціально-культурних цінностей та ідей, зумовлює дії та вчинки членів певного суспільства, визначаючи їх переконання. За допомогою цієї функції відбувається відображення культурних традицій, духовних цінностей народу, дотримання спадкоємності у праві;

– виховна функція права – зорієнтована на правову свідомість і правову поведінку індивідів та їх груп, реалізується через укорінення в суспільній свідомості певних загальноприйнятих і передбачених правом форм поведінки та соціальної взаємодії, вироблення навичок і знань, які забезпечують правомірну поведінку всіх суб'єктів права. Ця функція є проявом виховних

¹ Ковальський В. С. Охоронна функція права : [монографія] / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 300.

можливостей права, має своїм безпосереднім об'єктом правосвідомість усіх верств суспільства, опосередковано впливає на соціально важливу поведінку індивідів шляхом виховання поваги до права;

– *ідеологічна функція права* – спрямована на ідеологічні відносини в суспільстві та виражається у впливі права на формування правової ідеології, а також на визначення, закріплення й охорону певного типу ідеологічних відносин. У межах цієї функції право виправдовує (легітиміє) існуючий суспільний порядок, формує у членів суспільства світогляд, правову ідеологію, сприяє визнанню ними цінності та соціальної значущості справедливості, свободи, рівності, гуманізму, демократії, толерантності тощо. Вплив права на ідеологічні відносини в демократичній і правовій державі ґрунтується на фундаментальному принципі ідеологічного плюралізму;

– *інформаційна функція права* – сфокусована на інформування суб'єкта права про дозволені та заборонені форми суспільної поведінки, права та обов'язки, а також пізнання змісту права з метою орієнтування суб'єкта в оточуючій його правовій дійсності та включення у правове життя соціуму. Ця функція пов'язана із значенням права як засобу збереження та передавання суспільної інформації, зокрема стосовно стандартів людської поведінки;

– *комунікативна функція права* – право як універсальний засіб комунікації сприяє порозумінню між людьми, зміцненню соціальної довіри, формує повагу до позиції інших. Ця функція права зорієнтована на встановлення зв'язків між учасниками суспільних відносин, забезпечення злагоди в суспільстві, взаєморозуміння між соціальними групами і стабільності соціальної системи.

Поряд з розглянутими вище в навчальних і наукових юридичних працях виокремлюють додатково такі загальносоціальні функції права як *політична, економічна, гуманістична, аксіологічна, пізнавальна (гносеологічна)* та ін.

У свою чергу до *спеціально-юридичних функцій права* належать такі:

– *регулятивна функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини, завдяки якому окреслюються чіткі правила поведінки різних суб'єктів права при однозначному закріпленні меж державного втручання у сферу особистих прав і свобод, встановлюються юридичні права та взаємні обов'язки учасників суспільних відносин з метою забезпечення верховенства права, пріоритету прав і свобод особи, забезпечення загальносуспільних потреб та інтересів. Найважливішими ознаками регулятивної функції права у правовій та демократичній державі є її вплив як на суспільство, так і на державу, забезпечення чіткого встановлення меж державного втручання у сферу автономного існування індивідів і громадянського суспільства, стабільність правового регулювання в частині дотримання принципів права. Основними механізмами забезпечення регулятивної функції права являється інституціоналізація та моделювання суспільних відносин, які зумовлюють виокремлення в її межах двох *різновидів (підфункцій)*:

• *регулятивна статична функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини шляхом закріплення в нормах права вже існуючих, сталих відносин, гарантуючи в такий спосіб їх недоторканість. Так, спочатку формується реальна поведінка людей, а вже потім вона об'єктивується у

формах (джерелах) права, отримуючи визнання й забезпечення з боку держави. Наприклад, перші форми організованого політичного руху, альтернативного Комуністичній партії України, виникли за кілька років до їх легалізації та врегулювання правового статусу окремим нормативно-правовим актом;

- *регулятивна динамічна функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини з метою стимулювання, заохочення їх розвитку шляхом активної поведінки суб'єктів права. Ця функція полягає у визначенні нормами права майбутньої поведінки людей. Правило поведінки спочатку формулюється суб'єктом правотворчості в нормі права, а вже згодом реалізується, тобто втілюється в життя. Переважна частина регулятивного впливу права на суспільні відносини здійснюється саме через цей напрям. Наприклад, спочатку був прийнятий Закон України «Про Національну поліцію», на основі якого відбувається реформування служб і підрозділів вітчизняної міліції;

- *охоронна функція права* – це напрям впливу права на суспільні відносини, за допомогою якого здійснюється їх охорона, запобігання правопорушенням. Охоронна функція проявляється у встановленні діянь, які є забороненими, застосуванні санкцій за їх вчинення. Необхідність в охороні суспільних відносин була завжди й існуватиме доти, поки буде існувати суспільство. Ця функція розкриває важливий аспект призначення права, пов'язаний з охороною правомірної поведінки. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення додержання тих правил, що встановлюються в порядку виконання регулятивної функції права. З цією метою створюються охоронні норми, в яких закріплюються підстави та заходи юридичної відповідальності. Тим самим запроваджуються додаткові гарантії ефективного здійснення правом його регулятивної функції. Водночас специфікою реалізації охоронної функції в демократичній і правовій державі є: по-перше, урівноваження в ній карального і превентивного аспектів (з розвитком правової держави та утвердженням її принципів роль останнього з цих аспектів постійно зростає); по-друге, суспільна легітимність і гуманність механізмів і засобів впливу на тих суб'єктів, які вчинили правопорушення.

Варто зауважити, що поділ функцій права на регулятивну та охоронну є в певній мірі умовним, оскільки між регулюванням та охороною суспільних відносин не можна провести чітку межу. Як регулятивна, так і охоронна функції права покликані реалізувати основне соціальне призначення права – впорядкування суспільних відносин, забезпечення стабільності та правопорядку в суспільстві. Окрім того, в юридичній літературі поряд з регулятивною та охоронною виокремлюють додатково інші спеціально-юридичні функції права, зокрема *захисну, компенсаційну, обмежувальну, поновлюючу, стимулюючу* та ін.

Функції права реалізуються через систему права (галузі, інститути, норми права), форми (джерела) права, а також шляхом відповідної діяльності органів державної влади та інших компетентних суб'єктів. Забезпечення ефективності функціонування права включає два основних напрями: по-перше, розвиток та вдосконалення права і правової системи, формування загальносуспільної атмосфери поваги до права і до базових правових і праволюдських цінностей,

підвищення рівня правової культури в усіх сферах суспільних відносин; по-друге, реформування діяльності держави та органів державної влади, що покликане забезпечити нормативний розвиток права, сприяти реалізації як окремих функцій права, так і системи функцій права в цілому, гарантувати дієвість та ефективність правового регулювання суспільних відносин, підтримувати на належному рівні правопорядок¹.

Вивчення функцій права передбачає звернення до його структурної характеристики. Поняття «функція» разом з поняттям «структура» належить до найбільш розроблених категорій поняттєвого апарату аналізу соціальних систем. Право – багатовимірне явище, яке має складну внутрішню будову, між її елементами існують генетичні, функціональні та ієрархічні зв'язки.

Структура права – це внутрішня будова права, спосіб закономірного зв'язку між його взаємозумовленими та взаємодіючими елементами.

У структурі права виокремлюють такі **елементи**:

За методом правового регулювання:

– *приватне право* – це сукупність норм права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації приватних (особистих) інтересів суб'єктів права за допомогою диспозитивного методу. Ознаками приватного права є: забезпечення приватних інтересів; використання диспозитивного методу правового регулювання; сторонами відносин, що регламентуються приватним правом, є фізичні та юридичні особи; регулювання відносин між суб'єктами здійснюється на засадах рівності; можливість використання договірної форми відносин; переважно складається з норм, що спрямовані на встановлення суб'єктивного права та забезпечення координаційних відносин між суб'єктами; предметом регулювання є статус суб'єктів, договірні відносини, власність і спадкування тощо. До приватного права належать такі галузі права: цивільне право, сімейне право, авторське право, трудове право, житлове право, цивільно-процесуальне право, міжнародне приватне право та інші;

– *публічне право* – це сукупність норм права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (суспільних і державних) інтересів суб'єктів права за допомогою імперативного методу. Ознаками публічного права є: забезпечення публічних інтересів, а також умов взаємодії між державою та приватними суб'єктами; використання імперативного методу правового регулювання; сторонами відносин, які регламентуються публічним правом, є держава та фізичні й юридичні особи; регулює відносини між державними органами або між приватними суб'єктами і державою; здебільшого складається з норм загального характеру, що розраховані на субординацію, нерівність суб'єктів суспільних відносин; предметом регулювання є публічні відносини, державна влада, діяльність апарату держави, питання державної служби, адміністративні відносини та діяльність держави як суб'єкта міжнародного права. До публічного права відносяться такі галузі права: конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, фінансове

¹ Дроботов С. А. Функції права у розвитку демократичної і правової держави : [монографія] / С. А. Дроботов. – К. : Логос, 2012. – С. 289.

право, адміністративно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, митне право, міжнародне публічне право та ін. Забезпечення ефективного правового регулювання передбачає обов'язкову взаємодію галузей та інститутів приватного і публічного права.

За функціональним призначенням:

– *регулятивне право* – це сукупність норм права, що впорядковують поведінку суб'єктів права шляхом розподілу між ними суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а також розраховані на правомірність їхніх дій. Предметом регулятивного права є суспільні відносини, що виникають як правомірні та не розраховані на застосування санкцій. Регулятивне право фіксує стан суспільних відносин, в якому вони мають функціонувати, що у свою чергу забезпечується відповідною системою гарантій. Регулятивне право спрямоване на реалізацію регулятивної функції права та забезпечення правопорядку. До регулятивного права належать такі галузі права: конституційне право, цивільне право, сімейне право, трудове право, підприємницьке право та інші;

– *охоронне право* – це сукупність норм права, що охороняють урегульовані правом суспільні відносини від будь-яких посягань і поновлюють порядок їхнього функціонування шляхом застосування засобів державно-владного впливу. Охоронне право зорієнтоване на забезпечення поведінки, що встановлена регулятивним правом, від можливих порушень. Охоронне право визначає міру юридичної відповідальності та спеціальні засоби державного захисту суб'єктивних прав. Значення охоронного права полягає у встановленні засобів державного впливу та можливості виникнення правовідносин стосовно їх реалізації. Охоронне право націлене на втілення в життя охоронної функції права та забезпечення правопорядку в суспільстві. До охоронного права відносяться такі галузі права: кримінальне право, адміністративне право та ін.

За субординацією у правовому регулюванні:

– *матеріальне право* – це сукупність норм права, що безпосередньо регулюють відносини в різних сферах суспільного життя, встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників, визначають відповідальність за правопорушення. Основна мета матеріального права полягає в установленні бажаних зразків (моделей) поведінки суб'єктів права в тих або інших суспільних відносинах. Норми матеріального права закріплюють форми власності (юридичний стан майна), визначають порядок утворення та структуру державних органів, органів місцевого самоврядування, правовий статус фізичних та юридичних осіб, права та обов'язки за різними угодами (дарування, купівлі-продажу) тощо. До матеріального права належать такі галузі права: конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, трудове право, фінансове право та інші;

– *процесуальне право* – це сукупність норм права, що впорядковують процедуру (послідовність дій) реалізації норм матеріального права. Ознаками процесуального права є: встановлює процедуру реалізації норм матеріального права; реалізується у формі юридичного процесу; має похідний характер від норм матеріального права, оскільки визначає процедуру їх реалізації. У складі

процесуального права виокремлюють норми, що регламентують процедуру нормотворчості, правозастосування, здійснення інших правових форм діяльності, безпосередньої реалізації права. Якщо матеріальне право відповідає на питання «Що можна або що необхідно робити?», то процесуальне – «В якому порядку реалізується або забезпечується відповідне правило поведінки? В якій послідовності вчиняти дії, щоб досягти належного результату?». Процесуальне право відіграє важливу роль у становленні громадянського суспільства та правової держави, оскільки за його допомогою здійснюється охорона суспільних відносин, захист порушених, невизнаних або оскаржуваних прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави. До процесуального права відносяться такі галузі права: конституційно-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право та ін.

Таким чином, у ході проведення правової реформи необхідно підвищити ефективність функціонування права та вдосконалити його структуру. При цьому правова реформа, що запланована як зміна у змісті норм права, здійснюється за схемою, заданою об'єктивною, непідвладною суб'єкту реформування будовою права. Більше того, життєздатність нового багато в чому залежить від сумісності з уже визначеними функціями та структурою права, їх здатністю забезпечити наміри реформаторів необхідним правовим інструментарієм.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення праворозуміння та проаналізуйте його ознаки.
2. Наведіть і охарактеризуйте сучасні підходи до розуміння права.
3. Розкрийте зміст об'єктивного та суб'єктивного права.
4. Сформулюйте визначення об'єктивного права та проаналізуйте його ознаки.
5. Охарактеризуйте сутність об'єктивного права.
6. Розкрийте основні аспекти цінності об'єктивного права.
7. Дайте визначення принципів об'єктивного права та проаналізуйте їх ознаки.
8. Наведіть і охарактеризуйте види принципів об'єктивного права.
9. Сформулюйте визначення функцій об'єктивного права та охарактеризуйте їх ознаки і різновиди.
10. Наведіть і проаналізуйте елементи структури об'єктивного права.

ТЕМА 6. СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Значення викладених у цій темі наукових положень визначається тим, що вони допомагають більш-менш вільно і впевнено орієнтуватись у розгалуженій системі права і не менш складній системі законодавства. Не засвоївши цих положень, надто складно, а то й неможливо відшукати потрібний закон, інший нормативно-правовий акт, в якому вміщено юридичну норму, розраховану саме на потрібну життєву ситуацію. Формуванню або вдосконаленню вмінь, навичок такого пошуку і сприяють знання системи права та системи законодавства.

6.1 Норма права: поняття, структура та види

Упорядкування суспільних відносин у правовій державі здійснюється насамперед за допомогою норм права, адже позаправові регулятори соціальної поведінки людини ніколи не були достатніми для урегулювання та примирення людських інтересів, утримування людини в межах вимог, встановлених суспільством. Саме тому в системі соціальних норм норми права відіграють надзвичайно важливу роль. При цьому поняття, структура та види норм права, співвідношення категорій «правова норма», «юридична норма» та «норма права» й донині залишаються доволі дискусійними серед науковців у вітчизняній і зарубіжній юридичній доктрині.

Здебільшого **норма права** визначається як *формально визначене правило загального характеру, що встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою регулювання чи охорони суспільних відносин та забезпечується можливістю застосування примусу.*

Ознаки норми права:

– є *вольовим правилом*, адже відображає волю суб'єктів правотворчості, серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади та гармонійно акумулює в собі суспільну, групову й індивідуальну волю громадян;

– *встановлюється чи санкціонується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку*, тобто ухвалюється уповноваженим на те суб'єктом правотворчості в межах його компетенції відповідно до чітко визначеної процедури;

– *має формально визначений характер*, що полягає: а) в однозначності сприйняття суб'єктами права її змісту, що досягається точністю та ясністю певної мовної форми; б) у текстуальному закріпленні в нормативно-правових актах або інших формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

– *має загальний характер*, що зводиться до неконкретності (неперсоніфікованості) адресата та поширеності на невизначену кількість випадків чи осіб;

– *забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, включаючи можливість застосування примусу;*

– має за мету регулювання (впорядкування) та охорону суспільних відносин.

Важливого значення для з'ясування змісту, функцій, ролі норм права як правового феномену, визначення місця в системі права та їх взаємозв'язку в механізмі правового регулювання є розкриття їх плюралізму за допомогою класифікації.

Класифікація норм права:

1. За суб'єктами правотворчості: норми права як результат прямого волевиявлення народу; норми законодавчої влади; норми глави держави; норми органів виконавчої влади; норми органів місцевого самоврядування та ін.

2. За предметом правового регулювання: норми конституційного права; норми цивільного права; норми трудового права; норми сімейного права; норми адміністративного права; норми кримінального права; норми екологічного права; норми права соціального забезпечення; норми міжнародного права та ін.

3. За методом правового регулювання (за способом встановлення диспозицій):

– *імперативні норми права* – категоричні правила, що чітко та однозначно визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин;

– *диспозитивні норми права* – надають можливість суб'єктам права самостійно встановлювати для себе певні взаємні права та обов'язки;

– *рекомендаційні норми права* – встановлюють варіанти бажаної поведінки з позиції суб'єкта правотворчості з метою врегулювання суспільних відносин;

– *заохочувальні норми права* – визначають форму та міру заохочення за схвалюваний державою і суспільством варіант поведінки.

4. За способом правового регулювання або за характером диспозицій регулятивних (правовстановлюючих) норм права:

– *уповноважуючі (дозвільні) норми права* – вказують на наявність певних можливостей у суб'єктів вчиняти позитивні дії у власних інтересах;

– *зобов'язуючі норми права* – вказують на необхідність здійснювати певні дії, покладають на суб'єктів конкретні обов'язки;

– *забороняючі норми права* – вказують на необхідність утриматися від вчинення дій певного роду, встановлюють заборони.

5. За функціональним призначенням норм права (спеціалізацією) в механізмі правового регулювання:

– *регулятивні (правовстановлюючі) норми права* – спрямовані на впорядкування, гармонізацію різноманітних суспільних відносин, шляхом встановлення прав і обов'язків учасників правовідносин;

– *охоронні (правоохоронні) норми права* – регламентують засоби державно-примусової форми реалізації юридичної відповідальності за недотримання встановлених у регулятивних (правовстановлюючих) нормах права прав і обов'язків учасників правовідносин;

– *спеціалізовані (нетипові) норми права* – це обов'язкові, формально визначені, цілісні, логічно завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або

іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою субсидіарного (допоміжного) впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання¹.

Види спеціалізованих норм права:

- *норми-декларатції* – це різновид спеціалізованих норм права найвищого рівня загальності, що розкривають цілі, завдання, предмет і напрям правового регулювання певної сукупності норм права (галузі чи інституту), а також інші інформаційно-ціннісні положення, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ч. 1 ст. 1 КК України від 5 квітня 2001 р. – «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам»;

- *норми-принципи* – це різновид спеціалізованих норм, що виражають засадничі, фундаментальні положення сутнісного характеру, відрізняються універсальністю, раціональністю, імперативністю, підвищеним рівнем загальності, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ч. 3 ст. 2 КК України – «Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу»;

- *норми-дефініції* – це різновид спеціалізованих норм права, що розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг правових понять шляхом вираження їх основних юридично важливих ознак та (або) сукупності предметів, мислимих у цих поняттях права, спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання. Наприклад, ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. – «Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку».

6. За рівнем правового регулювання:

- *матеріальні* – норми, які визначають зміст прав і обов'язків суб'єктів права, їх правове становище та безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин;

- *процесуальні* – норми, які регламентують порядок, форми й методи реалізації прав і обов'язків, передбачених у нормах матеріального права.

7. За терміном дії в часі:

- *постійні* – норми невизначеної в часі дії;

- *тимчасові* – норми визначеної в часі дії.

8. За сферою територіальної дії (дією в просторі):

¹ Кривичкий Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Кривичкий Юрій Віталійович. – К., 2010. – С. 103, 124 – 135.

- *загальні* – поширюються на територію всієї країни;
- *місцеві* – поширюються на територію певної адміністративно-територіальної одиниці.

9. За колом суб'єктів, на яких норма поширює свою дію:

- *загальні* – поширюються на все населення або на всі органи і організації держави;
- *спеціальні* – поширюються на певне коло осіб;
- *виняткові* – вилучають або усувають дію норми права щодо певних суб'єктів.

Розглянута вище класифікація норм права не є вичерпною, оскільки поділ норм права на види можна здійснювати й за іншими критеріями¹.

Особливу роль у з'ясуванні складної природи норми права є окреслення її структури. **Структура норми права** – це сукупність чітко визначених елементів, що у процесі взаємодії, в межах єдності існуючих між ними зв'язків, забезпечують функціональну самостійність норми права.

Гіпотеза – це структурний елемент норми права, що вказує на конкретні життєві обставини (умови), наявність або відсутність яких надає можливість суб'єктам права реалізувати закріплені в диспозиції права та обов'язки.

Гіпотези норм права класифікують за такими критеріями як:

1) кількість обставин (умов), передбачених гіпотезою норми права:

- *проста гіпотеза* – передбачає наявність лише однієї обставини (умови), при наявності якої реалізується норма права;
- *складна гіпотеза* – включає дві або більше обставини (умови), сукупність яких є обов'язковою умовою для початку дії норми права;
- *альтернативна гіпотеза* – включає в себе кілька обставин (умов), при настанні кожної з яких починає діяти норма права;

2) форма виразу:

- *абстрактна гіпотеза* – це гіпотеза, в якій умови реалізації норми права визначаються загальними родовими ознаками, без глибокої деталізації, що надає можливість охопити, а також піддати регулюванню значну кількість однорідних випадків;

- *казуїстична гіпотеза* – визначає умови дії норми права, використовуючи більш вузькі, спеціальні, видові ознаки;

3) ступінь визначеності:

- *абсолютно визначена гіпотеза* – це гіпотеза, що вичерпно визначає умови, з наявністю або відсутністю яких пов'язується дія норми права;

- *не повністю визначена гіпотеза* – це гіпотеза, що містить формулювання в загальній формі типу «в необхідному випадку», а наявність або відсутність цієї потреби визначається відповідними суб'єктами;

- *відносно визначена гіпотеза* – це гіпотеза, що не містить достатньо повних відомостей про обставини дії норми права, обмежуючи умови

¹ Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) : [монография] / М. И. Байтин. – 2-е изд. доп. – М. : Право и государство, 2005. – С. 265 – 266.

застосування останньої колом формальних вимог.

***Диспозиція** – це структурний елемент норми права, що вказує на те, якою повинна бути поведінка суб'єктів при настанні умов, передбачених гіпотезою.*

Диспозиції норм права класифікують за такими критеріями як:

1) кількість варіантів поведінки:

– *безальтернативна диспозиція* – це диспозиція, в якій суб'єкту права пропонується лише один варіант поведінки;

– *альтернативна диспозиція* – це диспозиція, в якій суб'єкту права надано декілька можливих варіантів поведінки;

2) склад (характер) варіантів поведінки:

– *проста диспозиція* – це диспозиція, яка передбачає один конкретний варіант поведінки, що настає при наявності конкретних фактичних обставин;

– *складна диспозиція* – це диспозиція, яка передбачає декілька варіантів поведінки, що одночасно настають при наявності певних фактичних обставин;

3) спосіб викладення правила поведінки (прав та обов'язків):

– *описова диспозиція* – це диспозиція, що описує всі істотні ознаки поведінки (права та обов'язки) суб'єкта права;

– *відсильна диспозиція* – це диспозиція, що не містить повністю правила поведінки (права та обов'язки), а відсилає для повного ознайомлення з ним до інших норм права, які знаходяться в цьому ж самому нормативно-правовому акті;

– *бланкетна диспозиція* – це різновид відсильної диспозиції, що з метою розкриття змісту прав та обов'язків суб'єкта спрямовує до іншого нормативно-правового акта;

– *змішана диспозиція* – це диспозиція, котра поєднує в собі способи викладення прав та обов'язків, що характерні для інших видів диспозиції, зокрема описової, відсильної та бланкетної;

4) спосіб описання правила поведінки (прав та обов'язків):

– *абстрактна диспозиція* – це диспозиція, в якій права та (або) обов'язки суб'єкта викладені в загальному вигляді;

– *конкретна диспозиція* – це диспозиція, в якій права та (або) обов'язки суб'єкта сформульовані за допомогою спеціальних, індивідуалізованих ознак;

5) ступінь визначеності:

– *абсолютно визначена диспозиція* – це диспозиція, що з вичерпною конкретністю і повнотою визначає права та обов'язки суб'єкта права;

– *не повністю визначена диспозиція* – це диспозиція, що вказує лише на загальні ознаки поведінки в межах яких суб'єкти уточнюють свої права та обов'язки самостійно;

– *відносно визначена диспозиція* – це диспозиція, що вказує на права та обов'язки суб'єктів, але дає можливість для їх уточнення в залежності від конкретних обставин;

6) форма виразу (характер уміщених прав та обов'язків):

– *уповноважуюча диспозиція* – це диспозиція, що надає суб'єктам право на здійснення передбачених у них (правилах) позитивних дій, визначає той чи

інший варіант їх можливої, дозволеної поведінки;

– *зобов'язуюча диспозиція* – це диспозиція, що покладає на суб'єктів обов'язок здійснення певних позитивних дій, вказує їм можливість того чи іншого варіанту зобов'язуючої поведінки;

– *забороняюча диспозиція* – це диспозиція, що містить заборону здійснення відповідної протиправної дії або бездіяльності.

Санкція – це *структурний елемент норми права, що встановлює невідгідні (негативні) наслідки на випадок порушення прав і обов'язків, визначених у диспозиції*.

Санкції норм права класифікують за такими критеріями як:

1) галузева ознака (сфера застосування): конституційна, цивільна, адміністративна, дисциплінарна, кримінальна санкції;

2) ступінь визначеності:

– *абсолютно визначена санкція* – це санкція, що точно визначає вид і міру впливу, яка повинна бути застосована до особи у випадку порушення нею прав та обов'язків;

– *відносно визначена санкція* – це санкція, в якій межі негативної юридичної відповідальності описані від мінімальної до максимальної;

– *альтернативна санкція* – це санкція, що передбачає кілька несприятливих наслідків, кожен з яких може бути заснований самостійно;

3) характер негативних наслідків:

– *правовідновлююча (компенсаційна) санкція* – це вказівка на міру державного примусу, що застосовується для: а) примусового виконання невиконаного обов'язку та поновлення порушеного права; б) ліквідації «уявних правовідносин», тобто тих, котрі виникли в результаті незаконних дій; в) скасування нормативно-правових актів, які суперечать закону;

– *штрафна (каральна) санкція* – це такі заходи державного примусу, за допомогою яких здійснюється превенція правопорушень, їх застосування не сприяє усуненню збитків, що завдані правопорушенням;

4) склад негативних наслідків:

– *проста санкція* – це санкція, що включає лише один негативний наслідок;

– *складна санкція* – це санкція, що передбачає застосування одночасно кількох негативних наслідків.

Отже, норма права – це важливий елемент системи права, за допомогою якої здійснюється впорядкування суспільних відносин, що має складну будову та може бути класифікованою за різноманітними критеріями.

6.2 Поняття та елементи системи права

Дослідження тих чи інших юридичних феноменів здійснюється за допомогою різноманітних методологічних підходів і принципів. Одним з сучасних методів спеціального наукового пізнання в правознавстві, мета і завдання якого полягає в дослідженні певних правових явищ як складних систем, є системний підхід. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і

механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Застосування цього підходу сприяло появі та розвитку таких юридичних категорій як правова система, система права, система законодавства тощо.

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, що полягає в єдності та узгодженості всіх норм права, їх розподілі (диференціації) за галузями, підгалузями та інститутами.

Отже, під системою права мають на увазі певну форму організації норм права, що діють у державі, такий порядок їх побудови, при якій норми об'єктивного права знаходяться в єдності, узгодженості та взаємозв'язку і диференціюються на інститути, підгалузі та галузі. Поняття «система права» розкриває не стільки структуру об'єктивного права (хоча й її теж), скільки саме об'єктивне право як певну систему.

Ознаки системи права:

– *об'єктивна зумовленість* – реально зумовлена історичними особливостями політичного, соціально-економічного, культурного розвитку суспільства; відображає реальний стан суспільних відносин;

– *органічна єдність і узгодженість* – структурна цілісність і взаємозв'язок норм права; їх взаємна узгодженість і цілеспрямованість; відсутність суперечностей усередині системи; система права ґрунтується на єдиних загальнонародських принципах свободи, рівності та справедливості;

– *структурна різноманітність (внутрішній розподіл)* – складається з неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів, що логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал, відповідно до його функціональної спрямованості;

– *поділ (диференціація) і структурна ієрархічність* – поділ системи права на відносно самостійні структурні елементи та наявність між ними певних рівнів ієрархії, зверху вниз: галузі, підгалузі, інститути, норми права. Основою побудови системи права прийнято вважати два критерії, що використовуються в їх єдності та взаємодії й виступають у якості системоутворюючого фактору – це предмет і метод правового регулювання суспільних відносин. При цьому предмет і метод правового регулювання не протистоять один одному – особливості характеристик предмета правового регулювання визначають конкретний зміст і спрямованість методу правового регулювання.

Успіх вивчення системних явищ правової дійсності, одним з яких і виступає система права, залежить від знання його частин, складових. В юридичній літературі поняття «структура права» і «система права» розпочали розрізняти лише у 1980-х рр.

Структура системи права – це спосіб зв'язку та взаємодії елементів у системі, внутрішня будова системи права.

Основними структурними елементами системи права є *галузь, підгалузь, інститут та норма права*. Зважаючи на те, що в попередньому підрозділі ми детально розглянули такий елемент системи права як норма права, вважаємо за

доцільне приділити увагу іншим складовим.

Галузь права – це відносно самостійна сукупність норм права в межах підгалузей та інститутів права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин особливим методом правового регулювання.

Галузь права виникає внаслідок об'єктивних факторів, що зумовлені соціальними і практичними потребами, а не шляхом волевиявлення.

Ознаки галузі права:

- охоплює конкретну якісно однорідну сферу суспільних відносин;
- відзначається своєрідністю обсягу, кількістю інститутів, що її складають; наявністю або відсутністю підгалузей права;
- об'єднує самостійну сукупність норм права;
- володіє властивим лише їй режимом правового регулювання, що забезпечує ефективність дії як галузі в цілому, так і підгалузей та інститутів права, які утворені в її складі;
- є стійкою та автономною у своєму функціонуванні.

Традиційно виокремлюють досить значний перелік галузей права: державне (конституційне) право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, цивільно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, земельне право, трудове право, сімейне право, фінансове право, кримінально-виконавче право тощо. Більшість з цих галузей права нині зазнають уточнення, зміни предмета свого регулювання, меж із суміжними нормативними масивами.

Класифікація галузей права:

1. За фундаментальністю норм права, сконцентрованих у галузях права, їх можна поділити на:

– *базові (фундаментальні)* – об'єднують базові (вихідні) норми права, що регулюють первинні суспільні відносини, та володіють вихідними юридичними режимами правового регулювання, які мають особливу значущість для інших галузей права і використовуються ними (наприклад, конституційне (державне), цивільне, адміністративне, кримінальне право);

– *профільюючі (спеціальні, конкретизуючі)* – об'єднують норми права, що регулюють сфери суспільних відносин і пов'язані з первинними суспільними відносинами та спрямовані на конкретизацію, підсилення дії певних норм базових галузей права. Сфери та режими регулювання профільюючих галузей права «відокремлюються» від сфер і режимів регулювання базових галузей права, але без зв'язку з ними існувати не можуть (наприклад, трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче право тощо);

– *комплексні* – об'єднують норми права, що регулюють сфери державного та господарського життя (господарське, аграрне, екологічне, морське право тощо), виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користуються режимами, які належать цим галузям (господарське, аграрне, екологічне, житлове, транспортне право).

2. Види галузей права за субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріальні* – об'єднують норми права, що безпосередньо

впорядковують суспільні відносини (наприклад, конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право);

– *процесуальні* – об'єднують норми права, що визначають процедуру, порядок здійснення норм матеріального права (наприклад, адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, господарсько-процесуальне право).

Галузі норм права діалектично взаємопов'язані та характеризуються органічною єдністю. Але при цьому різняться за своїм значенням, нормативним обсягом, роллю в процесі упорядкування суспільних відносин. У межах галузей права виокремлюють підгалузі права (нормативно-правові підгалузі). Однак якщо галузі права діють на всі відносини певного роду, то підгалузі – лише на їх конкретну частину¹. Однак питання доречності існування зазначеної юридичної категорії є доволі дискусійним серед науковців. Деякі з дослідників пропонують «...замість пуского (з нульовим обсягом) поняття «підгалузь права» використовувати загальне поняття «комплексний інститут»².

Підгалузь права – це система однорідних предметно пов'язаних інститутів певної галузі права, що впорядковують спеціальні види суспільних відносин.

Підгалузі існують у багатьох галузях права, хоча і не в кожній. Здебільшого вона утворюється найширших за обсягом нормативного матеріалу галузей права. Галузі права, для яких нехарактерні значні обсяги нормативного матеріалу, не мають у своєму складі підгалузей права. Однак за об'єктивної потреби в регулюванні суспільних відносин та розвитку нормативного матеріалу, підгалузь права може набувати характер самостійно галузі права. Наприклад, сімейне право виокремилось з галузі цивільного права.

Зовнішнім вираженням підгалузі права є наявність у ній такої групи норм права, що охоплюють загальні принципові положення, властиві декільком (але не всім) інститутам цієї галузі. Наприклад, *підгалузі цивільного права* – зобов'язальне право, спадкове право, авторське право тощо; *підгалузі фінансового права* – банківське право, податкове право³.

Інститут права – це система відносно самостійних норм права в межах певної галузі (підгалузі) права, що регулюють окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин.

Ознаки інституту галузі права:

– впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі видові особливості (сторони, ознаки) одного роду суспільних відносин або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні, тобто має видову однорідність соціального змісту;

– володіє відносною нормативною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування, але на іншому рівні, ніж галузь права;

¹ Попондопуло В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) / В. Ф. Попондопуло // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 88.

² Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти / Л. М. Добробог // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 11. – С. 27 – 29.

³ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – С. 235.

– формується об’єктивно, а не створюється штучно; має відособленість від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб’єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права;

– характеризується специфічністю засобів правового регулювання;

– втілює у своєму змісті особливу юридичну конструкцію, деякі загальні положення, єдині принципи;

– має можливість формувати загальні поняття у власних межах, що допомагають забезпечувати відсутність прогалин у регульованих ним (інститутом права) відносинах.

Предмет регулювання галузі співвідноситься з предметом регулювання інституту як рід і вид¹, адже галузі права регулюють суспільні відносини певного роду, а інститути – конкретного виду. Головне призначення інституту права полягає в тому, щоб у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити цілісне, відносно завершене їх упорядкування.

Види інститутів права:

– ***за галузевою приналежністю:*** *інститути конституційного права* – інститут громадянства, інститут виборчого права, інститут президентства тощо; *інститути цивільного права* – інститут купівлі-продажу, інститут представництва, інститут спадкування, інститут відшкодування шкоди, інститут дарування тощо; *інститути кримінального права* – інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, інститут співучасті, інститут судимості тощо; *інститути екологічного права* – інститут права власності на природні ресурси та об’єкти, інститут природокористування тощо;

– ***за функціональним призначенням у механізмі правового регулювання:*** *регулятивні (правовстановлюючі)* – інститут застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї працівниками міліції; *охоронні (правоохоронні)* – інститут адміністративних правопорушень, що посягають на власність;

– ***залежно від елементного складу:*** *прості (галузеві)* – поєднують подібні норми права в середині якоїсь певної галузі права (наприклад, інститут застави в цивільному праві); *складні (комплексні, міжгалузеві)* – складаються з сукупності відносно відособлених норм права різних галузей і спрямовані на регулювання певної групи (виду) взаємозалежних суспільних відносин (наприклад, інститут власності складають норми конституційної, цивільної, кримінальної та інших галузей права);

– ***за характером або за субординацією у правовому регулюванні:*** *інститути матеріального права* (наприклад, інститут множинності злочинів); *інститути процесуального права* (наприклад, інститут закриття кримінального провадження).

Отже, система права – це не проста сукупність або сума елементів, а цілісне утворення, наділене конкретними властивостями, зв’язками, внутрішньою структурою, що зумовлена суспільними відносинами, що

¹ Лук’янець Д. Методологічні аспекти визначення структури системи права / Д. Лук’янець // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 8 – 9.

склалися в суспільстві та національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами. Зважаючи на те, що система права характеризується динамічністю, здатністю змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища порушена проблематика потребує подальшого поглибленого вивчення на тлі широкомасштабної правової реформи.

6.3 Система законодавства та її співвідношення із системою права

Проблема співвідношення системи законодавства з системою права активно порушувалася у 70 – 80-х роках ХХ ст. Попри бурхливий розвиток сучасних юридичних розвідок у цій сфері ця дискусія не втратила своєї актуальності й донині. Однією з причин такої ситуації є переосмислення змісту цих категорій і відсутність нормативного визначення поняття «законодавство».

Інтерпретація поняття «система законодавства» є доволі плюралістичною серед науковців. Здебільшого поняття «**система законодавства**» розглядають у таких основних значеннях:

- у *вузькому розумінні* – як цілісна сукупність законів, прийнятих уповноваженими суб'єктами;
- у *широкому розумінні* – як цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів (законів і підзаконних нормативно-правових актів).

Ознаки системи законодавства:

- є *цілісною* (системною, внутрішньоузгодженою), адже кожен нормативно-правовий акт хоча й діє самостійно, але відповідно до тих цілей і завдань, що закріплені в інших нормативно-правових актах;
- є *ієрархічною*, що знаходить прояв у субпідрядних зв'язках одного нормативно-правового акта з іншими нормативно-правовими актами;
- є *інтегративною*, що проявляється в тому, що вона одночасно виступає і джерелом права, і формою його існування.

Структура системи законодавства – це зумовлена системою права внутрішня організація нормативно-правових актів, що виражається в їх єдності, об'єктивності, визначеності, а також у розподілі законів і підзаконних нормативно-правових актів за галузями та інститутами законодавства¹.

Види структурної організації законодавства:

1) *субординаційна, або ієрархічна (вертикальна)* – зумовлена різною юридичною силою нормативно-правових актів, що залежить передусім від їх різновиду (закон чи підзаконний нормативно-правовий акт) і від місця правотворчого органу, який приймає відповідні акти, в апараті держави. Конституція має найвищу юридичну силу та становить першооснову законодавства, далі йдуть конституційні, звичайні закони, в тому числі й кодекси, та підзаконні нормативно-правові акти, що видаються на виконання

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 397.

законів і не повинні їм суперечити;

2) *галузева (горизонтальна)* – відображає поділ, розташування нормативно-правових актів відповідно до предмета правового регулювання суспільних відносин. За обсягом нормативного матеріалу в межах галузевого структурного «зрізу» системи законодавства виокремлюють галузь законодавства та інститут законодавства. **Галузь законодавства** – це внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів, об'єднаних за певними сферами правового регулювання суспільних відносин. Як правило, цілісності та узгодженості галузі законодавства надає кодифікований нормативно-правовий акт – кодекс. Внутрішню будову галузі законодавства складають **інститути законодавства**, що регулюють певну сторону однорідних суспільних відносин. Інститут законодавства може бути галузевим або міжгалузевим. При цьому в одних випадках галузі права повністю збігаються з галузями законодавства: цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному – кримінальне; в іншому випадку – існує галузь права, а галузі законодавства немає (наприклад, морське право є, а відповідної галузі законодавства не існує), оскільки відсутній кодифікований нормативно-правовий акт. Окрім того, на основі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, у конституційному праві виділяють виборче, інформаційне законодавство тощо. І, нарешті, окремі галузі законодавства можуть не мати відповідної галузі права, наприклад, митне та пенсійне законодавство;

3) *федеративна (державно-організаційна)* – розглядається як організаційний принцип, що впливає з федеративної форми державного устрою, який передбачає наявність двох основних рівнів законодавства: федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації (наприклад, структура системи законодавства ФРН)¹.

Категорії «система права» та «система законодавства» є однопорядковими, а не тотожними, зокрема вони виражають структуру змісту і структуру форми об'єктивного права відповідно.

Синтезуючи думки дослідників щодо питання співвідношення системи права та системи законодавства, вважаємо за необхідне зауважити, що вони характеризують сутність одного явища – права, і *співвідносяться* між собою як *зміст і форма*. Водночас між ними існують і суттєві **відмінності**:

1. Система права є невидимою, оскільки розкриває внутрішню будову права, а система законодавства є видимою, зовнішньою формою системи права.

2. Система права є сукупністю правових норм, а система законодавства – сукупністю нормативно-правових актів.

3. У системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та інститутами. У системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями законодавства, які поділені на інститути законодавства.

4. Система права складається з галузей права, сформованих на основі

¹ Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 116 – 117.

єдності предмета і метода правового регулювання, а система законодавства охоплює галузі законодавства, в яких відсутній метод регулювання, а предмет регулювання є неоднорідним (галузь законодавства може містити норми різних галузей права (комплексні галузі) або створюватися на підґрунті інституту або підгалузі права. Можливим є варіант, коли галузь законодавства існує без галузі права (наприклад, митне законодавство).

5. Система права має лише горизонтальну (галузову) будову, а система законодавства може мати будову і горизонтальну (галузову), і вертикальну (ієрархічну).

6. Первинним елементом системи права виступає норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція, а первинний елемент системи законодавства – стаття закону, яка містить нормативне розпорядження, котре, як правило, не містить у собі всі три структурні елементи логічної правової норми. Нормативне розпорядження нерідко складається лише з гіпотези і санкції; диспозиція може міститися або в іншій статті цього закону (відсильний спосіб викладу), або в іншому правовому акті (бланкетний спосіб викладу). Закони, що включають норми різних галузей права, забезпечуються санкціями, які викладені в інших нормативно-правових актах (наприклад, закони про власність, підприємницьку діяльність тощо).

7. Система права формується об'єктивно, відповідно до розвитку суспільних відносин, а система законодавства створюється в результаті цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів, тобто має суб'єктивний момент.

8. Структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав та інших частин, властивих закону. Структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть містити преамбули, формулювання цілей і принципів, загальні нормативні визначення, що складають загальну частину тощо.

Отже, система законодавства є головною, але не єдиною формою існування системи права, оскільки:

1) право може існувати до законодавства, коли воно формувалося завдяки звичаям, які підтримувалися тільки-но виниклою державою (т. зв. «дозаконодавче право»);

2) право існує поза законодавством: природні права людини мають правовий характер незалежно від закріплення їх у законі (т. зв. «позазаконодавче право»)¹.

Зважаючи на зазначено вище, галузь права та галузь законодавства не завжди співпадають. **Причини розбіжності деяких галузей права та галузей законодавства зводяться до такого:**

– об'єктивно не можливо виразити зміст кожної окремої галузі права в одному нормативно-правовому акті. Збіг галузі права та галузі законодавства можливий тоді, коли остання представлена актами однієї юридичної сили –

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 253 – 254.

законами, і кількість актів невелика. Здебільшого зміст галузі права виражений у численних нормативно-правових актах;

- залежність системи законодавства та формування її галузей від цілеспрямованої діяльності суб'єктів з їх систематизації, інтересів держави, потреб юридичної практики, рівня розвитку юридичної науки, законодавчої техніки;

- переосмислення, оновлення, вдосконалення законодавства внаслідок його переорієнтації на демократичні цінності: а) послідовна демократизація порядку формування та функціонування законодавчих органів, їх професіоналізація, забезпечення високої якості законів; б) формування громадянського суспільства, правової системи в напрямі розвитку соціальної, правової держави, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина. Результатом цього процесу є втілення у правову матерію раніше невідомих теоретичних конструкцій, формування нових галузей та інститутів законодавства;

- орієнтування системи законодавства не лише на галузь права, але й на галузь державної діяльності та державний устрій. Це неминуче призводить до появи комплексних галузей законодавства, які не відображають галузі права;

- обумовленість системи законодавства формою державного устрою країни (федерації), що передбачає наявність у кожній галузі нормативно-правових актів як на рівні федерації, так і на рівні суб'єктів федерації¹.

Норма права та стаття нормативно-правового акта як первинні елементи системи права та системи законодавства відповідно мають такі варіанти взаємозв'язку:

- норма права та стаття нормативно-правового акта збігаються, тобто в межах однієї статті нормативно-правового акта містяться всі структурні елементи норми права: гіпотеза, диспозиція, санкція;

- в одній статті нормативно-правового акта міститься кілька норм права;

- норма права розташовується в різних статтях, тобто структурні елементи однієї норми права містяться в різних статтях нормативно-правового акта.

Зважаючи на співвідношення норми права та статті нормативно-правового акта, слід виокремити *способи викладу норми права у статтях нормативно-правових актів*:

1. Залежно від повноти викладу:

- *повний (прямий, визначений)* – у статті або її частині містяться всі необхідні елементи норми права без відсилань до інших статей нормативно-правового акта;

- *відсильний (відсилочний)* – у статті або її частині містяться не всі елементи норми права, для їх заповнення є посилання до інших статей цього нормативно-правового акта, де містяться відомості, яких не вистачає;

- *бланкетний* – у статті або її частині містяться не всі елементи норми права, для їх об'єднання є посилання не до конкретної статті цього нормативно-

¹ Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.

правового акта, а до іншого нормативно-правового акта. Відмінність бланкетного способу викладу норми права у статтях нормативно-правового акта від відсылного полягає в тому, що за умовами останнього способу вказується конкретна стаття або її частина, до якої варто звертатися, щоб знайти відсутні відомості про елементи норми права. Ця стаття викладена в тому ж нормативно-правовому акті. При бланкетному способі – відсилання до конкретної статті закону не наводиться, а відсутню інформацію про елементи норми права потрібно шукати в іншому нормативно-правовому акті¹.

2. Залежно від рівня узагальнення:

- *абстрактний* – зміст норми права розкривається загальними, абстрактними, не індивідуалізованими поняттями, через родові особливості;
- *казуїстичний* – зміст норми права розкривається індивідуалізованими поняттями через певні факти, випадки суспільної дійсності.

Отже, система законодавства та система права є складними юридичними категоріями, які різняться за окремими критеріями, характеризуючи при цьому різні аспекти права як регулятора суспільних відносин.

6.4 Систематизація законодавства

За роки незалежності органи державної влади України розробили та ухвалили чималу низку нормативно-правових актів. Однак вітчизняне законодавство має вкрай складні та суперечливі характеристики. Це пояснюється тим, що реформи, проведені в Україні, вимагають інтенсивної законотворчості в контексті формування багатьох принципово нових правових інститутів, що відповідають реальним умовам ринкової економіки, критеріям правової держави, міжнародним стандартам захисту прав і свобод особи.

Удосконалення законодавства України є однією з нагальних потреб сьогодення². Серед *форм удосконалення законодавства* виокремлюють обговорення проектів нормативно-правових актів, узгодження проектів нормативно-правових актів, експертизу проектів нормативно-правових актів, підписання законів Президентом України, державну реєстрацію підзаконних нормативно-правових актів відповідними органами юстиції, новелізацію та ревізію чинних нормативно-правових актів, скасування незаконних чинних нормативно-правових актів, офіційне нормативне тлумачення чинних нормативно-правових актів, припинення чинності неконституційних і незаконних нормативно-правових актів судовими рішеннями та систематизацію нормативно-правових актів³.

Систематизація має на меті стабілізацію правопорядку, перетворення нормативно-правового регулювання на інструмент для забезпечення нормального життя суспільства та найбільш ефективного управління

¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісний. – К. : КНТ, 2011. – С. 219.

² Оніщенко Н. М. Систематизація законодавства та генеза корпоративних норм в Україні / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – 1999. – Вип. 9. – С. 127.

³ Погорелов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Погорелов Євген Валентинович. – Х., 2000. – С. 14.

державними справами в інтересах особи¹.

Основними функціями систематизації є:

- 1) уможливує оглянути весь масив чинного законодавства;
- 2) виявлення й усунення неузгодженостей, суперечностей, прогалин правового регулювання;
- 3) підвищення ефективності законодавства;
- 4) зробити законодавство інформаційно доступнішим, зручнішим для використання;
- 5) сприяння вивченню і дослідженню законодавства;
- 6) покращення правового виховання громадян, формування їх правосвідомості.

Систематизація законодавства сприяє ефективному здійсненню правотворчої діяльності, зокрема виявленню причин суперечностей, невідповідностей у нормативному регулюванні та їх усуненню, а також застосуванню й реалізації нормативно-правових актів і умов, спрямованих на поліпшення інформаційного впливу права на правосвідомість його суб'єктів².

Найбільш поширеними в наукових колах є такі основні підходи щодо розуміння **поняття «систематизація законодавства»:**

1. Діяльність, спрямована на впорядкування, приведення до системи чинного законодавства цілком або його частини.
2. Особливий вид удосконалення нормативно-правових актів.
3. Діяльність з упорядкування й удосконалення нормативного матеріалу шляхом його обробки і розміщення за класифікаційними критеріями, що обираються відповідно до тих завдань, які розв'язуються завдяки цій діяльності.
4. Діяльність органів держави та інших суб'єктів з упорядкування й удосконалення законодавства, приведення його до певної системи шляхом упорядкування збірників або створення єдиних нормативних актів.
5. Діяльність зі зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс.
6. Цілеспрямована діяльність компетентних суб'єктів з упорядкування нормативно-правових актів для зручності користування ними на практиці, усунення можливих суперечностей, неточностей, прогалин і в такий спосіб удосконалення системи законодавства в цілому.
7. Діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативного матеріалу шляхом його зовнішньої і внутрішньої обробки з метою підтримання системності законодавства та забезпечення суб'єктів права необхідною нормативно-правовою інформацією.

Систематизація законодавства – це діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативного матеріалу шляхом його зовнішньої чи внутрішньої обробки за відповідними критеріями.

¹ Николаева М. Н. Систематизация ведомственных нормативных актов / М. Н. Николаева, Т. Н. Рахманина // Закон и ведомственные нормативные акты в СССР : Труды 46. – М. : ВНИИСЗ. – 1989. – С. 49.

² Ліпкан В. А. Систематизація інформаційного законодавства України : [монографія] / В. А. Ліпкан, В. А. Залізник ; за заг. ред. В. А. Ліпкана. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2012. – С. 253.

Предметом систематизації законодавства є юридичні нормативні акти, тобто акти, які містять норми права.

В юридичній літературі здебільшого виокремлюються *два основні підходи* щодо видів (форм) систематизації. Згідно з *першим підходом* виділяють чотири її види: кодифікацію, консолідацію, інкорпорацію та облік. Відповідно до *другого* виокремлюються винятково кодифікацію, інкорпорацію та консолідацію, визначаючи при цьому **облік** як необхідний етап здійснення кодифікаційної діяльності, технічний засіб, спрямований на полегшення систематизації.

Класифікація систематизації законодавства на відповідні види має умовний характер, оскільки при проведенні тих чи інших систематизаційних робіт комплексно використовуються прийоми та правила всіх видів систематизації. Саме домінування тих чи інших прийомів та правил і обумовлює можливість виокремлення конкретного виду систематизації.

Кодифікація – *це діяльність уповноваженого законодавчого органу, що полягає у змістовій переробці норм права, пов'язаних спільним предметом регулювання та їх об'єднання в єдиному акті.*

Кодифікація має низку особливостей:

а) предметом кодифікаційної обробки є конкретні норми та інститути права, незалежно від того, в яких актах вони містилися раніше;

б) систематичний виклад норм та інститутів права саме й становить завдання кодифікації;

в) у результаті кодифікації укладається не збірник нормативних актів, а новий єдиний зведений правовий акт, який обов'язково затверджується компетентним правотворчим органом¹.

Результатами кодифікації є *кодекс* (КК України, ЦК України, КУпАП та інші); *статут* (Статут автомобільного транспорту, Статут залізниць, Статут підприємства, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України); *положення* (Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ); *правила* (Правила дорожнього руху); *основи законодавства* (Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р.) тощо.

За обсягом розрізняють кодифікації:

– *загальну* – припускає створення зведених кодифікованих актів для основних галузей законодавства. Загальним єдиним кодифікаційним актом конституційного права є Конституція;

– *галузеву* – припускає об'єднання норм права певної галузі права в суворо встановленому порядку (ЦК України, КК України та інші). Галузева кодифікація посідає провідне місце серед інших видів кодифікації тому, що розподіляє нормативний матеріал відповідно до предмета і методу правового регулювання;

– *міжгалузеву* (комплексну) – припускає об'єднання норм права за

¹ Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Граціанов Анатолій Ігорович. – К., 2004. – С. 30 – 31.

принципом регулювання значної сукупності суспільних відносин у сфері державної діяльності, галузі господарства або соціально-культурного будівництва (Повітряний кодекс України, Кодекс торгового мореплавства України та інші). Міжгалузева (комплексна) кодифікація є додатковим напрямом кодифікаційних робіт, що мають істотне значення;

– *спеціальну* (внутрішньогалузеву) – припускає об'єднання норм права конкретного інституту або підгалузі права певної галузі (Водний кодекс України, Лісовий кодекс України та інші). Як і комплексна кодифікація, спеціальна (внутрішньогалузева) кодифікація є напрямом кодифікаційних робіт, що доповнюють галузеву кодифікацію.

Роль правоохоронних органів у такому різновиді систематизації полягає в тому, що вони виступають у якості консультативних, дорадчих, можуть надавати пропозиції щодо створення кодифікованих актів, чи приймати участь у підготовці їх проектів.

Інкорпорація є винятково зовнішньою обробкою законодавчого матеріалу, обліком і об'єднанням його без зміни тексту самих актів за заздалегідь визначеними ознаками, зокрема: юридична чинність нормативно-правових актів, хронологічна чи алфавітна послідовність, системно-предметний порядок тощо.

Об'єднання цих текстів у збірники (зібрання) являє собою тільки зовнішню обробку нормативних актів, що не порушує їх нормативного змісту: збереження незмінним нормативного змісту акта є головною відмінністю інкорпорації від кодифікації¹.

Отже, **інкорпорація** – *це спосіб систематизації нормативно-правових актів, що полягає в об'єднанні їх за певним критерієм без зміни змісту норм права.*

Інкорпорація може бути:

- *офіційною* – здійснюється від імені компетентних державних органів (наприклад, «Відомості Верховної Ради України»);

- *неофіційною* – здійснюється видавництвами, науковими і навчальними закладами, практичними органами, окремими спеціалістами.

Цей вид систематизації широко розповсюджений у діяльності правоохоронних органів, прикладом можуть виступати – Довідник слідчого, Довідник експерта криміналіста, в яких зведено витяги з нормативно-правових актів, що регулюють діяльність окремого підрозділу правоохоронних органів, але при цьому ніяких змін до самих норм права не вноситься.

Консолідація – *це спосіб (форма) систематизації, що полягає в об'єднанні кількох нормативно-правових актів, що діють в одній і тій самій сфері суспільних відносин, в єдиний нормативно-правовий акт, як правило, без зміни змісту.*

Новий збільшений акт цілком замінює нормативні акти, що увійшли до нього, оскільки заново приймається компетентним правотворчим органом і має

¹ Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / [Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.] ; под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1997. – С. 224.

власні офіційні реквізити¹.

Специфікою консолідації є те, що основною її метою є усунення множинності нормативно-правових актів, дублювання чи колізій норм права тощо.

Консолідація має як схожі з кодифікацією та інкорпорацією риси, так і свої специфічні ознаки, що відрізняють її від інших видів систематизації законодавства. На відміну від інкорпорації, консолідація спрямована на підготовку одного або кількох нормативно-правових актів з вузького кола питань шляхом об'єднання в них правових норм, які містяться в раніше виданих нормативних актах. Окрім того, консолідація законодавства має лише офіційний характер, оскільки новостворений акт затверджується уповноваженим органом, а всі інші акти, норми яких увійшли до нього, визнаються такими, що втратили силу. Щодо відмінностей від кодифікації, то консолідація законодавства обмежується лише зовнішньою обробкою, а не внесенням, поряд із тим, ще змін до змісту нормативно-правового акта².

Отже, систематизація виконує надзвичайно важливу роль у обліку чинних нормативно-правових актів, при виданні нових норм права, забезпеченні їх узгодженості, ліквідації повторів і застарілих норм, належного вибору найефективніших засобів регулювання суспільних відносин. До того ж, систематизація законодавства є важливим засобом з'ясування змісту норм права і правильного їх застосування компетентними органами, вона сприяє розумінню загальних принципів і зв'язків окремих частин права. Якісна систематизація законодавства допомагає законодавцю досягти результатів, яких він прагне, засобами правового регулювання суспільних відносин – створенням необхідних умов для побудови правового суспільства.

Контрольні питання:

1. Розкрийте зміст поняття «норма права».
2. Які ознаки характеризують норму права?
3. Що означає формальна визначеність норми права?
4. Як можна досягти удосконалення норми права?
5. Як класифікуються норми права?
6. Яка структура правової норми?
7. Які види гіпотез Ви знаєте?
8. Які види санкцій ви знаєте?
9. Які існують галузі права в залежності від предмету правового регулювання?
10. У чому сутність комплексних галузей права?
11. Що є критерієм розподілу системи права на галузі, підгалузі,

¹ Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / [Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.]; под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1997. – С. 228.

² Дімчогло М. І. Консолідація як вид систематизації інформаційного законодавства / М. І. Дімчогло // Правова інформатика. – 2012. – № 1 (33). – С. 15 – 24; Дімчогло М. І. Онови теорії консолідації інформаційного законодавства / М. І. Дімчогло // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 5. – С. 41 – 46; Дімчогло М. І. Консолідація конституційних положень щодо інформаційних правовідносин у законодавстві / М. І. Дімчогло // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 6. – С. 39 – 42.

інститути?

12. Які основні принципи побудови системи права?

13. У чому відмінність галузевої, субординаційної та федеративної структури системи законодавства?

14. Яким чином співвідносяться система права і система законодавства?

15. Яка структура системи українського законодавства?

16. Які існують основні форми систематизації нормативних актів?

17. Які існують види кодифікацій?

18. Які існують види інкорпорації?

ТЕМА 7. ПРАВОТВОРЧІСТЬ ТА ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

У багатоманітній і динамічній правовій сфері суспільства правотворчість займає провідне місце. Це пояснюється тим, що саме правотворчість дає життя праву, породжує, формує й оформлює його. Цим пояснюється значний суспільний інтерес до правотворчості. За результатами правотворчої роботи, якістю законів та інших нормативно-правових актів роблять висновок про державу в цілому, ступінь її демократичності, цивілізованості, культурності. Людське суспільство завжди потерпало через брак точних і довершених рішень, такої діяльності органів держави, в результаті якої створюються норми права, правила поведінки громадян і організацій. Підвищення якості правових рішень, зниження до мінімального рахунку неефективних нормативних актів постійне завдання законодавця. Власне цим пояснюється теоретичне і практичне значення вивчення проблем, які пов'язані з процесом створення норм права.

7.1 Правотворчість: суб'єкти, види та стадії

Правотворчість – це одна з форм діяльності держави в особі компетентних органів, установ та організацій, які уповноважені в передбачених законом випадках готувати, видавати або вдосконалювати нормативно-правові акти.

Соціальне призначення правотворчості полягає у встановленні певних стандартів, вимог до правової поведінки учасників суспільних відносин, які (з позиції суспільства) є припустимі, бажані або необхідні (обов'язкові чи заборонені).

Ознаки правотворчості:

1. Це активна, творча, постадійна діяльність уповноважених народом суб'єктів.
2. Суб'єктами правотворчості виступають державні органи, уповноважені недержавні структури (органи місцевого самоврядування, профспілки), а також народ при винесенні нормативно-правових актів на референдуми.
3. Правотворча діяльність здійснюється в межах встановлених процесуальних норм (процедур), що містяться в Конституції, регламентах, статутах.
4. Змістом правотворчості є прийняття нових норм права, скасування або вдосконалення старих.

Правотворчість здійснюється на основі загальновизнаних принципів, які визначають суть цієї діяльності, її характерні риси та основні напрями. Такими **принципами** є:

1. Верховенство права. Принцип верховенства права виникає та існує за умови, що саме право існує паралельно з державою, діяльність якої пов'язується цим правом. Більш того, воно стабілізує діяльність держави та її органів. У разі панування прав людини в ієрархії прав і правової системи, своєю реалізацію знаходить принцип верховенства права.

2. Демократизм. Цей принцип виявляється в публічному установленні і здійсненні відкритого порядку підготовки і затвердження нормативно-правових актів. У першу чергу йдеться про доступність і відкритість підготовки законів для українського народу. Усе це забезпечується активною участю народних депутатів, усього депутатського корпусу, широкої громадськості в правотворчості, максимальним врахуванням у законотворчих рішеннях громадської думки, інтересів громадян.

3. Гуманізм. Цей принцип передбачає спрямованість нормативно-правових актів на забезпечення і захист прав і свобод людини, на максимально можливе задоволення її духовних і матеріальних потреб. Правотворчість повинна формулювати, захищати загальнолюдські цінності, природні права людини, створювати гарантії, умови і механізми їх втілення в життя. Цей принцип знайшов втілення в послідовній правотворчій діяльності Української держави. Кожен нормативно-правовий акт приймається з оглядом на рівень захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина.

4. Законність. Цей принцип є універсальним і адресується як правотворцям, так і суб'єктам правозастосування. Він вимагає, щоб закони і підзаконні акти приймалися лише в межах компетенції відповідного правотворчого органу (уповноваженої особи) і відповідали Конституції, законам та актам більш високої юридичної сили.

5. Професійність. За цим принципом правотворчість покликана максимально повно відповідати назрілим потребам суспільного розвитку, його об'єктивним закономірностям, бути науково-обґрунтованою, враховувати і використовувати досягнення науки і техніки, базуватися на теоретичних розробках проблем, що вимагають нового нормативного рішення. До нормопроекування повинні залучатися наукові установи, фахівці певних галузей знань, особливо вчені-юристи та практики.

Складність категорії правотворчості зумовлює різноманіття критеріїв її класифікації:

За способами правотворчості:

- затвердження нормативно-правових актів і договорів референдумом;
- прийняття або видання нормативно-правових актів компетентними державними органами. У сучасних державах цей вид правотворчості є основним;
- створення правових прецедентів судовими та адміністративними органами держави. В Україні розповсюджено мало, а є одним з основних у країнах англо-американської правової сім'ї;
- укладення нормативно-правових договорів компетентними державними органами (або, з дозволу держави – іншими суб'єктами, зокрема трудовими колективами);
- офіційне визнання державою правового звичаю або релігійної норми як форми права.

За формою створюваного права:

- законотворчість;
- підзаконну правотворчість;

- *прецедентну* правотворчість;
- *договірну* правотворчість.

За суб'єктом правотворчості:

– *безпосередню* правотворчість народу (суспільства). Цей вид правотворчості здійснюється в процесі референдуму;

– *делегована* правотворчість – це нормотворча діяльність уповноважених органів держави, яка здійснюється за дорученням вищого представницького органу державної влади:

- *правотворчість* найвищого представницького органу (парламенту) держави або суб'єкта федерації. У більшості країн світу парламент має «монополію» на законотворчу діяльність;

- *правотворчість органів і посадовців виконавчої гілки влади* (уряду, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевої адміністрації тощо);

- *правотворчість глави держави*;

- *судову* правотворчість (характерно для країн англо-американської правової сім'ї);

- *правотворчість громадських організацій* (наприклад, профспілок);

- *локальна* правотворчість (на підприємстві, в установі, організації).

За юридичною силою актів:

– *законотворчість* – правотворчість вищого представницького органу, наприклад, парламентом видаються нормативно-правові акти найвищої юридичної сили – закони;

– *підзаконна правотворчість* – її змістом є видання норм права Президентом, урядом, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, главами адміністрацій, керівниками підприємств.

Розглядаючи процес правотворчості з більш широких, загальносоціальних позицій, можна вести мову про існування більшої кількості його **стадій**, а саме:

– аналіз певних суспільних відносин і встановлення потреби в їх правовій регламентації;

– визначення суб'єкта правотворчості, юридичної сили та виду нормативно-правового акта;

– прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта в разі необхідності;

– розробка концепції та основних ідей норм права, що будуть утворювати зміст нормативно-правового акта;

– підготовка змісту проекту нормативно-правового акта (розробником, робочою групою, правотворчим органом);

– попередній розгляд проекту нормативно-правового акта;

– громадське обговорення проекту нормативно-правового акта (проводиться в разі потреби);

– офіційний розгляд проекту нормативно-правового акта відповідним суб'єктом правотворчості з додержанням встановлених процедур;

– прийняття нормативно-правового акта;

– опублікування й оприлюднення нормативно-правового акта;

– набуття нормативно-правовим актом чинності.

Мета, зміст і результати правотворчої діяльності зумовлюються різного роду факторами, об'єктивно існуючими в суспільстві, його різних сферах. Серед них: рівень розвитку державно-правових інститутів, правова культура населення, форма державного устрою, правління та режиму, характер ментальності суспільства тощо. Відповідно ефективність правотворчої діяльності залежить від врахування цих чинників, а також принципів правотворчої діяльності. Це найважливіший засіб управління суспільством, з точки зору формування стратегії його розвитку, а також показник цивілізованості й демократизації суспільства.

Метою правотворчості є створення єдиної, внутрішньоузгодженої системи норм, яка регулює різноманітні за змістом суспільні відносини; розвиток і вдосконалення національного права в контексті основних тенденцій розвитку міжнародного права та відповідності його основним стандартам; утвердження принципу верховенства права.

7.2 Поняття та основні види форм (джерел) права

Форми права – це спосіб вираження зовні юридичних правил поведінки, засіб об'єктивізації норм права.

Перед тим як почати аналізувати різні форми права, необхідно спочатку розглянути співвідношення понять «форма права» та «джерело права».

Одні автори отожднюють ці категорії, інші вважають, що друге поняття ширше першого. І, дійсно, якщо виходити із загальноприйнятого значення слова «джерело» як «будь-якого начала або основи, коріння чи причини, вихідної точки», то, застосовуючи до юридичних явищ, слід розуміти під джерело права три фактори:

1) джерело в матеріальному значенні (матеріальні умови життя суспільства, форми власності, інтереси та потреби людей);

2) джерело в ідеологічному значенні (різні правові вчення і доктрини, правосвідомість);

3) джерело в формально-юридичному значенні – це й є форма права.

В юридичній літературі виокремлюють такі основні **форми (джерела) права**:

1. Нормативно-правовий акт – це юридичний документ компетентного органу держави, в якому закріплено формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, що охороняється державною владою від порушень. Нормативно-правовий акт є основною формою (джерелом) права в Україні, результатом діяльності компетентних суб'єктів держави.

2. Правовий звичай – це історично зумовлене, неписане правило поведінки загального характеру, яку увійшло в звичку через багаторазове застосування протягом тривалого часу та санкціоноване державою.

3. Судовий чи адміністративний прецедент – це рішення компетентного органу держави в конкретній справі, яка розглядалась уперше, і якому надається формальна обов'язковість при розв'язанні всіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ (притаманне для

англосаксонської системи права).

4. Нормативний договір – це об’єктивне, формально обов’язкове правило поведінки загального характеру, яке встановлене за взаємною домовленістю двох і більше суб’єктів суспільних відносин і забезпечується державою (наприклад, колективний договір).

5. Релігійні тексти – це документи, які містять церковний канон або іншу релігійну норму, що переплетена з нормами моралі та права, санкціонована державою для надання їй загальнообов’язкового значення і забезпечена нею (наприклад, Талмуд, Коран, Сунна тощо).

6. Правова доктрина – це витoki формування права, його джерела, опубліковані праці юристів, які дістали загального визнання.

7. Принципи права – це основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в законі, мають загальну значущість, вищу імперативність (веління) та відображають суттєві положення права.

7.3 Нормативно-правовий акт: поняття, ознаки та види

Основним регулятором суспільних відносин є право, воно формується, існує та розвивається в певній формі, що безпосередньо відповідає фундаментальній його ознаці – формальній визначеності.

На сучасному етапі розвитку національної правової системи України, незважаючи на стрімке зростання ролі міжнародних договорів та визнання практики Європейського Суду з прав людини, зокрема його прецедентного права, домінуючою формою (джерелом) права України виступає нормативно-правовий акт.

Як форма (джерело) права, нормативно-правовий акт з’явився на ранніх етапах розвитку державності, і в більшості країн поступово витиснув правовий звичай і правову доктрину та став основним нормативним регулятором у суспільстві. За словами М.В. Цвіка, з огляду на юридичну форму і зміст, нормативно-правовий акт є найбільш досконалим джерелом права. Його відносять до первинних джерел права практично в усіх сучасних державах, найбільшого поширення він набув у країнах романо-германської правової сім’ї¹.

Нормативно-правовий акт має певні переваги перед іншими джерелами:

- він може бути оперативно виданий і змінений у будь-якій своїй частині, що дозволяє відносно швидко реагувати на соціальні процеси в суспільстві;

- нормативно-правові акти, як правило, відповідним чином систематизовані, що дозволяє легко віднайти потрібний документ для застосування та реалізації;

- нормативно-правові акти дозволяють точно фіксувати зміст правових норм, що сприяє проведенню єдиної політики та не допускає довільного тлумачення і застосування норм;

- нормативно-правові акти підтримуються й охороняються державою.

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – С. 191.

Нормативно-правовий акт є особливим різновидом правового акта, який видається тільки правотворчим державним органом. Він належить до офіційних актів компетентних органів, що виражають волю держави. Звідси його верховенство та офіційність.

Як офіційний акт, в якому міститься воля держави, нормативно-правовий акт повинен:

- видаватися в межах компетенції відповідного органу;
- мати документальну форму вираження, передбачену для цього виду актів;
- відповідати конституції, іншим законам держави, підзаконним актам вищих органів;
- бути офіційно опублікованим та введеним дію.

Нормативно-правові акти, зважаючи на притаманні їм характерні особливості, слід відрізняти від інших правових актів. Як у теорії, так і на практиці найбільш вивченими є ознаки нормативно-правового акта, що впливають з характеру норми як загального правила поведінки.

До цих ознак відносяться: відсутність індивідуально-визначеного адресату, невизначеність числа випадків на які розраховане правило та можливість неодноразового застосування, яке не вичерпує дії правила. Вказані ознаки, в більшості випадків, достатньо ясно відрізняють нормативно-правовий акт як сукупність загальних правил від індивідуального акта реалізації норм права. Проте, як свідчить практика систематизації, не всяке правове положення загального характеру є нормативно-правовим актом. Тому необхідно використовувати й інші критерії, що відрізняють його від решти правил загального, але не правотворчого характеру.

Нормативно-правовий акт встановлює загальний, але достатньо визначений критерій поведінки. Якщо в правилах того, чи іншого акта містяться загальні вказівки, які не встановлюють певного, об'єктивного критерію поведінки осіб, то навряд чи можна вважати виконанням завдання правового регулювання окремого виду відносин.

Варто зазначити, що мають місце випадки, коли загальні вказівки про необхідність проведення організаційних заходів, зафіксовані в актах державних органів, видають за правові норми. Такі розпорядчі правила часто звернуті до широкого кола виконавців і мають на меті здійснення неодноразових дій. Вони є однією з форм організаційного керівництва, не встановлюють певну міру поведінки й тому не можуть розглядатися як нормативні. Їх основним завданням є організація виконання вже встановлених у нормативно-правових актах правил, чи конкретних завдань.

Часто за нормативні приймаються акти і правила загального характеру щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням правових норм, чи конкретних завдань, що видаються в результаті перевірки виконання законів, указів чи постанов та адресовані до певного кола державних органів, для них характерні такі формулювання як: «прийняти заходи щодо посилення контролю за правильним застосуванням закону (указу, постанови)», «посилити нагляд за правильним та однаковим застосуванням» певного указу чи постанови.

Такі акти, за своїм призначенням, спрямовані на усунення порушень раніше встановлених норм і недоліків їх застосування.

З урахуванням наукових підходів до цього питання вітчизняних і зарубіжних учених-юристів визначимо **основні ознаки нормативно-правового акта**:

- приймається або санкціонується уповноваженими органами держави (правотворчими органами) або народом (через референдум) і носить офіційний характер;

- завжди містить нові норми права або змінює (скасовує) чинні, чітко формулює зміст юридичних прав і обов'язків, містить правила поведінки загального характеру;

- приймається з дотриманням певної процедури;

- має форму письмового акта-документа і точно визначені реквізити, що дозволяють виділити його з багатьох інших правових актів (найменування акта, назву видав органу, дату прийняття, номер, підпис відповідної посадової особи тощо);

- публікується в офіційних спеціальних виданнях з обов'язковою відповідністю автентичності тексту офіційного зразка;

- є обов'язковим для виконання, забезпечується системою державних гарантій, у тому числі й примусовими засобами;

- володіє певною юридичною силою в залежності від місця акта в системі нормативно-правових актів і рівня органу що його видав;

- може бути оперативно виданий і змінений у будь-якій своїй частині, що дозволяє відносно швидко реагувати на соціальні процеси у суспільстві;

- нормативно-правові акти, як правило, відповідним чином систематизовані, що дозволяє легко віднайти потрібний документ для застосування та реалізації;

- має внутрішню структуру – розділи, глави, статті, частини статей, які містять норми права;

- входить в єдину ієрархію нормативно-правових актів, займає в ній своє місце, взаємопов'язаний з іншими нормативно-правовими актами;

- має певний предмет регулювання у відповідній сфері суспільних відносин;

- діє протягом певного терміну (що вказується в самому акті, або безстроково до його скасування компетентним органом), розрахований на багаторазове застосування, його дія не вичерпується одноразовим виконанням;

- охоплює своєю дією конкретну територію (всю країну, її частину, окрему установу тощо).

Відповідно до п. 3 Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731, на державну реєстрацію подаються нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на це суб'єктами нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, що містять норми права, мають неперсоніфікований характер і розраховані на неодноразове

застосування, незалежно від строку їх дії (постійні чи тимчасові) та характеру відомостей, що в них містяться, в тому числі з грифами «Для службового користування», «Особливої важливості», «Цілком таємно», «Таємно» та іншими, а також прийняті в порядку експерименту¹.

Беручи до уваги провідну роль нормативно-правових актів серед правових форм діяльності держави, не викликає сумніву необхідність закріплення в законах України (шляхом прийняття відповідного закону) вимог, яким мають відповідати нормативно-правові акти, основних процедур їх розробки, прийняття та реєстрації.

У 2000 р. в Україні мала місце спроба врегулювати на законодавчому рівні процес створення системи внутрішньо узгоджених нормативно-правових актів. Верховна Рада України схвалила Закон України «Про нормативно-правові акти», який визначав види й юридичну силу нормативно-правових актів; встановлював засади їх підготовки, прийняття та набрання чинності; їх тлумачення, обліку і систематизації; регулював порядок усунення та подолання прогалин і суперечностей. Однак на цей Закон Президентом України було накладено вето. Отже, питання законодавчого врегулювання системи нормативно-правових актів залишається відкритим.

У 2010 р. на розгляд Верховної Ради України також було внесено проект Закону України «Про нормативно-правові акти» від 1 грудня 2010 р. № 7409, яким планувалось урегулювати суспільні відносини, пов'язані з розробленням нормативно-правових актів, їх прийняттям, набранням ними чинності, державною реєстрацією та обліком, також визначалась система, види, ієрархія нормативно-правових актів і встановлювались єдині вимоги до нормопроектувальної техніки для всіх суб'єктів нормотворення. Відповідного рішення щодо розгляду зазначеного законопроекту ще не прийнято.

На теперішній час у законодавстві України визначення поняття «нормативно-правовий акт» залишається відкритим, оскільки відсутній основоположний закон, який би регулював сферу нормотворення. Проте в теорії права ми можемо знайти різноманітні визначення цього поняття.

Отже, **нормативно-правовий акт** – це офіційний письмовий документ певної форми виразу, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних відносин визначеної сфери, що містить норми права, має неперсоніфікований характер, розрахований на неодноразове застосування невизначеним колом суб'єктів і забезпечується державою.

Види нормативно-правових актів:

За юридичною силою:

- закони – нормативно-правові акти вищої юридичної сили;
- підзаконні акти – нормативно-правові акти, засновані на законах, що їм не суперечать.

¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 28 грудня 1992 р. № 731 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-p>.

За суб'єктами правотворчості:

– нормативно-правові акти, прийняті *народом, главою держави, органами законодавчої, виконавчої влади, органами місцевого самоврядування* та ін.

За обсягом і характером дії:

– *нормативно-правові акти загальної дії* – охоплюють цю сукупність відносин певного виду на певній території;

– *нормативно-правові акти обмеженої дії (спеціальні)* – поширюються на частину території, або на певне коло осіб;

– *нормативно-правові акти виняткової дії (надзвичайної)* – регулятивні можливості яких реалізуються за наявності виняткових обставин (воєнних дій, стихійного лиха тощо).

За галузевою належністю:

– нормативно-правові акти, які містять *норми конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, трудового, сімейного права* тощо.

За зовнішньою формою виразу:

– *закони, укази, постанови, рішення, розпорядження, накази* та ін.

Найбільш значущою, на нашу думку, є класифікація нормативно-правових актів за **юридичною силою**.

В юридичній науці поняття та сутність юридичної сили не можна вважати дослідженими. Поняття, як вираз сутності явища, виникає в результаті розумової діяльності, тому наведемо наявні в юридичній літературі позиції, щодо поняття юридичної сили нормативно-правових актів. Це властивість, яка виражає співвідношення цього виду актів з іншими видами актів державних органів, його місце в системі форм права.

Основні позиції стосовно розуміння поняття юридичної сили вказують на те, що **юридична сила нормативно-правових актів** виражає:

– співвідношення одного акта з іншим, це співвідношення залежить від місця органу, який видав акт, серед органів державної влади, від місця акта в системі законодавства. Це вибудовує певну ієрархію нормативно-правових актів. Створює певний порядок, є підставою для узгодження нормативно-правових актів;

– певну обов'язковість акта взагалі, пріоритетність одного акта відносно іншого. Найвищий ступінь такої пріоритетності виявляється у верховенстві таких видів нормативно-правових актів як Конституція та закони;

– здатність акта діяти, впливати, безпосередньо регулювати суспільні відносини;

– класифікацію нормативно-правових актів, яка має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє з'ясувати правову природу того, чи іншого акта, його ознаки, призначення. За допомогою класифікації фіксують закономірні, об'єктивні зв'язки між об'єктами, предметами реальної дійсності шляхом розподілу їх за відповідними рубриками (класами, видами, родами і т. д.), таким чином між ними краще пізнаються зв'язки та відносини.

Отже, **юридична сила нормативно-правового акта** – це специфічна його властивість мати чітко визначене місце в системі правових актів і залежати

за формальною обов'язковістю від рівня та обсягу повноважень органу, який видає (приймає) цей акт, тобто від того, хто є суб'єктом нормотворчості.

За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: **закони та підзаконні акти**.

Закон є первинним регулятором суспільних відносин та основним нормативним орієнтиром в державі. У країнах романо-германського права розрізняють поняття «закон у матеріальному сенсі», тобто будь-яку норму, що походить від держави, незалежно від форми її викладу, і «закон у формальному сенсі», коли йдеться про прийнятий в особливому порядку акт вищого органу державної влади, який має вищу юридичну силу.

Традиційно у вітчизняній юридичній науці під **законом** розуміють *нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади (парламенту) або народу, який приймається в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю, інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, загальнообов'язковий для всього населення і держави та охороняється державною владою*. Ці ознаки виокремлюють закон у системі інших правових актів, надаючи йому якість верховенства.

За своїм значенням закон є правовим актом первинного характеру. У законах міститься початкове право – правила поведінки, які є відправними засадами всієї правової системи держави.

В Україні прийняття законів є компетенцією Верховної Ради. Народ України здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум. Закон, прийнятий на референдумі, має вищу юридичну силу та не потребує будь-якого затвердження.

Порядок прийняття законів здійснюється регламентується Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, відповідно до яких **законодавча процедура** в себе включає:

- законодавчу ініціативу – звернення суб'єктів, визначених Конституцією України, до Верховної Ради стосовно прийняття нового закону, або зміни чинного закону, яке здійснюється шляхом внесення до Верховної Ради України законодавчої пропозиції, чи поправок до законопроектів;

- підготовку проекту закону до розгляду його Верховною Радою України. Основними етапами підготовки є прийняття рішення щодо підготовки проекту, організаційно-технічне та фінансове забезпечення підготовки проекту, розроблення концепції законопроекту, підготовка тексту проекту закону та додатків до нього, наукова експертиза проекту закону, подання закону на розгляд Верховної Ради України суб'єктом права законодавчої ініціативи;

- розгляд і обговорення проекту закону Верховною Радою України на пленарних засіданнях;

- прийняття закону Верховною Радою України. Прийнятий закон підписує Голова Верховної Ради України не раніше двох і не пізніше п'яти днів з дня його подання;

- введення в дію закону – визначається в його прикінцевих положеннях, або перехідних положеннях, або окремим законом. Конституційний закон і

кодекс вводяться в дію окремими законами.

Прийнятий і підписаний Головою Верховної Ради України закон надсилається на підпис Президентові України, який підписує його, або може застосувати своє право на вето та повернути закон на повторний розгляд Верховною Радою України.

Законои регулюють найбільш соціально значущі, типові, сталі суспільні відносини. Так, згідно зі ст. 92 Конституції України **виключно законами України визначаються:**

- права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- права корінних народів і національних меншин;
- порядок застосування мов;
- засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- правовий режим власності;
- засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
- засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
- територіальний устрій України;
- судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;
- засади місцевого самоврядування;
- статус столиці України; спеціальний статус інших міст;
- основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
- правовий режим державного кордону;
- правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
- організація і порядок проведення виборів і референдумів;
- організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;
- діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них та ін.

Усі закони мають вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових

актів, це визначається в такому:

- ніхто, крім органів законодавчої влади та народу (через референдуми), не може приймати закони, змінювати їх чи відмінити;
- закони регулюють найважливіші суспільні відносини;
- всі інші нормативно-правові акти повинні видаватися відповідно до законів;
- у разі колізій між нормами закону і підзаконного нормативно-правового акта діють норми закону;
- тільки законодавчий орган може підтвердити або змінити закон у разі повернення його Президентом при відкладнім вето.

Як цілісний, структурно-єдиний документ, **закон** повинен відповідати певним **вимогам**: визначеність правового регулювання, що потребує чіткості всіх правових положень і запобігання як занадто загальних, так і надто деталізованих правил; пов'язаність акта загальним змістом; логічна послідовність викладу; відсутність суперечностей у законі; стислість і компактність викладу нормативного матеріалу; точність і визначеність формулювань і термінів, що використовуються в законі; чітке розмежування в законі різних положень, норм; одноманітність і послідовність використання технічних прийомів правотворчості.

Отже, закони займають головне місце в системі нормативно-правових актів.

За період існування суверенної Української держави прийнято понад чотири тисячі законів. Така кількість законодавчих актів об'єктивно потребує їх класифікації. Критерії класифікації зумовлені особливостями суспільних відносин, які вони регулюють, особливістю суб'єкта правотворчості, адресата правотворчості, території на якій вони діють, тощо.

Розглядаючи це питання візьмемо за основу підхід вітчизняного науковця О.Ф. Скаун, яка пропонує таку **класифікацію законів**:

– **за значенням і місцем у системі законодавства**: конституції (кодифіковані та некодифіковані), конституційні закони, звичайні закони (спеціальні та загальні: кодифіковані та поточні), забезпечувальні (оперативні) закони;

- **за строком дії розрізняють закони**: постійні, тимчасові, надзвичайні;
- **за суб'єктами законотворчості**: ухвалені громадянським суспільством, (народом) у результаті референдуму, ухвалені законодавчим органом держави;
- **за межами дії**: закони України, закони Автономної Республіки Крим;
- **за структурною формою**: кодифіковані, некодифіковані;
- **за галузевою ознакою**: конституційно-правові; цивільно-правові, адміністративно-правові тощо;

– **за сферами суспільного життя вирізняють**: закони в галузі регулювання економіки, закони в галузі регулювання політики, закони в галузі регулювання соціальної сфери, закони в галузі регулювання військової сфери та ін.

Найвищу юридичну силу має конституція держави, вона є основним законом та втілює принцип верховенства права.

Конституція – це акт установчого характеру, який закріплює загальні засади громадянського суспільства і держави, основи правової системи, правового статусу громадян, державно-територіального устрою, організації органів державної влади та місцевого самоврядування. Це нормативно-правовий акт, який гарантує втілення в суспільстві загальнолюдських цінностей, демократії, свободи та справедливості. Вона визначає правові орієнтири розвитку держави, є свого роду її «правовим паспортом». Конституція є юридичною базою для решти законів. Стаття 8 Конституції України закріплює норму про те, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Усе ж що суперечить Конституції, або не відповідає їй, вважається неконституційним.

Конституція володіє стабільністю, оскільки має порівняно з іншими нормативними актами найбільш тривалу і постійну дію. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Тому всі органи, посадові особи і громадяни при розв'язанні правових спорів і конкретних справ можуть посилатися на норми Конституції.

Закони, які вносять зміни, чи доповнення до Конституції називаються **конституційними**. Вони приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України в порядку, передбаченому розділом XIII Конституції України. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р.

Наступну групу законів становлять **звичайні закони**, вони приймаються на основі й на виконання Конституції та визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері (наприклад, Закон України від «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» 5 квітня 2007 р.). Це значна за кількістю і динамічна група законів, які приймаються простою більшістю голосів. За змістом вони є досить різноманітними. За обсягом регулювання звичайні закони розподіляються на **загальні та спеціальні**.

Закони **загальної дії** поширюються на всіх суб'єктів права незалежно від їх статусу. Вони можуть бути кодифікованими (КК України, ЦК України) та поточними (Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р.).

Закони **спеціальної дії** адресовані чітко окресленому колу суб'єктів, які мають особливий статус (Закони України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р., «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. тощо).

Характерною особливістю забезпечувальних, або оперативних законів є те, що вони вводять в дію окремі закони, а також за їх допомогою ратифікуються міжнародні договори та ін. Основне призначення забезпечувальних законів – це оперативне підтвердження, підтримання системи норм, що містяться в окремих законах та міжнародних договорах, які мають найбільше значення та потребують негайного ухвалення. Сюди також можна віднести закони про правові акти з наведенням їх переліку та нормативних характеристик. Забезпечувальні закони не можуть існувати поза законами, що вони вводять в дію та міжнародними договорами, що потребують ратифікації.

Незважаючи на те, що в нормативно-правовому регулюванні суспільних відносин у нашій державі, головне і визначальне місце займає закон, питома вага підзаконних нормативно-правових актів суттєва.

Існування підзаконних нормативно-правових актів у правовій системі зумовлено багаторівневою структурою самих суспільних відносин, що потребують як законодавчого врегулювання, так і вторинного, більш детального і конкретизуючого нормативного регулювання з метою оперативного вирішення питань в окремих сферах життєдіяльності суспільства.

Підзаконний нормативно-правовий акт – це письмовий документ уповноваженого суб'єкта, прийнятий на підставі та на виконання закону, в якому закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

Підзаконні нормативно-правові акти містять норми права, володіють низкою специфічних ознак, видаються лише уповноваженими органами державної влади у визначеній формі з метою конкретизації та на виконання законів.

Підзаконність нормативно-правових актів не означає їх меншої юридичної обов'язковості. Вони мають необхідну юридичну чинність. Щоправда, їх юридична чинність не має такої ж загальності та верховенства як це властиво законам. Проте вони посідають важливе місце в усій системі нормативного регулювання, оскільки забезпечують виконання законів шляхом конкретизованого нормативного регулювання всього комплексу суспільних відносин.

Підзаконні нормативно-правові акти різняться між собою й утворюють складну ієрархічну систему. Їх можна **класифікувати за різними критеріями:**

- **за суб'єктами прийняття** – підзаконні нормативні акти Президента України, уряду, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів і посадових осіб місцевого самоврядування тощо;

- **за зовнішньою формою акта** – укази, постанови, накази, рішення, статuti, правила тощо;

- **за сферою дії акта** – загальні, обов'язкові для виконання на всій території держави (нормативні акти Президента України, або Кабінету Міністрів України); відомчі, норми яких поширюються на організації та осіб, що перебувають у системі службового підпорядкування відповідного міністерства, відомства (нормативні акти міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, що мають внутрішнє значення); місцеві, дія яких обмежується територією відповідної адміністративно-територіальної одиниці (нормативні акти голів місцевих державних адміністрацій); локальні – ті, які діють тільки в межах конкретного підприємства, установи, організації (нормативні акти керівників підприємств, установ, організацій);

- **за часом дії** – постійні, тимчасові;

- **за характером правотворчої компетенції** – прийняті в межах власної правотворчої компетенції (нормативні акти уряду), прийняті в порядку реалізації делегованих правотворчих повноважень (окремі нормативні акти

органів місцевого самоврядування);

– **за порядком прийняття** – видані одноособово (наказ керівника державного комітету), прийняті колегіально (постанова правління Національного банку України), видані спільно двома, або більше відомствами (наприклад, спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України).

Докладніше розглянемо класифікацію **підзаконних нормативно-правових актів за суб'єктами їх прийняття**.

Президент України на основі Конституції та законів України в межах своїх повноважень видає нормативні акти у *формі указів і розпоряджень*, які є обов'язковими до виконання на території України. *Укази та розпорядження Президента України* за своєю юридичною природою поділяються на нормативні та ненормативні (наприклад, нагородження відзнакою конкретної людини). Ненормативні укази не містять норм права та відносяться до актів застосування права. За допомогою указів законодавчого характеру Президент у разі необхідності вносить зміни до діючих законодавчих актів. Усі укази за юридичною силою стоять після законів.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, в межах своєї компетенції на основі й на виконання Конституції та законів України видає *постанови і розпорядження*, обов'язкові до виконання. *Постанови Кабінету Міністрів України* переважно носять загальний характер і є нормативно-правовими актами, а *розпорядження*, як правило, приймаються з конкретних питань і не мають нормативного характеру. У зв'язку з тим, що Кабінет Міністрів є вищим органом державної виконавчої влади, його акти в системі законодавства стоять за юридичною силою після актів Верховної Ради і Президента України. Разом із тим вони мають переважające значення стосовно нормативно-правових актів інших органів, тобто обов'язкові до виконання на всій території України. Усі акти підвідомчих Кабінету Міністрів України органів повинні відповідати його нормативно-правовим актам.

На щабель нижче відповідно до ієрархії підзаконних нормативно-правових актів розмістилися *нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади*. Міністри та керівники інших центральних органів виконавчої влади в межах компетенції очолюваних ними органів у відповідній сфері управління видають нормативні акти у формі *наказів*.

Межі правотворчої компетенції центральних органів виконавчої влади конкретизуються в положеннях про окремі міністерства. *Накази бувають нормативні та індивідуальні*. Нормативними наказами переважно затверджуються постанови і положення про підвідомчі установи, організації, правила діяльності підконтрольних певному відомству. *Інструкції* є нормативно-правовими актами. У них переважно встановлюються норми з реалізації нормативно-правових актів Президента, Верховної Ради України або Кабінету Міністрів, даються вказівки, як потрібно застосовувати той чи інший нормативний акт.

Нормативні акти *органів та посадових осіб місцевого самоврядування* утворюють ще одну групу підзаконних нормативно-правових актів. Відповідно

до ст. 144 Конституції України органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень, визначених законом, приймають *рішення*, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. До форм права належать ті рішення, які містять у собі правові норми. Дія нормативних рішень місцевих рад поширюється на територію, підвідомчу цій раді.

Керівники підприємств, установ і організацій у межах своєї компетенції й відповідно до чинного законодавства мають право видавати *накази як індивідуального, так і нормативного характерів*. Наказами затверджуються посадові інструкції, різні положення. Вони регламентують переважно питання праці й заробітної плати, робочого часу й часу відпочинку, оплати праці та матеріального заохочення на підприємстві, в установі й організації. Багато з них приймаються адміністрацією за погодженням із профспілками. Такі акти є локальними, оскільки зона їх дії обмежена рамками відповідного підприємства, установи й організації.

Таким чином, ефективність регулювання суспільних відносин прямо пропорційна наявності необхідного видового та функціонального розмаїття нормативно-правових актів, які в залежності від своєї природи покликані встановлювати, змінювати, чи скасовувати норми права.

7.4 Дія нормативно-правових актів у просторі, часі та за колом осіб

Будь-який *нормативно-правовий акт* має межі своєї дії в трьох «*вимірах*»:

- 1) у *часі*, тобто обмежений періодом дії, коли нормативно-правовий акт має юридичну чинність;
- 2) у *просторі*, на який поширюється дія нормативно-правового акта;
- 3) за *колом осіб*, які підпадають під вплив нормативно-правового акта: на основі нормативно-правового акта в них виникають юридичні права і обов'язки.

Початковим і кінцевим моментами дії *нормативно-правового акта в часі* є вступ нормативно-правового акта в дію і припинення дії нормативно-правового акта. Слід відрізнити момент (день) вступу нормативно-правового акта в дію від моменту (дня) набуття ним юридичної сили.

Закони починають діяти:

- з моменту ухвалення (наприклад, Конституція України);
- з моменту опублікування;
- з часу, який позначено в самому законі;
- з часу, який зазначено в постанові про порядок введення закону в дію. В Україні, як правило, початок дії закону визначається у спеціальній постанові Верховної Ради про порядок його введення в дію із дня опублікування або з моменту настання застереженої в постанові певної умови (ухвалення іншого закону та ін.). Наприклад, разом з опублікуванням Закону України «Про державну таємницю» була опублікована Постанова Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про державну таємницю», де сказано, що він вступає в дію з дня опублікування;

- закони, в яких не вказаний час набрання чинності й щодо яких не було

постанови про порядок введення в дію, вступають у силу по всій території України одночасно після закінчення 10-денного строку з дня офіційного опублікування. Закони мають бути опубліковані не пізніше ніж через 15 днів після їх підписання і ухвалення до виконання Президентом України;

– закони (рішення), ухвалені в результаті референдуму, вводяться в дію з моменту їх опублікування, якщо в них самих не визначений інший строк. Датою ухвалення закону (рішення) є день проведення референдуму.

За всіх умов закон вступає в дію не раніше дати опублікування. Відповідно до Конституції України закони, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57).

Вступ закону відбувається відповідно до трьох *принципів*:

– негайна дія;

– коли закон із дня вступу в дію поширюється на усі випадки лише «уперед»; усе, що передувало дню вступу закону в дію, під нього не підпадає,

– зворотна дія (зворотна сила) закону – коли закон поширюється на всі випадки і «уперед» і «назад», тобто і на випадки, що відбувалися раніш, у минулому, до введення закону в дію.

Загальним є правило: **закон зворотної сили не має**. Це правило надає визначеності та стабільності суспільним відносинам. Громадяни у своїх вчинках орієнтуються на чинні закони. Вони можуть розраховувати на майбутні закони в конкретних вчинках сьогодення.

Виятки з нього правила рідкісні й допускаються:

а) за наявності вказівки в законі про надання йому (або окремим статтям) зворотної сили;

б) у загальному правилі про неодмінне надання зворотної сили кримінальному закону, який скасовує або пом'якшує кримінальну відповідальність.

Це правило має гуманістичну спрямованість. Воно зафіксоване в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. Воно повинне бути відтворене в кримінальних кодексах країн, які підписали цей міжнародний документ. У ст. 15 цього пакту, зокрема зазначається: «... не може призначатися важче покарання, ніж те, що підлягало застосуванню в момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється легше покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця».

Відповідно до Міжнародного пакту 1966 р. у ст. 58 Конституції України закріплено: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на момент їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення».

Закони втрачають дію:

– після закінчення строку, на який вони були ухвалені;

– у разі прямого скасування (призупинення дії) цього закону іншим законом або спеціально призначеним актом (в Україні закон може бути

скасований рішенням Конституційного Суду в разі визнання його невідповідності Конституції України);

– у разі фактичного скасування, коли ухвалений новий закон з того самого питання, а старий формально не скасований.

Дія нормативно-правового акта у просторі може бути *територіальною* й *екстериторіальною*.

Територіальна дія нормативно-правового акта окреслена територією держави або окремого регіону і визначається державним суверенітетом. *Екстериторіальна дія нормативно-правового акта* регулюється міжнародними договорами і передбачає поширення законодавства певної держави за межами її території. Вона відома як право екстериторіальності держав – порядок, відповідно до якого установи або фізичні особи, що розташовані або перебувають на території іншої держави, розглядаються як такі, що розташовані або перебувають на власній національній території і підвладні законам і юрисдикції власної держави. Правом екстериторіальності користуються військові кораблі та літаки, що із дозволу держави перебування знаходяться на її території, але розглядаються як частина території держави прапора або пізнавальних знаків. Право екстериторіальності завжди використовувалося для обґрунтування дипломатичних привілеїв та імунітетів – особливих прав і привілеїв, якими наділяються дипломати і члени їх сімей.

На порядок **дії нормативно-правового акта за колом осіб** поширюється загальне правило: закон діє стосовно всіх осіб, які перебувають на території його дії і є суб'єктами відносин, на які він розрахований.

До таких осіб відносяться:

- громадяни держави;
- іноземці;
- особи без громадянства (апатриди);
- особи з подвійним громадянством (біпатриди);
- мігранти, біженці;
- усі внутрішньодержавні, спільні, іноземні, міжнародні організації, які не користуються правом екстериторіальності.

Види законів у дії за колом осіб:

1. Загальні – розраховані на все населення. Низка законів, насамперед кримінальних, поширюються на громадян держави незалежно від місця їх перебування (за кордоном);

2. Спеціальні – розраховані на певне коло осіб. Одні закони поширюються на всіх індивідуальних і колективних суб'єктів, інші – лише на конкретну категорію осіб (пенсіонерів, військовослужбовців, лікарів, вчителів тощо), їх дія в просторі та за колом осіб не збігається.

Іноземні громадяни і особи без громадянства порівняні в правах і обов'язках із громадянами держави за деякими винятками. Їм не надаються окремі права і на них не покладаються певні обов'язки: обирати й бути обраними до державних органів країни, бути суддями тощо.

3. Виняткові – роблять винятки з загальних і спеціальних. Глави держав і урядів, співробітники дипломатичних і консульських представництв, деякі інші

іноземні громадяни (члени екіпажів військових кораблів, військовослужбовці військових частин тощо), що знаходяться на території невідомої держави, наділені імунітетом – дипломатичним, консульським та ін. Ці особи користуються особистою недоторканністю. Вони звільняються від юрисдикції держави перебування в питаннях, пов'язаних з їх службовою діяльністю.

Контрольні питання:

1. Як Ви розумієте поняття «правовий прецедент»?
2. Розкрийте зміст поняття «форма (джерело) права».
3. Які ознаки притаманні формі (джерелу) права?
4. Які Ви знаєте різновиди форм (джерел) права?
5. Сформулюйте дефініцію поняття «нормативно-правовий договір».
6. Як Ви розумієте поняття «правовий звичай»?
7. Які основні форми (джерела) права України Ви знаєте?
8. Які ознаки відрізняють нормативно-правовий акт від акта застосування норм права?
9. Який з видів нормативно-правових актів має вищу юридичну силу?
10. Що означає дія нормативно-правового акта у просторі

ТЕМА 8. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права лише тоді виконують своє соціальне призначення, коли вони втілюються в дійсність, реалізуються у свідомо-вольових діях суб'єктів.

Значна кількість норм права для своєї реалізації вимагають правозастосовної діяльності державних органів і посадових осіб. Практичне значення застосування норм права зумовлюється його безпосередньо прикладним характером. Для успішної реалізації, функціонування, послідовного вдосконалення та розвитку права необхідне також і правильне розуміння всіма членами суспільства змісту та призначення його норм. Це завдання виконується за допомогою тлумачення норм права.

8.1 Поняття та форми реалізації норм права

Реалізація норм права суб'єктами права завершує процес правового регулювання, уособлюючи тим самим певний результат даного різновиду впливу права на суспільне життя.

Реалізація норм права – це реальне, практичне втілення у життя формально-визначених норм завдяки правомірній поведінці суб'єктів права.

Професор П.М. Рабінович підкреслює, що соціальною сутністю реалізації правових норм є задоволення учасниками суспільного життя своїх потреб соціально допустимими способами, засобами, які змодельовані, сконструйовані державою¹.

На думку О.Ф. Скакун, реалізація норм права – це втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права, тобто в їх практичній діяльності².

Під реалізацією норм права М.Д. Гнатюк розуміє реальне, практичне перетворення в життя формально-визначених правових приписів через правомірну поведінку суб'єктів права (дії чи бездіяльності) з метою задоволення основних потреб людини, суспільства і держави за допомогою способів і засобів, встановлених державою³.

Таким чином, сучасна юридична наука не містить єдиного розуміння категорії «реалізація норм права». Низка вчених, даючи дещо різні визначення цьому поняттю, сходяться в одному, що реалізація норм права – це фактичне здійснення правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права. Іншими словами, це втілення у вчинках людей тих вимог, які в загальній формі відображені в нормі права.

Ознаки реалізації норм права:

– *правомірність дій*, тобто їх відповідність нормам права (неправомірні дії, вчинення правопорушення не можуть вважатися реалізацією норм права);

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – С. 129.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 386.

³ Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Гнатюк Мар'яна Дмитрівна. – К., 2007. – С. 32.

– *соціальна корисність дій* – їх спрямованість на задоволення приватних і публічних потреб та інтересів суспільства і людини;

– *процедурний характер дій*, регламентованість нормами права процесу (стадійності) діяльності суб'єктів права;

– *вольовий характер дій*, тобто їх усвідомлення, знаходження аргументів на користь балансу між суб'єктивними інтересами і нормами; настанова на дії, що відповідають нормам і принципам права;

– *забезпеченість державою процесу і результату реалізації права*¹.

Реалізацію норм права слід відрізнити від ширшого за змістом поняття «дії права». На відміну від реалізації права, яка передбачає фактичну (пряму) реалізацію норм права в поведінці суб'єктів права, **дія права** передбачає непрямі **способи впливу права** на суспільні відносини, а саме:

– *інформаційний спосіб*, коли право розглядають як один з видів соціальної інформації (знання), про можливу та необхідну поведінку суб'єктів права;

– *ціннісно-орієнтаційний спосіб* – полягає у впливі права на переконання особи, її світоглядні орієнтації та установки, почуття й емоції. Коли норми права спонукають до реалізації найважливіших для людини і суспільства цінностей (наприклад, загальнолюдських цінностей: право на життя, здоров'я, честь, гідність, ділову репутацію, економічну ініціативу, майнові інтереси, що охороняються законом, тощо).

Окрім того, дія права ширше реалізації за колом осіб, на яких вона розповсюджується, часом дії та територією поширення.

Таким чином, у понятті «дія права» узагальнюються всі способи впливу права на суспільне життя. Це сукупність усіх форм прояву його юридичних властивостей, які відображають динаміку права – процес його реального регулятивного впливу на встановлені суспільні відносини.

Форми реалізації норм права:

За суб'єктами, які реалізують право:

– *індивідуальна*. Ця форма реалізації полягає в можливості особи самостійно (в індивідуальному порядку) використовувати свої юридичні права і виконувати покладені на неї юридичні обов'язки;

– *колективна*. Ця форма реалізації потребує поєднання зусиль кількох суб'єктів. Зокрема конституційна норма (ст. 45 Конституції України), яка закріплює право громадян на відпочинок, може бути реалізована як у колективному, так і в індивідуальному порядку, тоді як інша норма Конституції (ст. 36), що передбачає право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації, – тільки в колективному.

Залежно від взаємовідносин суб'єктів права:

– *форми реалізації, які засновані на формальній рівності сторін;*

– *форми реалізації, де одна сторона наділена функцією веління.*

За характером диспозицій норм права:

– *дотримання;*

¹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скаун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 411.

- виконання;
- використання.

Вищезазначені форми реалізації норм права є безпосередніми (основними). Водночас, існує ще й опосередкована (особлива) форма реалізації – правозастосування (про неї йтиметься у наступному підрозділі).

Дотримання – це така форма реалізації забороняючих чи охоронних норм права, яка полягає в утриманні від дій, заборонених цими нормами, суворому додержанні встановлених заборон. Для реалізації забороняючих норм необхідним є утримання від заборонених дій, тобто пасивна поведінка. Наприклад, у ст. 54 Конституції України закріплено положення про те, що ніхто не може поширювати результати творчої, інтелектуальної діяльності іншого громадянина без його згоди. Для дотримання такої заборони необхідною є пасивна поведінка: утримання від поширення результатів творчої, інтелектуальної діяльності іншої особи, якщо немає згоди автора.

Усі охоронні норми містять заборону, яка хоч і не формулюється прямо, однак логічно виводиться зі змісту норми. Такі норми викладені, наприклад, в особливій частині КК України, або КУпАП, звернені до необмеженого кола суб'єктів і стосуються кожного деліктоздатного суб'єкта.

Забороняючі та охоронні норми передбачають абсолютні чи відносні обмеження. Основна їх ціль – попередження негативних дій, які можуть нанести шкоду суспільним відносинам. Додаткові цілі – спрямування діяльності суб'єктів на бажану поведінку.

Дотримання встановлених заборон відбувається, як правило непомітно: в процесі правомірної бездіяльності чи під час здійснення дозволених дій. Наприклад, студент, знаходячись на лекції і не вчиняючи заборонених діянь, реалізує всі забороняючі та охоронні норми.

Виконання – це така форма реалізації, яка полягає в обов'язковому вчиненні діянь, що передбачаються нормами права та (або) укладеними на їх підставі договорами. Виконання обов'язків шляхом вчинення визначених дій у деяких випадках прирівнюється до утримання від тих чи інших дій. Виконання незалежно від того, яким шляхом воно досягається – в результаті активних дій або ж утриманням від них (бездіяльності), завжди пов'язано з втіленням у життя зобов'язуючих норм. Наприклад, виконання правил техніки безпеки під час роботи на верстаті передбачає як активні, так і пасивні діяння. Таким чином, здійснення позитивних зобов'язань спрямоване на досягнення бажаного для суспільства соціального результату.

Виконання права термінологічно є дуже схожим з його дотриманням. Однак виконання виступає як форма здійснення суб'єктами як активних, так і пасивних обов'язків, тоді як правова заборона – це різновид юридичного обов'язку лише пасивного типу.

На відміну від дотримання, виконання передбачає реалізацію конкретних правових відносин, що характеризується наявністю не менше двох суб'єктів, встановленням між ними чіткого правового зв'язку на основі передбачених у гіпотезі норм права юридичних фактів.

Використання – це форма реалізації суб'єктивного права, при якій

здійснюється втілення в життя уповноважуючих норм права. Останні надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних діянь.

Використання права відрізняється від двох попередніх форм реалізації норм права тим, що в цьому випадку відбувається здійснення суб'єктивних прав, а не реалізація юридичних обов'язків і заборон. Особі надається право самій вирішувати користуватися наданим правом чи ні. Але в будь-якому випадку, за наявності бажання особи, ця норма буде реалізована. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 35 Конституції України кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Винятком із загального правила реалізації норм права у формі використання, є втілення в життя уповноважуючих норм посадовими особами, для яких надане їм право, одночасно є обов'язком (наприклад, ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»).

Зазвичай використання передбачає активну поведінку (як у вищезазначеному прикладі). Водночас необхідно відзначити, що існують випадки, коли реалізація права у формі використання можлива й у пасивній поведінці. Наприклад, у ст. 23 Конституції України зазначено, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання щодо себе. Ця норма є частиною права на захист і особа може використати надане право в пасивній формі, тобто не свідчити проти себе.

Існує відмінність між реалізацією норм права фізичними особами і представниками влади¹ (в тому числі й працівниками поліції).

Особливістю реалізації права у формі **дотримання** працівниками поліції є те, що для них порушення деяких забороняючих норм є правопорушенням у сфері службової діяльності та карається згідно санкції відповідної норми права. На працівників поліції поширюється загальна заборона як тип правового регулювання, що виражається формулою «заборонено все, що прямо не дозволено», тобто дотримання – це невиконання дій, які прямо не дозволені.

Особливостями реалізації норм права працівниками поліції у формі **виконання** є:

- розширення кількості зобов'язуючих норм права, яка ними реалізується (що зумовлено спеціальним правовим статусом);
- за належне виконання ними своїх юридичних обов'язків держава виплачує заробітну плату;
- невиконання обов'язків тягне за собою застосування дисциплінарних стягнень, аж до звільнення з посади².

Особливістю реалізації норм права у формі **використання** працівниками поліції є те, що для них, як вже зазначалось вище, така форма реалізації досить часто є не тільки правом, але й обов'язком. Наприклад, слідчий не тільки має право проводити огляд місця події, але й зобов'язаний це робити.

¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – С. 180; Марченко М. Н. Проблеми теорії государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – С. 683.

² Теория права и государства : учеб. / [В. С. Афанасьев, В. К. Бабаев, В. М. Баранов и др.]; под ред. проф. В. В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Право и закон, 2001. – С. 286.

8.2 Застосування норм права: поняття, стадії, вимоги

Застосування норм права за своїм обсягом є найбільш об'ємною ланкою в юридичному процесі. Воно спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Як зазначалось вище, застосування являє собою опосередковану форму реалізації норм права, яка суттєво і формально відрізняється від безпосередніх форм: виконання, дотримання та використання.

Застосування норм права – це особлива форма реалізації норм права компетентними суб'єктами з вирішення конкретної справи, яка має владний та (або) творчо-організуючий характер, здійснюється у встановленому процедурному порядку і завершується виданням правозастосовного акта.

У підручнику за редакцією професора М.І. Козюбри застосування норм права визначається як діяльність уповноважених на це суб'єктів, яка передбачає винесення індивідуально-правових рішень, здійснюється за певною процедурою і має своєю метою сприяння адресатам правових норм у реалізації їх прав і обов'язків, а також контроль за цим процесом¹.

Професор П.М. Рабінович, формулюючи визначення цього поняття, звертає увагу на суб'єктів застосування норм права та визначає останнє як діяльність, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації цими суб'єктами таких норм².

В будь-якому випадку, застосування правових норм – це ухвалення на основі норм права рішень у конкретних справах. З погляду формальної логіки це процес, який полягає у підведенні конкретного життєвого випадку під загальну правову норму, а також ухвалення на цій основі спеціального акта – акта застосування норм права³.

Ознаки застосування норм права:

– **владний характер.** Це один з видів юридичної діяльності державних органів чи уповноважених на це державою суб'єктів, які є носіями владних повноважень. Наприклад, лише в судовому порядку можливо безперечне списання (стягнення) коштів з рахунків юридичних осіб і фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності. Сутність владного характеру полягає в тому, що правозастосування здійснюється по односторонньому волевиявленню уповноважених суб'єктів, а не за згодою сторін. Індивідуальні правові приписи, які видаються в процесі застосування, є обов'язковими для виконання конкретними адресатами та забезпечуються державою;

– **чітка визначеність суб'єктів цієї діяльності.** Якщо реалізацію норм права в безпосередніх формах (дотримання, виконання, використання) здійснюють як державні органи, так і громадяни, то застосуванням права громадяни займатися не можуть. Вони лише можуть ініціювати застосування права або надавати допомогу предстаникам держави в цій діяльності.

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Баїте, 2015. – С. 237.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л.: Край, 2008. – С. 169.

³ Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К.: Істина, 2007. – С. 176.

Необхідно відзначити, що правозастосування в межах своєї компетенції можуть здійснювати також і керівники недержавних організацій. Наприклад, керівник недержавного підприємства застосовує до своїх працівників норми трудового права;

- здійснюється в певних процедурних формах, які регламентують цей процес;

- здійснюється на підставі норм права, носить творчий, інтелектуальний характер;

- завершується виданням правозастосовного акта, в якому фіксується індивідуально-конкретний правовий припис, який має державно-владний характер, відіграє роль юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правові відносини.

Випадки, коли виникає необхідність у застосуванні норм права:

- коли передбачені нормами права суб'єктивні права і юридичні обов'язки не можуть виникнути та реалізуватися без владного рішення компетентного органу чи посадової особи. Наприклад, для реалізації права на освіту необхідно видати наказ ректора про зарахування конкретної особи на навчання; для реалізації обов'язку громадянина на проходження дійсної військової служби в Збройних Силах також потрібен наказ про призов його на службу;

- коли правові відносини, що виникають на підставі норми, є настільки важливими, що в кожному конкретному випадку державні органи засвідчують і контролюють законність дій суб'єктів цих відносин. Наприклад, приватизація житла громадянином, видача посвідчення водія тощо;

- якщо виникає спір, що має юридичне значення, а сторони не можуть самостійно виробити узгоджене рішення про наявність або обсяг суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Наприклад, поділ майна між подружжям у випадку розлучення, вирішення спорів між учасниками цивільного договору;

- коли для виникнення правових відносин слід офіційно засвідчити наявність, або навпаки – відсутність юридичних фактів або конкретних документів. Наприклад, установлення факту батьківства, смерті, розірвання шлюбу;

- коли вчинено правопорушення і особа притягується до юридичної відповідальності, в процесі якої необхідно визначити відповідну міру покарання правопорушника. У цьому випадку вступає в дію санкція забороняючої норми, що сама по собі автоматично не може призвести до негативних юридичних наслідків відносно правопорушника, а тому для цього потрібна додаткова дія державного органу, або посадової особи. Наприклад, обвинувальний вирок суду відносно особи, яка вчинила злочин;

- при вирішенні питань про статуси об'єднань. Наприклад, реєстрація уповноваженим органом громадської організації.

Форми застосування норм права:

- *регулятивна* – не пов'язана з правопорушеннями. Наприклад, наказ ректора Національної академії внутрішніх справ про зарахування конкретної особи на навчання;

– *охоронна* – спрямована на попередження, припинення правопорушень, відновлення порушених прав, покарання винуватих осіб. Цю форму реалізують органи держави. Наприклад, обвинувальний вирок суду.

Застосування норм права складається з таких стадій:

- *встановлення фактичних обставин справи;*
- *вибір і аналіз норми права;*
- *прийняття рішення по справі та документальне оформлення ухваленого рішення;*
- *виконання прийнятого рішення.*

Встановлення фактичних обставин справи. Наприклад, слідчий прибуває на місце вчинення злочину та організовує роботу слідчо-оперативної групи з метою встановлення таких фактичних обставин:

– чи відома особа, яка вчинила злочин і якщо так, то дані про неї (вік, стать, місце проживання чи можливого перебування, місце роботи чи навчання, коло спілкування, особисті якості, прикмети тощо);

- місце та час вчинення злочину;
- спосіб вчинення злочину;
- можливі мотиви злочину тощо.

Вищезазначені фактичні обставини можуть бути виражені в речових доказах, документах, свідченнях тощо.

Вибір і аналіз норми права. Наприклад, після збору фактичних обставин справи слідчий повинен здійснити юридичну кваліфікацію. Остання представляє собою оцінку обставин справи шляхом співвіднесення конкретного випадку з нормами права¹. Слідчому необхідно встановити:

– в якій статті (чи її частині), якого закону міститься норма права, що визначає вчинене діяння як заборонене;

– чи діє ця норма права на конкретній території, в даний момент та чи поширюється її дія на осіб, пов'язаних з цією справою. При цьому слід керуватися останньою редакцією офіційного видання закону з усіма змінами і доповненнями на день застосування норми права та дотримуватись положення ст. 58 Конституції України, за яким «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»;

– як необхідно розуміти норму права, виражену в конкретній статті (цей процес має назву – тлумачення норм права).

Прийняття рішення по справі та документальне оформлення ухваленого рішення. У межах цієї основної стадії необхідно вести мову також і про можливість (але не обов'язковість) оскарження (або опротестування) прийнятого рішення, що в свою чергу ініціює розгляд справи вищою інстанцією чи іншим державним органом і може привести до факультативної стадії – винесення зміненого рішення.

Виконання прийнятого рішення. На цій стадії можна виокремити дві факультативні: організація контролю за виконанням прийнятого рішення (є

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 394.

характерною для галузей публічного права) та доведення прийнятого рішення до зацікавлених осіб.

Застосування норм права досягає ефекту в разі виконання правозастосовними органами відповідних вимог.

Вимоги до застосування норм права – система правил (принципів і норм), що підлягають виконанню в процесі правозастосовної діяльності¹.

Вимоги до застосування норм права:

- законність;
- обґрунтованість;
- доцільність;
- справедливість.

Законність означає, що при вирішенні конкретної справи суб'єкт правозастосування повинен діяти точно у відповідності зі змістом норми права, яку він застосовує, в межах своєї компетенції, суворо дотримуватися процедури розгляду справи. При цьому суб'єкт правозастосування повинен діяти за принципом – дозволено робити лише те, що прямо передбачено в законі. Наприклад, слідчий при вирішенні кримінальної справ вивчає обставини в такому вигляді, в якому вони існували фактично, не допускаючи помилкових уявлень і дотримується тим самим вимоги законності. Вимога законності відносно процесу правозастосування складається з таких ключових обов'язків:

- не виходити за межі норми права, належним чином її тлумачити, суворо дотримуватись її змісту, здійснювати правильну кваліфікацію справи і приймати рішення відповідно до правила поведінки цієї норми. Це стосується як норм матеріального, так і процесуального права;

- правозастосовне рішення повинно прийматись державним органом у межах його компетенції;

- правозастосувач не має права ухилятися від здійснення дій, які входять до його компетенції. Законність вимагає застосування норм права завжди, коли є обставини, які ними передбачені.

Обґрунтованість означає, що правозастосовні акти повинні бути мотивованими. Значною мірою ця вимога співпадає з вимогою законності. Однак можна керуватися законністю формально, не враховуючи конкретні обставини, що призведе до негативних наслідків. Це свідчить про необхідність в кожному випадку керуватися двома вимогами одночасно. Прийняття обґрунтованого правозастосовного акта поєднано з проблемою пошуку істини, яка виникає в кожному випадку. Обґрунтованість означає, що:

- повинні бути встановлені всі юридично значущі факти по справі;
- ці факти треба зафіксувати, всебічно і об'єктивно вивчити;
- факти, які викликають сумнів, повинні бути відкинутими;
- рішення правозастосовного органу не може ґрунтуватися на неперевіреніх або сумнівних фактах. Достовірність в юриспруденції означає таке знання фактичних обставин, яке не лише відповідає реальній дійсності,

¹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скаун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 417.

фактичному стану речей, але і доведено, тобто обгрунтовано юридично визнаними доказами.

Доцільність визначається як співвідношення між метою, що міститься в нормі права і діяльністю суб'єкта щодо реалізації цієї норми. Правозастосування повинно здійснюватися оптимальним шляхом.

Справедливість передбачає застосування рівної міри за юридично однакові діяння. Необхідно також враховувати індивідуальні особливості особи та конкретні обставини справи. Наприклад, справедливий вирок суду сприяє як виправленню злочинця, так і попередженню злочинів¹.

Особливості правозастосовної діяльності працівників поліції:

– формування позитивної суспільної думки про стан правопорядку та роботу поліції – пріоритетний напрям правозастосовної діяльності поліції. Остання повинна здійснюватися за принципом: «поліція і народ – надійні партнери» і зводиться до надання послуг населенню;

– для успішного виконання вищезазначених завдань здійснюється ретельний відбір людей, які готові після одержання відповідної освіти ефективно здійснювати застосування норм права;

– здійснюється на підставі наступних нормативно-правових актів: КК України, КПК України, КУпАП, Закону України «Про Національну поліцію», Закону України «Про дорожній рух», Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та ін. Зміст вищезазначених нормативно-правових актів відомий далеко не всім пересічним громадянам;

– виходячи зі ст. 2. Закону України «Про Національну поліцію» («Завдання поліції») правозастосовна діяльність займає основне місце при здійсненні поліцією своїх функцій і здійснюється у сфері специфічного кола завдань;

– працівники поліції як суб'єкти правозастосування спрямовують та організовують поведінку інших учасників правовідносин. Суб'єктом правозастосування в поліції є компетентні та уповноважені на те посадові особи;

– у взаємовідносинах з особами більшість правозастосовних актів приймаються у зв'язку правопорушеннями (адміністративно-правова та кримінально-правова діяльність) або у зв'язку з проханням осіб сприяти реалізації їх суб'єктивних прав (наприклад, надання дозволу на користування мисливською чи газовою зброєю);

– якщо при застосуванні норм адміністративного права працівники поліції переважно самі приймають правозастосовні рішення, то під час застосування кримінального та кримінально-процесуального права вони виступають лише як один з суб'єктів правозастосовної діяльності. В останньому випадку працівники поліції готують необхідні матеріали для правозастосовної діяльності інших органів, зокрема суду;

¹ Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул, А. В. Папірна. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2005. – С. 130.

- правозастосування часто здійснюється в екстремальних ситуаціях. Наприклад, під час повеней, масових безпорядків, епідемій тощо;
- правозастосування часто здійснюється при досить інтенсивній протидії зацікавлених осіб¹. Наприклад, підозрюваний під час допиту відмовляється давати показання або свідомо перекручує факти;
- застосування права спрямоване на суспільні відносини, які складають частину правопорядку у сфері діяльності правоохоронних органів;
- правозастосування здійснюється відповідно до певної процедури;
- здійснюється з використанням специфічних форм і засобів (наприклад, застосування зброї);
- правозастосовна діяльність часто супроводжується роз'ясненням змісту норм права.

8.3 Правозастосовні акти: поняття, ознаки, види

Результатом застосування норм права є прийняття правозастосовного акта. У такому акті знаходять зовнішній прояв рішення, що були прийняті в процесі застосування норм права.

Таким чином, **правозастосовний акт** – це зовнішній прояв владного рішення, що приймається компетентним суб'єктом у результаті розгляду конкретної справи.

Існують й інші визначення правозастосовних актів. Наприклад, у підручнику за редакцією М.І. Козюбри, акт застосування норм права визначається як правовий акт, у якому закріплюється індивідуальне рішення суб'єкта правозастосування у конкретній справі².

Професор П.М. Рабінович визначає правозастосовний акт як спосіб зовнішнього вираження формально обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує суб'єктивні юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації³.

Наведемо узагальнені **ознаки правозастосовних актів**:

- **владний характер**, тобто правозастосовні акти мають обов'язкове значення (юридичну силу) для всіх, кому вони адресується. У випадках, коли приписи актів не виконуються, застосовується примусова сила держави;
- **відповідність нормам права**. Якщо правозастосовні акти не відповідають вимогам цих норм, вони повинні бути скасовані;
- **персоніфікований характер** правозастосовних актів означає, що вони адресуються чітко визначеним суб'єктам і стосуються конкретних випадків;
- **видаються в певній формі та передбаченому законом порядку**;
- **зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин**;
- **можуть бути оскаржені чи опротестовані зацікавленими особами**.

¹ Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Выща школа, 1990. – С. 239 – 240.

² Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – С. 240.

³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 171.

Види правозастосовних актів:

За значенням у юридичному процесі:

– *основні акти*, в них міститься розв’язання юридичної справи в цілому (наприклад, вирок суду);

– *допоміжні акти* оформлюються при встановленні фактичних обставин справи, під час судового процесу тощо (наприклад постанова про обрання запобіжного заходу певного виду тощо). Допоміжні правозастосовні акти забезпечують законне та обґрунтоване прийняття основного рішення та завжди передують прийняттю основного рішення¹.

Залежно від суб’єктів, які здійснюють застосування:

– *акти, що видані державними органами* (наприклад, обвинувальний акт слідчого);

– *акти, які видані уповноваженими недержавними організаціями* (наприклад, наказ директора приватного підприємства про прийняття на роботу нового працівника).

За часом дії:

– *одноразової дії* (наприклад, накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу);

– *продовжуваної дії* (наприклад, вирок суду, який встановлює кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк)².

Залежно від видів правових відносин:

– *регулятивні* здійснюються з метою встановлення юридичних прав і обов’язків у зв’язку з правомірною поведінкою (наприклад, наказ керівника поліції про призначення на посаду);

– *охоронні* призначені для охорони існуючих норм від можливих порушень. Вони здійснюються, як правило, або у зв’язку з попередженням правопорушень, або у зв’язку зі вчиненням правопорушень. Наприклад, правозастосовні акти слідчих, прокурорів тощо³.

Залежно від форми зовнішнього вираження:

– *письмовий акт*: окремий документ (наприклад, вирок суду) чи резолюція за матеріалами справи;

– *усний акт* (запрошення понятих для прийняття участі у здійсненні слідчої дії);

– *жестовий акт* (конклюдентний) – акт дії (наприклад, застосування жестів поліцейським-регулювальником дорожнього руху) тощо.

За формою зовнішнього вираження найбільш розповсюдженими є письмові правозастосовні акти⁴.

Водночас ***інформація, що міститься в правозастосовному акті повинна відповідати таким загальним властивостям:***

– під час оцінки інформації правозастосовного акта важливе значення

¹ Михайленко О. Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах : навч. посіб. / О. Р. Михайленко. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 18 – 19.

² Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 2000. – С. 359.

³ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Т. 2. Теория права : учеб. / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.]. – М. : Зерцало, 1998. – С. 322.

⁴ Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2002. – С. 375.

надається його *вірогідності* та *об'єктивності*. Це означає, що зміст документа повинен відображати фактичний стан справи, не містити перекручувань у порівнянні з реальною ситуацією, давати неупереджену оцінку подіям бути позбавленим суб'єктивних емоційних оцінок;

– *доказовість (обґрунтованість)*, виконання правозастосовного рішення, а також відсутність претензій до його законності багато в чому залежить від того, наскільки переконливо, аргументовано, доказово буде викладено основний зміст документа. Сюди ж відноситься й обґрунтованість створення акта;

– *переконливість* правозастосовного акта багато в чому залежить не тільки від обґрунтованості інформації, але й від аргументованості та логічної узгодженості основного змісту рішення, що реалізується в структурі та змісті основного тексту документа;

– *повнота та достатність* інформації, що міститься в актах застосування. Тобто вона повинна бути достатньою для прийняття та реалізації відповідного рішення, щоб надалі не виникало ситуацій, які вимагають додаткових роз'яснень чи доопрацювань.

Вимоги до оформлення письмового правозастосовного акта.

Наявність «прив'язок» до місця, часу, суб'єктів тощо. Ці «прив'язки» знаходять свій вираз у реквізитах правозастосовного акта:

- назва документа;
- орган, що його видав;
- час і дата видання;
- до кого звернений правозастосовний акт;
- підписи відповідних посадових осіб;
- у необхідних випадках – печатка.

Наявність конкретного юридичного змісту (наприклад, рішення органу, фіксація певного юридичного факту тощо). Веління суб'єкта правозастосування повинно точно вказувати на межі належної поведінки.

Мова правозастосовних актів за своєю термінологією та стилем не повинна відрізнятися від мови нормативно-правових актів. До числа мовних явищ, що повинні бути піддані регламентації на цьому рівні, варто відносити форму викладу тексту. Форма викладу тексту – це спосіб вираження відношення автора правозастосовного акта до того, що повідомляється, вона неоднакова в різних типах правозастосовних актів¹.

Відносно значної кількості правозастосовних актів встановлена ***вимога їх обов'язкової реєстрації***. Це є не тільки необхідною умовою їх юридичної сили, але й дозволяє перевірити під час реєстрації їх законність. Наприклад, реєстрація транспортних засобів, зброї супроводжується перевіркою і реєстрацією відповідних правозастосовних актів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, необхідно також звернути особливу увагу на їх ***уніфікацію***, тобто *приведення до єдиної форми, системи*.

Уніфікація дозволяє раціоналізувати та спростити складання

¹ Красницька А. В. Юридична техніка процесуальних актів кримінального судочинства / А. В. Красницька // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – № 2. – С. 123 – 127.

правозастосовних актів і **досягається шляхом:**

- встановлення вимог до правозастосовних актів у законах (наприклад, ч. 3 ст. 104 КПК України передбачає, що протокол має складатися зі вступної, описової та заключної частин);

- затвердження відповідними органами бланків правозастосовних актів.

Основою уніфікації є **повторюваність**, яку необхідно розглядати за такою **схемою:**

- ситуації, що повторюються;
- інформація, що повторюється;
- документи (фрагменти змісту, що повторюються; елементи зовнішньої форми, що повторюються; елементи внутрішньої форми, що повторюються).

У **схемі уніфікації** документів виділяють два самостійних **аспекти:**

- удосконалення вимог до змісту документа;
- удосконалення форми документів.

Розглядаючи вимоги до правозастосовних актів, що закріплені в законах, потрібно зазначити, що вони встановлюються шляхом перерахування реквізитів і визначення структури. Наприклад, у ч. 3 ст. 104 КПК України зазначено, що вступна частина протоколу повинна містити відомості про: місце, час проведення та назву процесуальної дії; особу, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада); всіх осіб, які присутні під час проведення процесуальної дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформацію про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання.

Значно спрощує діяльність з видання письмових правозастосовних актів друк їх бланків. Поряд з реквізитами в них фіксуються окремі фрагменти тексту, що містять *постійну інформацію*, яка повторюється в усіх правозастосовних актах однієї назви, і місце (необхідна кількість місця) для внесення *перемінної інформації*, що відображає суть конкретної справи¹.

8.4 Тлумачення норм права: поняття, види, способи

Правильне розуміння всіма членами суспільства змісту норм права є необхідною умовою функціонування, розвитку та вдосконалення законодавства. Для того, щоб зрозуміти норму права її потрібно належним чином розтлумачити. Тлумачення норм права посідає важливе місце в процесі правозастосування, яким займається переважна більшість поліцейських. Таким чином, тлумачення норм права – запорука їх правильного застосування².

Дослідження практики правоохоронної діяльності в сучасній Україні показує, що різні органи, посадові особи, на жаль, досить часто тлумачать чинні

¹ Биля О. І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Биля. – Х., 2004. – С. 13.

² Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учеб. / Л. И. Спиридонов. – М. : Проспект, 2001. – С. 236.

норми права по-різному, що призводить до створення в суспільстві певного хаосу та соціальної напруги.

Тлумачення норм права – це діяльність різних суб'єктів щодо з'ясування та роз'яснення змісту норми права з метою її правильної реалізації.

Тлумачення як процес має місце і в інших сферах людської діяльності, коли текст не може бути доступний, зрозумілий без відповідних операцій щодо інтерпретації термінів, мовних знаків (переклад текстів з однієї мови на іншу, інтерпретація нотних знаків, хімічних форму тощо).

На відміну від інших видів тлумачення, **тлумачення норм права** – особлива діяльність, його **специфіка обумовлена цілою низкою чинників**:

- ця діяльність пов'язана з інтерпретацією не довільних письмових джерел, а правових актів. Об'єктом її є право – специфічна реальність, яка наділена особливими ознаками, властивостями, принципами функціонування;

- тлумачення в праві має за мету реалізацію правових приписів;
- в установлених законом випадках ця діяльність здійснюється компетентними державними органами;

- реалізація тлумачення, коли йому необхідно надати обов'язкового значення, закріплюється в спеціальних правових (інтерпретаційних) актах¹.

Професор О.Ф. Скакун під тлумаченням норм права розуміє інтелектуально-вольову пізнавальну діяльність, що полягає у встановленні точного змісту (смыслу) норм права і здійснюється за допомогою певних способів (приймів) з метою правильного їх застосування та безпосередньої реалізації².

Існує також і розуміння тлумачення норм права в якості складного вольового процесу, спрямованого на з'ясування обсягу та точного змісту, який вміщений у нормі права і роз'яснення його для інших³.

Водночас, за будь-якого розуміння, **цілі тлумачення норм права** зводяться до:

- правильного та одноманітного розуміння змісту норм права;
- правильної та одноманітної реалізації норм права.

Таким чином, соціальне призначення тлумачення норм права полягає в забезпеченні правильного, точного й одноманітного розуміння та реалізації норм права всіма суб'єктами права.

Тлумачення норм права складається з **двох процесів**:

- з'ясування;
- роз'яснення.

З'ясування значення та змісту норм права «для себе» особою, яка здійснює тлумачення. Це, так би мовити, процес тлумачення «всередину».

З'ясовуючи зміст норми права, особа, яка здійснює тлумачення, досліджує:

- текст зовнішнього вираження норми права;

¹ Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : «Новий Світ-2000», 2003. – С. 410.

² Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – С. 434.

³ Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : «Новий Світ-2000», 2003. – С. 408.

- юридичні зв'язки норми права з іншими нормами права і принципами;
- позаюридичні зв'язки норми з суспільними явищами.

Роз'яснення значення та змісту норм права для інших (процес тлумачення «назовні»). Роз'яснення – це підсумок, виражений суб'єктами тлумачення норм права у відповідних формах¹.

Оскільки **суб'єктами тлумачення норм права** можуть бути різні суб'єкти права, то й наслідки їх діяльності дещо відрізняються. У той час як тлумачення норм права, що здійснюється окремим індивідом, має приватний характер, відокремлюється сферою конкретного відношення і не вимагає спеціального аналізу, тлумачення норм права, яке надається уповноваженим на те органом, має особливий авторитет і потребує спеціального аналізу.

Ефективність тлумачення норм права значною мірою залежить від рівня правової свідомості особи, яка здійснює тлумачення. Якщо цей рівень високий, то кількість правопорушень зменшується, більш чітко діють правоохоронні органи, більш повно задовольняються права особи, зміцнюються законність і правопорядок.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена:

- *швидкою зміною умов життя в суспільстві*. Наприклад, можливе виникнення відносин, які не існували на момент оформлення певної норми права. У такому випадку за допомогою тлумачення з'ясовується та роз'яснюється: чи підпадають ці відносини під дію існуючої норми чи ні;

- *абстрактним характером норм права*, які формують правило поведінки лаконічно в загальному вигляді та без конкретизації. Особа, яка здійснює тлумачення норм права повинна з'ясувати та за необхідності роз'яснити: чи підпадає конкретний випадок під дію існуючої норми права чи ні;

- *недоліками в роботі правотворчих органів*. У таких випадках волю законодавця можна встановити за допомогою тлумачення норм права;

- *наявністю спеціальних правових понять*, що мають багатозначний характер. Так, людині, яка не має відповідної освіти, досить складно зрозуміти сутність таких понять як «необхідна оборона», «крайня необхідність», «джерело підвищеної небезпеки», «тяжкі наслідки», «особливо великий розмір» тощо. Таким людям потрібно роз'яснити, що означають ці поняття;

- *наявністю особливих виразів*: «і т. д.», «інші», «тощо». За допомогою тлумачення норм права встановлюється відповідність між цими виразами та конкретною ситуацією.

Питання тлумачення норм права відносяться до тих проблем, які мають безпосереднє практичне значення². Однією з умов високоякісної роботи поліцейських є належний рівень професійної майстерності, що дозволить їм повно, точно та швидко тлумачити ту чи іншу норму права.

На теперішній час у науковій літературі використовується різні критерії

¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. / А. Б. Венгеров. – М. : Омега-Л, 2009. – С. 523.

² Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – С. 505.

для поділу тлумачення норм права на види¹.

Водночас найбільш розповсюдженою є класифікація тлумачення норм права за такими критеріями: за суб'єктами та обсягом.

Поділ тлумачення норм права за суб'єктами стосується роз'яснення змісту норм права для інших. Таким чином, *за суб'єктами* виділяють такі **види тлумачення норм права**:

- офіційне (нормативне та казуальне);
- неофіційне (компетентне та буденне).

Офіційне тлумачення норм права – це роз'яснення змісту норм права, що здійснюється уповноваженим органом, має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються, та сформульоване у спеціальному акті.

Офіційне тлумачення норм права характеризується такими **ознаками**:

- здійснюється компетентними органами;
- має юридичну силу, тобто обов'язкове для суб'єктів, які реалізують цю норму права;
- забезпечує, за підтримки держави, однакове розуміння та застосування норм права;
- його результати мають бути закріплені в спеціальному акті тлумачення норм права.

Для офіційного тлумачення норм права характерним є особливий порядок здійснення, що полягає у правороз'яснювальному процесі. Цей процес складається з п'яти **стадій**:

- правороз'яснювальна ініціатива суб'єктів суспільних відносин;
- узагальнення практики і перевірка необхідності роз'яснення норм права;
- розробка та обговорення тексту (проекту) роз'яснення норми права;
- прийняття або затвердження проекту роз'яснення норми права;
- публікація акта роз'яснення норм права.

Офіційне тлумачення норм права поділяється на:

- нормативне (авторське та делеговане);
- казуальне (судове та адміністративне).

Нормативне тлумачення норм права – це офіційне роз'яснення, що поширюється на необмежену кількість випадків, передбачених нормою права, що тлумачиться. Наприклад, результати нормативного тлумачення норм права містяться в Постанові Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»². У свою чергу **нормативне тлумачення норм права поділяється на:**

- авторське тлумачення норм права – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який видав відповідну норму права.

¹ Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – С. 516 – 522; Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Малента Володимир Степанович. – К., 2010. – С. 69 – 96.

² Шульга А. М. Теория государства и права : учеб. пособ. / А. М. Шульга. – Х., 2005. – С. 121.

Наприклад, указ Президента про роз'яснення деяких положень його попереднього указу є авторським тлумаченням норм права;

– *делеговане тлумачення норм права* – це нормативне тлумачення норм права, що здійснюється органом, який цю норму не видавав, але уповноважений її тлумачити. Наприклад, у ч. 2 ст. 147 Конституції України зазначено, що Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Конституційний Суд Конституцію та закони України не приймає, але має право здійснювати їх делеговане тлумачення.

Казуальне тлумачення норм права – *це офіційне роз'яснення норм права, обов'язкове лише для конкретного випадку та для осіб, стосовно яких воно здійснюється.*

Цей вид тлумачення норм права зумовлений конкретним випадком (казусом) і його мета – правильне вирішення конкретної справи, яка вже має місце. Наприклад, вирок суду, в якому обґрунтовується вид і міра покарання за вчинений злочин.

Проте в деяких випадках офіційне казуальне роз'яснення, яке є обов'язковим при розгляді справи, може бути взірцем при вирішенні інших подібних справ. При цьому неможливо механічно розповсюджувати казуальне роз'яснення на інші однорідні справи, оскільки кожна з них має індивідуальні особливості. Таким чином, казуальне тлумачення норм права розповсюджує свою дію лише на конкретну ситуацію, хоча й може враховуватись при вирішенні інших аналогічних справ.

Казуальне тлумачення норм права поділяється на різновиди:

– *судове тлумачення норм права* здійснюють судові органи під час розгляду конкретних справ, воно знаходить свій вираз у вироках чи рішеннях з цих справах. Тобто прикладом судового тлумачення є будь-яке судове рішення чи вирок в якому встановлюються права та обов'язки сторін¹;

– *адміністративне тлумачення норм права* здійснюють міністерства, служби, місцева державна адміністрація. Наприклад, наказ міністра у зв'язку з розглядом конкретної скарги².

Найчастіше акт казуального тлумачення є складовою частиною правозастосовного акта, яким вирішується конкретна юридична справа.

Неофіційне тлумачення норм права – *це роз'яснення змісту норм права, що дають особи, які не мають на те офіційних повноважень, а тому воно не має юридично обов'язкової сили.*

Таке тлумачення дається недержавними органами та організаціями, різними науковими та навчальними закладами, групами спеціалістів, а також окремими громадянами. Неофіційне тлумачення здійснюється у формі усних чи письмових порад, пояснень, рекомендацій. Такі акти не мають обов'язкового характеру й не тягнуть за собою юридичних наслідків. Їх моральна сила та вплив базується на професійному авторитеті громадян, установ, організацій, що

¹ Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : учеб. / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – С. 418.

² Шестопалова Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / Л. М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2004. – С. 125.

роз'яснюють зміст тих чи інших норм права.

Неофіційне тлумачення поділяється на:

- компетентне (наукове, професійне та службове);
- буденне.

Компетентне тлумачення норм права – здійснюється особами, які мають спеціальні знання у сфері права. Воно **поділяється** на:

– **наукове тлумачення норм права** передбачає науково обгрунтоване тлумачення норм права вченими і науково-дослідними закладами, що було зроблено у статтях, монографіях, наукових коментарях, усних чи письмових обговореннях проектів нормативних актів. Наукове тлумачення норм права хоч і не має обов'язкової сили, але суттєво впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність;

– **професійне тлумачення норм права** здійснюється юристами-практиками під час здійснення практичної діяльності (в тому числі й правоохоронної). Прикладом як наукового, так і професійного тлумачення норм права може бути науково-практичний коментар до КК України. Це пояснюється тим, що в його підготовці брали участь як науковці (фахівці з кримінального права), так і особи, які мають практичний досвід роботи;

– **службове тлумачення норм права** здійснюється представниками інших професій, досвідченими в питаннях права (начальники навчальних центрів, відділів та інші)¹.

Буденне тлумачення норм права здійснюється суб'єктами, які не мають спеціальних знань у сфері права. Таке тлумачення здійснюється переважно на підставі життєвого досвіду. Наприклад, з'ясування для себе та роз'яснення своїм подругам основних положень указу Президента домогосподаркою.

Закладений у нормі права **зміст** не завжди співпадає з її **текстуальним вираженням** у статтях нормативно-правових актів. Це зумовлює необхідність класифікації тлумачення норм права ще й за обсягом. Поділ тлумачення норм права за цим критерієм може стосуватися як з'ясування змісту норм права для себе, так і роз'яснення їх для інших.

За обсягом тлумачення норм права поділяється на:

- буквальне;
- обмежувальне;
- розширювальне.

Буквальне тлумачення норм права має місце тоді, коли зміст норми права збігається з її текстуальним відображенням. Наприклад, ст. 67 КК України чітко визначає обставини, які обтяжують покарання. При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини не зазначені в цій статті.

Обмежувальне тлумачення норм права здійснюється у випадках, коли текстуальне вираження норми є більш широким за її зміст. Наприклад, у ч. 1 ст. 42 Конституції України зазначено, що кожен має право на підприємницьку

¹ Завальний А. М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А. М. Завальний, О. Б. Горова, В. С. Малента // Наука і правоохорона. – 2009. – № 4 (6). – С. 163 – 164.

діяльність. Разом з тим, малолітні діти займатися підприємницькою діяльністю не можуть. Тому термін «кожен» необхідно тлумачити звужено і розуміти, що існують й певні винятки. Зрозумілим є й те, що не можуть займатися підприємницькою діяльністю також й психічно хворі дорослі особи. У цих випадках текстуальний вираз норми права є значно ширшим її змісту, що й зумовлює необхідність обмежувального тлумачення норм права.

Розширювальне тлумачення норм права має місце тоді, коли зміст норми є більш широким, ніж її текстуальне вираження. Це означає, що норма права викладена дуже лаконічно та необхідні додаткові засоби, щоб правильно зрозуміти її зміст. Розширювальне тлумачення норм права потрібно здійснювати тоді, коли дається незавершений перелік обставин та умов реалізації норм права. Такий перелік досить часто супроводжується виразами «тощо», «в аналогічних випадках», «інші». Наприклад, у ст. 66 КК України передбачені обставини, які пом'якшують покарання. Водночас при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені у вищезгаданій статті.

У процесі з'ясування змісту норм права особи, які здійснюють тлумачення використовують різні **способи тлумачення норм права, тобто сукупність прийомів і засобів, що використовуються для встановлення змісту норм права.**

Види способів тлумачення норм права:

- граматичний;
- логічний;
- системний;
- історичний;
- функціональний;
- цільовий.

Граматичний спосіб тлумачення норм права полягає в граматичному, лексичному, морфологічному та синтаксичному аналізі тексту норми права та з'ясуванні на цій основі її змісту. У літературі визначається два **етапи** використання такого способу тлумачення норм права:

- дослідження кожного конкретного слова і висловлювання, які містяться в нормі права, що тлумачиться;
- дослідження загальної структури речень, з яких складається текст норм права, а також вивчення взаємозалежності всіх речень¹.

Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 27 КК України, підбурювачем є особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Відповідно особа, яка схиляла кого-небудь до вчинення злочину, але не досягла результату, підбурювачем не буде.

В якості **різновиду граматичного** способу тлумачення норм права можна розглядати **спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права.** Цей спосіб ґрунтується на спеціальних юридичних знаннях, що ґрунтуються на поглибленому вивченні юридичних наук. Він використовується при аналізі

¹ Чулінда Л. І. Юрико-лінгвістичне тлумачення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. І. Чулінда. – К., 2003. – С. 11.

норми, що містить спеціальну термінологію, поняття, конструкції. Це вимагає від особи, яка здійснює тлумачення поглиблених знань не лише правил граматики, але й юридичної науки, техніки і практики. Єдине розуміння юридичних термінів, їх пояснення може давати закон. Таке пояснення суттєво спрощує, але не виключає необхідність тлумачення норм права. Адже законодавець може вживати один і той самий термін у різних значеннях. У деяких випадках тільки завдяки спеціальним юридичним знанням, що використовує особа, яка здійснює тлумачення норм права, стає можливим розкриття змісту норми права в необхідному обсязі.

Логічний спосіб тлумачення норм права *полягає в з'ясуванні змісту норми права на основі правил логіки.* Такий спосіб тлумачення норм права використовується в тих випадках, коли зміст правової норми неможливо визначити шляхом використання граматичного способу тлумачення норм права. Логічне тлумачення норм права здійснюється за допомогою таких прийомів як логічне перетворення, висновки за аналогією тощо.

Логічні перетворення виникають з особливостей формулювання норм права. Наприклад, у ч.1 ст.186 КК України закріплено, що відкрите викрадення чужого майна (грабіж) карається позбавленням волі на строк до чотирьох років. Цю норму потрібно тлумачити таким чином, що покаранню підлягає не сам грабіж, а осудна особа, яка його вчинила. Таким чином, шляхом логічного перетворення результат тлумачення виглядатиме таким чином: «Будь-яка осудна особа, яка вчинить відкрите викрадення чужого майна зобов'язана буде понести покарання відповідно до ч. 1 ст. 186 КК України».

У випадку використання прийому «висновки за аналогією» в особи, яка здійснює тлумачення норми права виникає можливість розширити певні можливості та факти. Наприклад, у законі дається перелік подій стихійного лиха: паводки, пожежі тощо. За допомогою аналогії перелік стихійних лих можна доповнити, якщо вони виникли в житті й не перераховані в цій нормі права.

Системний спосіб тлумачення норм права *полягає в з'ясуванні змісту конкретної норми права шляхом дослідження її зв'язків з іншими нормами.* Наприклад, ст. 11 КК України визначає: «злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Для з'ясування змісту цієї статті стосовно суб'єкта злочину, необхідно звернутись до іншої статті (ст. 18 КК України), яка визначає хто є суб'єктом злочину¹.

Історичний спосіб тлумачення норм права *полягає в з'ясуванні змісту норм права на підставі історичних умов та обставин її прийняття.* Досліджуються альтернативні проекти, публікації у пресі під час обговорення законопроекту, дебати в парламенті, внесені поправки, підстави їх прийняття або відхилення.

Найбільш практичне значення під час використання історичного способу тлумачення норм права має порівняльний прийом, який дозволяє порівняти

¹ Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – С. 198.

норму, яка тлумачиться з подібною нормою, яка містилась нормативно-правовому акті, що втратив чинність чи в проекті нового нормативно-правового акта. Це дає змогу з'ясувати напрямок руху думки законодавця.

Наприклад, КК України 1960 р. розподіляв «таємне викрадення державного або колективного майна» (ст. 81) та «таємне викрадення індивідуального майна громадян» (ст. 140). У чинному КК України такого розподілу немає і присутня лише одна ст. 185, яка формулює відповідне положення як «таємне викрадення чужого майна». Таким чином, можна зробити висновок, що в Радянському Союзі особливого значення надавали державній і колективній власності, оскільки існувала окрема стаття, яка передбачала відповідальність за розкрадання саме таких видів майна. У сучасній же Україні різні форми власності (приватна, комунальна, державна) однаково охороняються від розкрадань ст. 185 КК України та охоплюється словом «чужого».

Функціональний спосіб тлумачення норм права ґрунтується на знаннях факторів та умов, в яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться. Важливого значення при цьому набувають оціночні терміни: «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі наслідки» тощо. Згадані оціночні терміни тлумачаться шляхом співставлення їх з конкретними ситуаціями. Необхідно мати на увазі, що стандарти, які характеризують явища, предмети, ситуації, складаються в певний час і з плином часу можуть змінюватись. Відповідно, може змінюватись і зміст оціночних термінів. Наприклад, у примітці до ст. 185 КК України визначається як слід тлумачити поняття «повторний злочин», «значна шкода», «великий розмір», «особливо великий розмір» для певних статей і на певний момент.

Цільовий спосіб тлумачення норм права полягає в з'ясуванні змісту норми права на основі виявлення її цілей. Особа, яка здійснює тлумачення звертається не тільки до мети норми, що підлягає аналізу, але і враховує цілі нормативного акта в якому розташована норма права. Цілі можуть бути викладені в преамбулах, загальних частинах нормативно-правового акта тощо.

Наприклад, ст. 1 КВК України визначає мету та завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Вищезазначені способи тлумачення не можна використовувати ізольовано один від одного. Для досягнення цілей тлумачення потрібно комплексно використовувати всі способи тлумачення норм права.

Необхідно зазначити, що в результаті тлумачення норм права новий нормативно-правовий акт не з'являється, а тому діяльність щодо тлумачення норм права не слід ототожнювати з правотворчою діяльністю. Внаслідок діяльності з тлумачення норм права може з'явитися офіційний акт тлумачення норми права (інтерпретаційний акт), який відіграє значну роль у процесі юридичної діяльності. Цей акт має особливу правову природу, так як завжди діє в єдності з нормами права.

Акт тлумачення норми права (інтерпретаційний акт) – це акт-документ, що містить офіційне, формально-обов'язкове роз'яснення змісту норм права.

Акти тлумачення норм права є характерними виключно для офіційного

тлумачення норм права, оскільки в процесі неофіційного тлумачення такі акти, як правило, не видаються. У випадку, коли офіційне тлумачення норм права є нормативним, воно завжди знаходить свій зовнішній вираз у самостійному спеціальному документі – акті тлумачення норм права. Коли ж таке тлумачення норми права є казуальним, воно може бути включеним у відповідний правозастосовний акт (наприклад, ухвала апеляційного суду включає роз'яснення змісту норми права)¹ або ж фіксується в окремому документі.

Ознаки акта тлумачення норм права:

- діє разом з тим нормативно-правовим актом, у якому містяться норми права, що тлумачаться і залежить від них;
- є формально-обов'язковим для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються;
- приймається лише правотворчими або спеціально уповноваженими суб'єктами;
- як правило має спеціальну письмову форму вираження;
- не змінює норми права, а лише допомагає зрозуміти їх зміст.

Класифікація актів тлумачення норм права:

За зовнішньою формою вони можуть бути *письмовими* чи *усними*. Письмові акти тлумачення норм права мають спеціальну письмову форму виразу, яка може частково співпадати з формами певних нормативно-правових (постанови, інструкції) або правозастосовних актів (наприклад, ухвали), а частково не співпадає з такими формами (роз'яснення, інструктивні листи та тощо)².

За галузевою належністю норми, яка тлумачиться: акти тлумачення норм конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінального-виконавчого права тощо.

За структурними елементами норми, що тлумачиться: акти тлумачення гіпотези, диспозиції, санкції.

Залежно від обсягу тлумачення: акти буквального, обмежувального та розширювального тлумачення.

Необхідно зазначити, що акти тлумачення норм права, що використовуються поліцією для виконання покладених на неї завдань характеризуються тим, що вони можуть бути результатом тлумачення норм права тих відомчих нормативно-правових актів, що видаються Міністерством внутрішніх справ України: наказів, правил, положень, настанов тощо.

Таким чином, тлумачення є одним з найбільш важливих умов успішної правотворчої й особливо правозастосовної діяльності³.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення реалізації норм права.

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 382.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 185.

³ Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – С. 691 – 692.

2. Назвіть види реалізації норм права.
3. Розкрийте сутність дотримання, виконання та використання як форм реалізації норм права.
4. Дайте визначення застосуванню норм права.
5. Назвіть випадки в яких виникає необхідність у застосуванні норм права.
6. Охарактеризуйте стадії застосування норм права.
7. Назвіть вимоги до застосування норм права.
8. Сформулюйте визначення правозастосовного акта.
9. Назвіть та розкрийте види тлумачення за суб'єктами.
10. Розкрийте сутність способів тлумачення норм права.

ТЕМА 9. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Засвоєння теоретичних положень цієї теми сприятиме формуванню вмінь і навичок спеціально-юридичного аналізу конкретних соціальних ситуацій та фактів. Такий аналіз – неодмінна умова правильного використання різноманітних юридичних засобів (насамперед суб'єктивних юридичних прав і обов'язків) задля безперешкодного задоволення відповідних потреб та інтересів, досягнення балансу приватних і публічних цілей, здійснення захисту основоположних прав людини та інших учасників суспільного життя.

9.1 Поняття, ознаки та види правовідносин

Між людьми, їх об'єднаннями та спільнотами постійно виникає безліч відносин, які потребують урегулювання шляхом встановлення певних правил поведінки їх учасників. Суспільство виробило значну кількість таких правил поведінки (соціальних норм). Це норми моралі, звичаї, корпоративні норми, норми права та ін. Кожен вид соціальних норм спрямований на регламентацію певного кола суспільних відносин, які й одержують своє найменування відповідно до назви норм, що їх регулюють. Відповідно до цього *відносини в суспільстві, що врегульовані нормами права, називаються правовими відносинами, або правовідносинами.*

В юридичній літературі виокремлюють два основних підходи до інтерпретації правовідносин: перший пов'язаний з інтерпретацією правовідносин через їх зв'язок з юридичним нормативом (нормою права); другий – це діяльнісний підхід до визначення правовідносин¹.

*Перший класичний підхід може бути представлений дефініцією, що **правові відносини**² – це свідомі вольові суспільні відносини, що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами та обов'язками, реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу.*

Другий, діяльнісний підхід визначає правовідносини як правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результатів, що передбачені законом, або не суперечать закону чи іншим джерелам права³.

Правовідносинам притаманні такі суттєві **ознаки**, а саме:

– *є різновидом суспільних відносин. Правовідносини виникають між*

¹ Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 188 – 189.

² Поряд з поняттям «правові відносини» в юридичній літературі використовують поняття «правовідношення». , Аналізуючи поняття «правовідношення», І.А. Сердюк наголошує на тому, що воно будучи похідним від слова відношення, означає ставлення людини до права, оцінку діючого права і значно рідше як стосунки між людьми. У зв'язку з цим автор виступає проти використання в юридичній літературі терміна «правовідношення» у значенні зв'язку між людьми. Враховуючи етимологію цього слова, ми також підтримуємо цю думку, незважаючи на те, що законодавець використовує поняття правовідношення в нормативно-правових актах (наприклад, ст. ст. 16, 237, 509 ЦК України).

³ Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 188.

людьми, їх об'єднаннями та спільнотами як суб'єктами права з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких законних інтересів;

– є свідомо-вольовими відносинами, оскільки до свого виникнення вони проходять крізь свідомість людей та для їх виникнення необхідна воля як мінімум одного з учасників. Щоправда, правовідносини можуть виникати та припинятися поза волею (інтересом) їх учасників (наприклад, особа стосовно якої було вчинено протиправне діяння, вимушено, не з власної волі набуває статусу суб'єкта кримінально-правових відносин);

– виникають із приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів, які виступають як передумова правовідносин;

– виникають, тривають, змінюються, призупиняються, припиняються або відновлюються на основі норм права;

– учасники правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені та зобов'язані особи, де права й інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими;

– охороняються державою і в разі потреби забезпечуються силою державного примусу.

Правовідносини можуть виникнути лише за наявності необхідних передумов. Під **передумовами виникнення, зміни і припинення правовідносин** розуміють певний комплекс різних за змістом взаємопов'язаних юридичних явищ, взаємодія яких тягне за собою рух правовідносин. Виокремлюють загальні (матеріальні) та спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин.

Загальні (матеріальні) передумови виникнення, зміни і припинення правовідносин:

– наявність не менше двох суб'єктів права як учасників правовідносин;

– об'єкт правовідносин – певні інтереси або блага як матеріальні, так і не матеріальні, з приводу яких, або з приводу захисту яких, суб'єкти правовідносин вступили у відносини між собою.

Спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин:

– *нормативно-правова основа*, характерною ознакою якої виступають відповідні норми права, що регулюють певний вид суспільних відносин;

– *правосуб'єктна основа*, що визначає здатність особи до участі в тому чи іншому виді правових відносин;

– *юридико-фактична основа*, тобто певні юридичні факти (фактичні склади) реальної дійсності, з наявністю яких норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення відповідних прав і обов'язків правосуб'єктної особи (може розглядатись і як передумова правовідносин, і як структурний елемент).

Сучасне суспільство характеризується значною кількістю і складністю зв'язків, що виникають між людьми та їх об'єднаннями. Ці відносини мають різну спрямованість, вони різні за кількістю учасників, що обумовлює ті або інші особливості правових норм, які регулюють конкретні соціальні відносини. Різноманіття суспільних відносин і особливості норм права, що їх

регламентують, обумовлюють виникнення правовідносин, які багато в чому відрізняються між собою.

Правовідносини, залежно від певних ознак та критеріїв поділяють на **види: За спеціально-юридичними функціями права:**

– *регулятивні*, які виникають у результаті правомірної поведінки суб'єктів і в яких поведінка їх учасників повністю відповідає нормам права, тобто є правомірною;

– *охоронні*, які виникають з факту неправомірної поведінки суб'єктів як негативна реакція держави на таку поведінку. До цього виду відносяться правовідносини, в ході яких відбувається притягнення суб'єкта за вчинене правопорушення до юридичної відповідальності.

За рівнем індивідуалізації суб'єктів:

– *відносні*, в яких точно визначені права й обов'язки всіх учасників (відносно кожного) – як уповноважених, так і зобов'язаних. Наприклад, відносними правовідносинами є договори купівлі-продажу – домовленості, в межах яких права й обов'язки сторін (продавця і покупця) визначені вичерпно й однозначно;

– *абсолютні*, в яких визначена лише одна уповноважена сторона, що є носієм певного суб'єктивного права, а всі інші суб'єкти (абсолютно кожний) визнаються зобов'язаними не заважати здійсненню уповноваженим своїх прав. Прикладом можуть бути відносини власності, в яких завжди точно визначений власник певних об'єктів, а абсолютно всі інші суб'єкти визнаються зобов'язаними поважати і не перешкоджати здійсненню прав власника.

За предметом правового регулювання:

– *конституційно-правові*. Своєрідність конституційних правовідносин, учасниками яких є правоохоронні органи, зумовлена: особливим юридичним змістом цих відносин; права і обов'язки суб'єктів конституційних правовідносин за участю правоохоронних органів бувають двох видів: перші безпосередньо здійснюються в певних відносинах, інші реалізуються на підставі норм інших галузей права, що конкретизують вказані права та обов'язки; мають особливий склад суб'єктів – учасників цих відносин¹;

– *адміністративно-правові*. Специфічними рисами адміністративно-правових відносин у діяльності правоохоронних органів є: ці відносини виникають у особливій сфері державного управління; аналіз адміністративно-правових відносини в діяльності правоохоронних органів дозволяє зробити висновок, що їх об'єкт відрізняється від об'єкта інших правових відносин. Його специфіка зумовлена компетенцією правоохоронних органів, а також формами і методами їх діяльності; саме в адміністративно-правових відносинах правоохоронні органи виступають безпосередньо як органи примусу, в той же час тісно пов'язані з населенням, тим самим слугують у ролі інструменту формування ставлення населення до суб'єктів правоохоронної системи; цей вид правовідносин є основним змістом діяльності Національної поліції;

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 262 – 263.

– *кримінально-процесуальні*. Правовідносини пронизують усі стадії кримінального процесу. У кримінальному процесі немає дій, що вчиняються поза правовідносинами, як і немає учасників кримінального процесу, які могли б реалізувати свої права або виконати обов'язки поза правовідносинами¹. Класифікацію правовідносин за предметом правового регулювання можна продовжувати перераховуючи існуючі галузі права.

За кількістю суб'єктів:

– *прості*, що відбуваються лише між двома суб'єктами (сторонами), наприклад купівля-продаж, де сторонами є продавець і покупець;

– *складні*, учасниками яких є три і більше суб'єктів (сторін), наприклад судові засідання, сторонами якого можуть бути суд, обвинувачений, захисник, обвинувач, свідки, експерти тощо.

За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами:

– *односторонні*, в яких кожна сторона відносно іншої має або лише права, або лише обов'язки. До таких відноситься, наприклад, видача довіреності;

– *двосторонні*, в яких кожна із сторін має як права, так і обов'язки. Наприклад, навчання студента у вищому навчальному закладі є правовідношенням, у якому кожна із сторін (студент і вищий навчальний заклад) мають по відношенню один до одного як права, так і обов'язки.

За характером обов'язків:

– *активні*, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії, наприклад студент своєчасно повинен підготувати дипломну роботу;

– *пасивні*, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен утриматись від вчинення певних дій, наприклад студент повинен не вчиняти дій, що порушують дисципліну під час проведення навчальних занять.

За характером волевиявлення сторін:

– *договірні*, для виникнення яких необхідне волевиявлення (згода) як уповноваженої, так і зобов'язаної сторони (наприклад, договір охорони);

– *управлінські*, для виникнення яких досить волевиявлення лише уповноваженої сторони (наприклад, накладення адміністративного стягнення).

За часом тривалості:

– *короточасні*, що завершуються одноактною реалізацією учасниками правовідносин своїх прав і обов'язків (наприклад, поліцейський поінформовав водія про тимчасову заборону проїзду у зв'язку дорожньо-транспортної пригоди);

– *тривалі*, що не завершуються одноактною реалізацією прав і обов'язків (наприклад, пенсійні правовідносини).

За субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріально-правові відносини*, що виникають на основі норм матеріального права та є юридично первинними (наприклад, адміністративно-правові, цивільно-правові та інші);

– *процесуально-правові відносини*, що виникають на основі норм

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 268.

процесуального права та є похідними від матеріальних правовідносин (наприклад кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні тощо).

9.2 Структура правовідносин

В юридичній літературі при розкритті будови правовідносин використовують терміни «структура», або «склад». Вживаючи термін «склад», зосереджують увагу на елементах правовідносин, а використання терміна «структура» дозволяє окрім окреслення елементів правовідносин підкресли також логічний взаємозв'язок між ними. *Система (організованість) правовідносин розкривається через їх структуру. Структура правовідносин – основні елементи правовідносин і спосіб юридичного зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів.*

Правовідносини є конструкцією, що складається з таких **елементів**:

- суб'єкти правовідносин;
- об'єкти правовідносин;
- зміст правовідносин;
- юридичні факти.

Суб'єкти правовідносин¹ – це учасники правових відносин, які виступають носіями взаємних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Види суб'єктів правових відносин:

- люди (фізичні особи) – громадяни певної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох чи більшої кількості держав), апатриди (особи без громадянства жодної держави);
- *спільноти* – народ (нація), територіальні громади, трудові й навчальні колективи, інші соціальні групи (демографічні, соціально-економічні, професійні тощо);
- *об'єднання* – державні (державна в цілому, її організації – органи держави, державні установи, державні підприємства) і громадські (громадські організації, громадські рухи, органи громадської самодіяльності, недержавні підприємства й установи)².

Люди, спільноти та їх об'єднання відповідно до норм права володіють *правосуб'єктністю*, тобто передбаченою нормами права здатністю бути учасниками правовідносин.

Правосуб'єктність – здатність виступати суб'єктом правовідносин, що складається з *правоздатності та дієздатності*. Правосуб'єктність є соціально-юридичною властивістю особи: вона має дві сторони – *соціальну та юридичну*. *Соціальна сторона* правосуб'єктності виражається в тому, що ознаки суб'єктів права законодавець не може обирати довільно – вони визначаються як самим життям, так і інтересами, потребами та закономірностями суспільного розвитку. *Юридична сторона* – полягає в тому, що ознаки суб'єктів права обов'язково повинні бути закріплені в нормах права.

¹ У правовій доктрині можна зустріти визначення учасників правовідносин як суб'єктів юридичних відносин, зокрема такої думки дотримується П.М. Рабінович.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 158.

У теорії права є достатньо обґрунтована точка зору, яка полягає в тому, що правосуб'єктність може розглядатися як свого роду суб'єктивне юридичне право – «право на право»¹.

Правосуб'єктність – це самостійна правова категорія, що існує поряд із правами і обов'язками. Вона свідчить про правову здатність особи бути носієм цих прав і обов'язків, тобто правосуб'єктність – не кількісне вираження прав суб'єкта, а постійний громадянський стан особи; не саме володіння правами, а передумова, здатність здобувати і здійснювати суб'єктивні права².

До *соціально-юридичних властивостей правосуб'єктності* відносять такі характеристики особи:

Правоздатність – *здатність особи мати суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки.*

Розрізняють такі види правоздатності:

– *загальна правоздатність* – загальна здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені в нормах права. У людини загальна правоздатність виникає з моменту її народження і припиняється з її смертю;

– *галузева правоздатність* – здатність суб'єкта мати права та обов'язки, закріплені певною галуззю права. Існування такої правоздатності обумовлено тим, що в різних галузях права строки виникнення правоздатності визначаються по-різному. Слід зауважити, що цивільне право відходить від розуміння правоздатності як статичного явища. Так, ч. 3 ст. 25 ЦК України передбачає, що у встановлених законом випадках, здатність фізичної особи мати окремі права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням нею відповідного віку. Таким чином, правоздатність – це така правова категорія, яка розвивається динамічно. Наприклад, фізична особа, якій виповнилося 14 років, має право вільно обирати місце проживання (ч. 2 ст. 29 ЦК України);

– *спеціальна правоздатність* – здатність суб'єкта мати права та обов'язки, що пов'язана з особливими знаннями, уміннями, навиками, якими повинен володіти суб'єкт права (президента, судді, водія громадського транспорту тощо).

Головним змістом правоздатності фізичних осіб є не реальні права учасників правовідносин, а принципова можливість їх мати. Правоздатність людини невід'ємна від особистості, її неможливо відібрати, вона не може нікому передаватися, але вона у визначених законом випадках може бути обмежена³. Юридична особа здатна мати такі права і обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.

¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісний. – К. : КНТ, 2011. – С. 315 – 316.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – С. 536.

³ Обмеження правоздатності допускається у виняткових випадках. Закон допускає два види обмеження цивільної правоздатності: а) добровільне – наприклад, закріплена в законодавчих актах заборона працівникам Національної поліції обіймати займатися підприємницькою діяльністю; обмеження прав громадянина, який став ченцем; б) примусове – допустиме лише тоді, коли воно передбачене законом з обов'язковим переліком конкретних випадків і встановленням порядку такого обмеження. До таких обмежень, наприклад, належать заходи кримінального покарання: арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк і довічно, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю тощо (ст. 51 КК України).

Правоздатність юридичних осіб є завжди спеціальною¹.

Дієздатність – *здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки*. Включає в себе *правочиноздатність і деліктоздатність*.

Таким чином, на відміну від правоздатності, дієздатність характеризує можливості індивіда шляхом виконання певних дій оволодівати тими чи іншими правами й обов'язками, а також здатність індивіда своїми діями реалізовувати їх на практиці. Саме наявність дієздатності обумовлює можливість особи, яка досягла певного віку і має закінчену середню освіту, здійснювати певні дії, в результаті яких вона стає студентом вищого навчального закладу.

Рівень дієздатності індивідів залежить від певних факторів:

– *віку*. Повною мірою дієздатність виникає з досягненням повноліття (18 років). До цього часу неповнолітні мають часткову або неповну дієздатність, яка доповнюється дієздатністю їх батьків або осіб, які їх замінюють;

– *стану психічного та фізичного здоров'я*. Особи, визнані в установленому законом порядку душевнохворими, вважаються такими, що не усвідомлюють своїх дій та їхніх наслідків, а тому не можуть бути суб'єктами багатьох правовідносин і не притягаються до юридичної відповідальності, хоча б їх дії мали ознаки правопорушення;

– *рівня і ступеня освіти та низки інших обставин*. Так, слідчим Національної поліції може бути лише особа яка здобула вищу юридичну освіту.

Враховуючи відповідні фактори дієздатності, в ЦК України визначено такі **рівні**: *часткова, неповна, повна, обмежена, недієздатність особи*.

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що не досягли 14 років).

Неповна дієздатність встановлюється для фізичних осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб).

Повна дієздатність настає при досягненні фізичними особами 18 річного віку (повноліття), а також можливе *набуття* повної цивільної дієздатності в разі реєстрації за рішенням суду шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття. Повна цивільна дієздатність може бути *надана* фізичній особі яка: а) досягла 16 років і працює за трудовим договором; б) є неповнолітньою і яка записана матір'ю або батьком дитини; в) досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника та (або) органу опіки та піклування).

Обмежена дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 335.

себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Недієздатною фізична особа може бути визнана судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Правочиноздатність – *здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями вчиняти правочини*¹.

Деліктоздатність – *здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею правопорушення*. Рівень деліктоздатності залежить від тих самих факторів, що й рівень дієздатності. Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності (здатності віддавати собі звіт у своїх діях і керувати ними) і досягнення певного віку. Вік настання адміністративної відповідальності складає в Україні 16 років, загальний вік настання кримінальної відповідальності встановлений на такому ж рівні, а знижений – на рівні 14 років.

Слід зазначити, що серед суб'єктів правових відносин особливе місце посідають *юридичні особи*, якими відповідно до ст. 80 ЦК України є організації, створені і зареєстровані в установленому законом порядку, наділені цивільною правоздатністю і можливістю бути позивачем та відповідачем у суді. Правоздатність, дієздатність і деліктоздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту її держаної реєстрації і припиняються з її ліквідацією, яка фіксується виключенням юридичної особи з державного реєстру. Правосуб'єктність юридичної особи носить *спеціальний* характер. Вона має здійснювати тільки ті дії, які зафіксовані в її установчих документах. Наприклад, підприємство може виробляти певні матеріальні блага і не має здійснювати функції фінансової установи.

Правосуб'єктність мають як суб'єкти права, так і суб'єкти (учасники) правовідносин, що дає певну підставу для їх ототожнення. Але коректніше розмежовувати ці поняття. По-перше, суб'єкти права є тільки потенційними учасниками правовідносин. По-друге, володіння правами та їх втілення в життя (реалізація) є можливими і поза правовідносинами (наприклад, це втілення в життя загальних норм, що встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єкта права, тобто безперешкодне використання суб'єктом юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права). По-третє, суб'єкт права може володіти лише однією з перелічених характеристик, що складають правосуб'єктність, а саме правоздатністю (дитина, недієздатна особа), що є достатнім для володіння правами. Набуття прав та виконання юридичних обов'язків від імені таких осіб здійснюють їх законні представники (батьки, усиновлювачі, опікуни). Таким чином, поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» співвідносяться як загальне та окреме явище. Суб'єкт правовідносин – це суб'єкт права, що є учасником правовідносин². Так само поняття «суб'єкт правовідносин» та

¹ Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

² Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х. : Одісей, 2010. – С. 187.

«учасник правовідносин» співвідносяться як загальне та окреме явище. Усі суб'єкти правовідносин – це особи потенційно здатні бути учасниками правовідносин, а учасники правовідносин – це люди, спільноти, об'єднання, які беруть реальну участь у конкретних правовідносинах.

Оскільки суб'єкт правовідносин – це завжди і суб'єкт права, то його загальну характеристику потрібно пов'язувати з правосуб'єктністю і правовим статусом. Різноманітні зв'язки права і людини можуть бути охарактеризовані через призму правового статусу. **Правовий статус** – це закріплене правове положення фізичних та юридичних осіб у певній системі суспільних відносин.

Структура правового статусу включає:

- правові норми та принципи, що встановлюють даний статус;
- правосуб'єктність;
- основні права, свободи та обов'язки;
- правові принципи і правові гарантії¹;
- законні інтереси;
- громадянство² (або інший зв'язок чи відношення до держави);
- юридичну відповідальність.

Законний інтерес – це усвідомлена суб'єктом права необхідність задоволення своїх потреб способом, що допускається, але прямо не передбачений чинним законодавством. Суб'єктивне право, юридичний обов'язок і законний інтерес є об'єктами правової охорони.

Ознаки законного інтересу:

- законний інтерес виражається в простому юридичному дозволі, який можна сформулювати таким чином: «дозволено все, що прямо не заборонено»;
- законним визнається тільки інтерес, що не суперечить суспільним інтересам. Так, не можна назвати законним інтерес монополіста-виробника у встановленні надвисокої ціни на вироблений товар;
- забезпечує прагнення суб'єкта користуватися конкретним соціальним благом. Наприклад, працівник має право зажадати підвищення заробітної платні, оскільки його благополуччя є його законним інтересом;
- визнається приводом звернення до компетентного органу (але тільки в певних випадках) якщо законний інтерес носить приватний характер,

¹ Правові гарантії – це сукупність правових засобів і способів, що визначають умови і порядок безперешкодної реалізації прав та свобод особи, а також їх охорону й надійний захист від протиправних посягань. До правових гарантії прав і свобод належать: гарантії кожного знати свої права та обов'язки; гарантії на судовий захист; гарантії на звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини; гарантії захисту прав у міжнародних судових установах чи відповідних органах міжнародних організацій; гарантії на самозахист прав і свобод; гарантії на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної державними органами, органами місцевого самоврядування та їх службовими і посадовими особами під час здійснення своїх повноважень; гарантії невиконання явно злочинних наказів чи розпоряджень; гарантії на юридичну допомогу; гарантії використання принципу презумпції невинуватості; гарантії відмови давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначено законом; гарантії підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист (Білозьоров С. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції: [монографія] / С. В. Білозьоров. – К.: Аванпост-прим, 2009. – С. 55, 59). Гарантії правового статусу: загальні (економічні; політичні, ідеологічні, соціальні, духовні); юридичні (конституційні, галузеві, відомчі, ефективна робота державних органів).

² Громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках (ст. 1 Закону України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р.).

наприклад, інтерес громадянина у встановленні його невинуватості. Загальні ж законні інтереси (наприклад, інтерес у благополуччі громадян похилого віку), як правило, не можуть слугувати підставою для звернення до державних органів;

– на відміну від суб'єктивного права законному інтересу не *відповідає чий-небудь обов'язок задовольняти останній* або сприяти його реалізації, проте ніхто не має права заборонити особі діяти заради здійснення своїх законних інтересів¹.

У правовій доктрині аналізується значна кількість правових статусів, але їх узагальнення дозволяє виокремити основні три *види*, що співвідносяться між собою як загальне, особливе й одиничне:

– *загальний правовий статус* – це статус особистості як громадянина держави, члена суспільства. Він визначається перш за все конституцією і не залежить від різних поточних обставин (переміщення по службі, сімейного стану, посади, виконуваних функцій), є єдиним і однаковим для всіх, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Зміна змісту цього статусу залежить від волі законодавця, а не від кожної окремої особи. Загальний правовий статус є базовим, вихідним для всіх інших;

– *спеціальний (родовий) правовий статус* – відображає особливості положення певних категорій громадян (наприклад, іноземців, студентів, інвалідів, працівників правоохоронних органів тощо). Вказані соціальні групи, базуючись на загальному конституційному статусі громадянина, можуть мати додаткові права, обов'язки, пільги, передбачені чинним законодавством. Вдосконалення цих статусів – одне із завдань юридичної науки;

– *індивідуальний правовий статус* – фіксує особливості правового положення конкретної людини у суспільстві. Він є «проекцією» загального і спеціального статусів на конкретного індивіда, інакше кажучи, це сукупність персоніфікованих прав та обов'язків людини. Індивідуальний правовий статус є рухомих, динамічним, він змінюється разом з тими змінами, які відбуваються в житті людини.

Відмінність у правовому статусі осіб полягає в розбіжностях, пов'язаних з природними чинниками (статус дитини, статус пенсіонера, статус жінки) та у розбіжностях, пов'язаних із юридичними чинниками (статус депутата, статус в'язня, статус посадової особи)².

Суб'єкти права вступають у правові відносини з метою задоволення своїх інтересів і потреб. Інакше кажучи, для суб'єкта права правовідносини є юридично регламентованим способом досягнення певних соціальних благ. Ці матеріальні, духовні й інші соціальні блага, які слугують задоволенню інтересів і потреб суб'єктів, з приводу яких і заради досягнення яких вони вступають у правовідносини та наділяються взаємними суб'єктивними правами та

¹ Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 192 – 193.

² Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 343.

юридичними обов'язками, називаються **об'єктами правовідносин**.

У правовій доктрині можна виокремити дві основні теорії відносно «об'єкта правовідносин». Так, *моністична теорія* (О.С. Іоффе) визнає об'єктом правовідносин лише поведінку людей. *Плюралістична теорія* (М.С. Шаргородський) визнає багатоманітність об'єктів правовідносин.

Коло можливих об'єктів правовідносин визначається чинними нормативно-правовими актами. Усі можливі об'єкти правовідносин поділяють на такі **види**:

- *засоби виробництва* – об'єкти, за допомогою яких створюється новий продукт. Це можуть бути заводи, окремі верстати, машини, механізми тощо. Для суб'єкта, який займається інтелектуальною діяльністю, засобом виробництва може бути комп'ютер, для художника – пензлі, для письменника – авторучка тощо;

- *предмети споживання* – предмети, призначення яких полягає в задоволенні життєвих потреб людей (продукти харчування, одяг, житло тощо);

- *продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини* – твори літератури, образотворчого мистецтва, наукові твори;

- *особисті немайнові блага людини* – здоров'я, ім'я, життя, честь, гідність;

- *поведінка певних суб'єктів* – можливість відвідувати заняття в навчальному закладі, вистави в театрі, визначення в поведінці суб'єкта складу правопорушення;

- *результати поведінки суб'єктів* – ремонт побутової техніки, будівництво будинку;

- *гроші та цінні папери* – облігації, заставні розписки;

- *стан природних об'єктів* – заповідники, екологічна чистота водосховищ тощо.

У сучасній юриспруденції не визнається об'єктом правовідносин людина (яка може бути лише суб'єктом правовідносин). Разом з тим, історія людської цивілізації знає рабовласницькі відносини, при яких раб був об'єктом купівлі-продажу («річчю, що говорить»).

Об'єкт правовідносин необхідно відрізняти від об'єкта права, під яким розуміють предмет правового регулювання, тобто соціальна сфера, що піддається правовому впливу¹.

Правові відносини поєднують у собі фактичні відносини між людьми та юридичні норми, що регулюють ці відносини. Таким чином, зміст правовідносин складають права й обов'язки учасників правовідносин, закріплені у правових нормах, а також реальна поведінка учасників з реалізації цих прав і обов'язків та її результати. У зв'язку з цим розрізняють *юридичний* і *фактичний* зміст правовідносин.

Юридичний зміст правовідносин утворюють зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (сторін).

Суб'єктивне право розуміється як встановлена нормами права міра можливої поведінки уповноваженої особи для задоволення її інтересів і потреб,

¹ Поляков И. И. Теория права и государства : учеб. / И. И. Поляков. – О. : Фенікс, 2011. – С. 225.

яка забезпечується відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб.

Структура суб'єктивного права:

- *праводія*, тобто право поводити себе відповідним чином (право на свої дії);
- *правовикористання*, тобто можливість користуватись відомим соціальним благом;
- *правовимога*, тобто право вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів, як мають юридичні обов'язки (право на чужі дії);
- *праводомагання*, тобто право звертатися до держави за захистом свого юридичного права, в тому числі, і використання міжнародного захисту конвенційних прав і свобод людини.

Види суб'єктивних прав:

- *громадянські (особисті)* (до них належать права: на життя, свободу і особисту недоторканність; недоторканість житла; охорону приватного життя; таємність листування й телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень; захист приватного життя особи; визначення національності; користування рідною мовою, а також свобода пересування й вибору місця проживання, свобода совісті (ст. ст. 27, 29 – 35 Конституції України));
- *політичні* (політичні права, пов'язані з наявністю громадянства України та на відміну від особистих прав, адресованих Конституцією України «кожному», належать тільки громадянам. Реалізація цих прав дає змогу громадянам брати участь у політичному житті суспільства, управлінні державою (ст. ст. 36, 38 – 40 Конституції України));
- *соціально-економічні* (належать до таких важливих сфер життя як власність, трудові відносини, здоров'я, відпочинок, і слугують забезпеченню матеріальних, духовних, фізичних та інших соціально-значущих потреб й інтересів особи (ст. ст. 13, 14, 41, 42 Конституції України – економічні; ст. ст. 43 – 49 Конституції України – соціальні), їх реальність робить державу соціальною, тобто такою, що забезпечує належний рівень життя людини, її вільний розвиток);
- *культурні* (до культурних прав і свобод належать право на освіту, свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. ст. 53, 54 Конституції України));
- *права-гарантії* (гарантії конституційних прав і свобод людини закріплені Конституцією України (ст. ст. 55 – 57, 59, 64). До них належать права на судовий захист, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, знання кожним своїх прав і обов'язків, правову допомогу, а також неприпустимість обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина).

Юридичний обов'язок – це покладена нормами права на зобов'язану особу й забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона повинна здійснювати в інтересах уповноваженої особи.

Структура юридичного обов'язку включає:

- *зобов'язання дією*, тобто здійснювати певні дії;

– зобов'язання необхідною поведінкою, тобто не перешкоджати контрагенту користуватись тим благом, по відношенню до якого він наділений правом;

– зобов'язання виконанням, тобто реагувати на законні вимоги правомочної сторони;

– зобов'язання претерпінням (позбавленням), тобто нести юридичну відповідальність у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, в тому числі, і необхідність держави-порушниці конвенційних зобов'язань понести встановлену відповідальність.

Аналіз положень Конституції України дозволяє виокремити наступні обов'язки громадян:

– неухильно додержуватись Конституції та законів України;

– не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей;

– сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом;

– подавати щорічно декларації про майновий стан та доходи за минулий рік;

– не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані збитки;

– захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України;

– шанувати державні символи України;

– відбувати військову службу відповідно до закону¹.

Невиконання юридичного обов'язку є юридичним фактом для виникнення правоохоронних відносин, в межах яких реалізується юридична відповідальність.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин закріплений у нормах права своєрідним юридичним сценарієм правовідносин і визначає те, як вони повинні забезпечуватись у реальній дійсності.

Фактичний зміст правовідносин – це рівень реального здійснення юридичних прав і обов'язків учасниками правовідносин.

Фактичний зміст правовідносин показує, в якій мірі фактична поведінка їх учасників відповідає юридичному змісту правовідносин, тобто те, як вони відбуваються або відбулися у реальній дійсності. Виходячи з цього, можна стверджувати, що будь-яке правопорушення є результатом невідповідності фактичного змісту певних правовідносин його юридичному змісту.

Розглянемо такі правовідносини, як навчальні заняття у вищому закладі освіти з точок зору деяких складових його юридичного та фактичного змісту.

Елементом юридичного змісту цих правовідносин є обов'язок студентів своєчасно, без запізнь з'явитись в аудиторії для проведення заняття, якісно підготуватись до семінарських і практичних занять, не користуватись шпаргалками при написанні контрольних робіт та при підготовці до відповіді на екзаменах тощо.

Те, наскільки своєчасно студенти з'являються в аудиторії, реальний рівень

¹ Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 98 – 99.

підготовки до занять та іспитів, реальна кількість студентів, які не користуються шпаргалками, утворюватимуть фактичний зміст даних правовідносин.

Юридичний зміст є завжди типовим для певного виду правовідносин, а фактичний зміст – завжди унікальний, неповторний. Наприклад, всі покупці супермаркету здійснюють юридично однакові дії (оплачують ціну купленого товару), але фактична поведінка у кожного різна (різні товари, суми грошей, наявність або відсутність дисконтних карток тощо)¹.

9.3 Юридичні факти: поняття та класифікація

Зародження юридичних фактів, а саме виокремлення підстав виникнення правовідносин відбувається в римському праві (II – III ст.). В Інституціях Гая, Юстиніана закріплювалися такі з них як контракт, делікт, квазиделікт. Пізніше ще однією підставою виникнення правовідносин визнавали односторонню угоду. Дефініції юридичного факту римські юристи не сформулювали. Виокремлення підстав виникнення правовідносин стало загальноприйнятим і було закріплено в Кодексі Наполеона (фр. Code Napoléon). Дефініція юридичного факту з'являється на початку XIX ст. та вводиться в науковий обіг німецьким правознавцем Ф.К. фон Савіньї, який визначає юридичний факт як події, що викликають виникнення або завершення правовідносин. Вважають, що формулювання поняття юридичного факту зумовив розвиток цивільного права, а саме розвиток майнових відносин вимагав їх детальної регламентації, тому виникала потреба в поняттєвому апараті, в тому числі й визначення загального поняття юридичного факту.

Юридичний факт має *матеріальну* і *нормативну* (формально-юридичну) складові. *Матеріальна* складова цього явища така, що юридичні факти – це явище об'єктивної реальності, а *нормативна* складова полягає у тому, що це не просто реальні обставини соціальної ситуації, а такі, які можуть бути піддані юридичній оцінці (кваліфікації на основі норми права) в процесі дії механізму правового регулювання. Середовищем походження юридичних фактів є саме життя, всі вони в першу чергу є обставинами², крім того, доповнення цієї матеріальної складової частинкою соціальною³, дозволить вести мову про всебічність, повноту явища, що досліджується. Розуміння під матеріальною складовою юридичного факту соціальних обставин, з якими норма права пов'язує правові наслідки, поєднує юридичний процес з рухом фактичних суспільних відносин, дозволить акцентувати увагу суб'єктів права на ретельному аналізі явищ реального життя, націлить правозастосовувача на

¹ Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х.: Одіссей, 2010. – С. 186.

² Обставина – 1) це явище, подія факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають щонебудь, впливають на щось; 2) сукупність умов, за яких щонебудь відбувається (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2009. – С. 819).

³ Соціальний, -а, -е. – 1) пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний, громадський. // Породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу // Існуючий у певному суспільстві. // Здійснюваний у суспільстві (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2009. – С. 1360).

пошук матеріального коріння правової форми.

Юридичний факт, з одного боку – це конкретні обставини соціальної ситуації як підстава виникнення правових наслідків, а з іншого – це правова модель (у формі вироку, рішення суду, різних правових актів і т.п.). Утворюючи факт модель, потрібно враховувати, що він містить ознаки не лише зазначеної конкретної соціальної ситуації, а й ознаки, які не входять до структури даного явища. Модель юридичного факту закріплюється в нормі права (або декількох нормах). Між гіпотезою норми права і моделлю факту не слід ставити знаку рівності адже вони не співпадають за обсягом – модель фактичного складу може бути закріплена в гіпотезах декількох норм права.

Юридичний факт – це конкретні соціальні обставини, які мають значення для суб'єкта права у зв'язку з реалізацією його потреб та інтересу, властивості яких описано в нормі права як знання про умови, що викликають юридичні наслідки.

Перевага цього визначення полягає в тому, що в ньому відображено чотири площини інтерпретації юридичного факту – фактичну, персонативну¹, нормативну й комунікативну, а саме: по-перше, дане визначення міцно пов'язує факт з рухом конкретних суспільних відносин; по-друге, враховує специфіку правової форми – широке використання правових моделей юридичного факту (юридичних актів, презумпцій, фікцій); по-третє, націлює суб'єкта права на виявлення не тільки матеріальних, але й юридичних ознак досліджуваного явища; по-четверте, акцентується увага на тому, що правові наслідки настають не самі по собі, при наявності тільки соціальних обставин, а опосередковуються спеціальною, суб'єктивною, юридично цілеспрямованою діяльністю суб'єктів права. В цій дефініції юридичного факту відображені всі стадії її розвитку: від аналізу конкретних ситуацій до їх абстракції та відповідних юридичних наслідків. Разом з тим наведена дефініція юридичного факту, це лише один із підходів у межах традиційного розуміння юридичних фактів².

До найбільш суттєвих **ознак юридичних фактів** необхідно віднести, те що вони:

– як *правило конкретні та індивідуальні*. Юридичні факти представляють собою конкретні обставини соціальних ситуацій, що існують у певній точці простору і часу. Якщо мова йде про факти-діяння, то конкретність діяння означає, що вони вчинені (або не вчинені) певними суб'єктами і несуть конкретний соціальний правовий зміст. Конкретність юридичних фактів-подій виражається в тому, що вони відбуваються в певній місцевості та визначений проміжок часу. Індивідуальність юридичних фактів пов'язана з тим, що юридичне значення присвоюється лише тим обставинам, які можуть слугувати ознакою або причиною наявності певних інтересів або задовольняти потреб суб'єктів правових відносин;

¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: [монографія] / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – С. 144.

² Завальний А. М. Інтерпретації дефініції юридичного факту: плюралізм наукових підходів / А. М. Завальний // Юридичні факти в системі правового регулювання : зб. наук. праць. Матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.) ; за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. – К. : Дакор, 2015. – С. 232.

– знаходять свій зовнішній вияв у соціальних ситуаціях і пов'язані з їх наявністю або припущенням стосовно їх наявності, або з їх відсутністю. Необхідно враховувати, що юридичне значення можуть мати не тільки позитивні (існуючі, наявні) обставини соціальних ситуацій, але і так звані негативні факти (відсутність родинних зв'язків, іншого зареєстрованого шлюбу). Крім того, в певних ситуація закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних фактів може призвести до відповідних юридичних наслідків (правова презумпція);

– *несуть у собі інформацію про суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання.* Юридичними фактами виступають лише такі обставини, що мають значення для суб'єктів права та детерміновані їх інтересами які в подальшому знаходять своє закріплення в суб'єктивних правах і юридичних обов'язках. Позбавлені змісту з соціальної точки зору, події та діяння не можуть мати й юридичного значення;

– *безпосередньо або опосередковано передбачені нормою права.* Більшість юридичних фактів вичерпно визначені в нормі права. Проте існує категорія індивідуально визначених фактів, які лише в загальному вигляді (побічно) передбачені в законодавстві;

– *зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі.* Юридичні факти мають правове значення лише в тому випадку, якщо вони належним чином оформлені та засвідчені. Перетворення обставин соціальних ситуацій в юридичні факти здійснюється в процесуальній формі у вигляді прийняття нормативних актів. Складність цього процесу полягає у тому, щоб максимально врахувати фрагменти дійсності (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі та узагальнено сформулювати їх в інтересах суспільства та держави;

– *викликають передбачені нормами права юридичні наслідки* (не тільки виникнення, існування, призупинення, зміну, припинення або відновлення конкретних правовідносин, а й набуття або виникнення правосуб'єктності).

У залежності від зв'язку з елементами правової системи виділяють *основу* та *додаткову функції юридичних фактів*. Основна функція юридичних фактів у правовому регулюванні є залучення суб'єктів права до правовідносин та породження правосуб'єктності, її набуття або виникнення. До *додаткових функцій* юридичних фактів відносять: функцію гарантії законності; функцію попереднього впливу норм права на суспільні відносини; творчу функцію у вигляді умов формування похідних правовідносин, що обумовлені похідним характером правових норм.

Класифікація юридичних фактів дозволяє відобразити закономірності їх розвитку та допомагає розкрити зв'язки між ними. Класифікація юридичних фактів також має теоретичне і практичне значення. У теоретичному плані класифікація сприяє точному і неухильному відбору та закріпленню юридичних фактів в нормах права. З практичної сторони класифікація допомагає зрозуміти специфіку юридичних фактів, що є необхідною умовою для реалізації права.

Критеріями класифікації юридичних фактів є: *вольовий; відношення до права; спрямованість волі на правові наслідки; за складом та ін.*

За вольовим критерієм всі юридичні факти поділяються на діяння та події. **Діяння** – юридичні факти, настання яких залежить від волі суб'єктів права (вчинки людини, акти державних органів і таке інше). Під діянням в юридичній науці розуміють не тільки активні дії (угоди, адміністративні акти), але і бездіяльність суб'єктів права у тих випадках, коли норма права зобов'язує їх до активних дій (наприклад, надання медичної допомоги). **Юридичні факти-події** визначаються як обставини, настання яких не залежить від волі та свідомості людини (наприклад, смерть людини, спливання часу, явища стихійного характеру тощо).

Події як юридичні факти **класифікують**:

- **за походженням**: абсолютні події, що виникають повністю незалежно від волі людини; відносні події, причинами зародження яких може частково бути воля людини, але в своєму подальшому розвитку вони виходять з-під контролю;

- **за періодичністю виникнення**: унікальні і такі, що повторюються (періодичні);

- **за часом існування**: моментальні (випадки) і протягом певного часу (явища, процеси);

- **за кількістю учасників**: персональні, колективні, масові (з визначеною і не визначеною кількістю осіб, що приймають участь);

- **за наслідками**: зворотні та незворотні.

Поширеним різновидом юридичних фактів-подій є строк. **Строки як юридичні факти** події можуть бути **класифіковані**:

- **за характером визначення**: імперативні (не можуть бути змінені за згодою сторін) та диспозитивні (можуть бути змінені сторонами);

- **за ступенем визначеності**: абсолютно визначені; відносно визначені і невизначені;

- **за цільовим призначенням**: породжуючі правові наслідки; припиняючі правові наслідки;

- **в залежності від того, в яких галузях застосовуються**: профілюючі, процесуальні та спеціальні.

За відношенням до права юридичні факти-діяння прийнято поділяти на **правомірні** і **протиправні**. **Правомірні діяння** як юридичні факти **класифікують**:

- **за суб'єктом**: діяння громадян, спільнот, держави;

- **за спрямуванням волі на юридичні наслідки**: **юридичні акти** (діяння, що в різному ступені виражають волю учасників і що впливають на їх поведінку), **юридичні вчинки** (діяння, з якими норма права пов'язує юридичні наслідки в силу самого факту вольової дії незалежно від того чи була спрямована ця дія на такі наслідки, чи ні), **результативні правові дії** (є підвидом юридичних вчинків, що реалізуються в дії, з якою норма права пов'язує правові наслідки в силу досягнення діями відомого практичного результату, що виражається в об'єктивованій формі, наприклад, недієздатна особа створила шедевр мистецтва);

- **за галузевою належністю**: профілюючі, процесуальні та спеціальні;

- за способом здійснення: особисто, через представника;
- за способом документального закріплення: оформленні, неоформленні;
- за способом вираження: мовчання, жест, дії, бездіяльність.

Протиправні діяння як юридичні факти класифікують за такими ознаками:

- за ступенем суспільної небезпеки: злочини та проступки;
- за суб'єктом: діяння індивідів, організацій;
- за об'єктом: проти особи, суспільного і державного ладу, в сфері економіки тощо;
- за галузями права: кримінальні, адміністративні, трудові та інші;
- за формою вини: навмисні, необережні;
- за мотивом: хуліганські, корисливі та ін.

За складом юридичні факти поділяються на *прості та складні*. **Прості юридичні факти** – це конкретна фактична передумова, що складається з одного елементу – юридичного факту. **Складні** являють собою певну сукупність елементів одного юридичного факту або (та) сукупність декількох юридичних фактів необхідних для настання правових наслідків. **Складні юридичні факти** поділяються на: фактичні системи; складові юридичні факти; факти правовідносини; фактичні склади.

За формою прояву юридичні факти поділяються на *позитивні та негативні*. **Позитивні юридичні факти** – це обставини, з наявністю яких норми права пов'язують певні наслідки. **Негативні юридичні факти** – це обставини, з відсутністю яких норми права пов'язують певні правові наслідки (наприклад, відсутність у особи хвороби, що перешкоджає вступу до вищого навчального закладу із специфічними умовами навчання).

При дослідженні класифікації юридичних фактів слід врахувати і наявність юридичних фактів з дефектом їх матеріальної складової – презумпцій і фікцій.

Правовою презумпцією називають закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів, яке може призвести до певних юридичних наслідків.

Види презумпцій:

За вірогідністю припущення:

– *презумпції, що не можуть бути спростовані* (неспростовні) – це такі припущення щодо існування повного факту, які не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (наприклад, презумпція недієздатності неповнолітньої особи);

– *презумпції, що можуть бути спростовані* (спростовні) – це такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (наприклад, презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

За сферою обігу:

– *загально-правові презумпції* – визнаються такими, що мають значення юридичних фактів у всіх галузях права (наприклад, презумпція знання опублікованих законів);

– *галузеві презумпції* – діють у межах однієї галузі права (наприклад,

цивільно-правова відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки, який завдав шкоди особі або її майну; його вина передбачається, якщо шкода не була викликана грубою необережністю або умислом потерпілого).

За ступенем обов'язковості:

– *юридичні* – презумпції, які прямо закріплені в юридичних нормах і тому безумовно обов'язкові для усіх (наприклад, якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, презумується, що його батьком є законний чоловік його матері;

– *фактичні* – презумпції, що не отримали закріплення в праві. Так, презумпція наявності права власності у власника речі прямо в законодавстві не закріплена, тому, якщо хтось виявить бажання відібрати цю річ у власника, йому доведеться довести в суді, що в нього є титул права власності на предмет спору¹.

За субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріально-правові* – правові положення про наявність (відсутність) певного юридичного факту при існуванні інших фактів, які можуть мати відношення до іншого суб'єкта цих правовідносин або невизначеного кола осіб; слугують передумовою для існування процесуальної презумпції; вступають в дію тільки при доведенні умов їх застосування; завжди можуть бути спростовані шляхом доведення про відсутність фактів, при наявності яких вони застосовуються;

– *процесуально-правові* – виключають необхідність доказування для винесення рішення або вказують суб'єкта, на якого покладається тягар доказування під час розгляду юридичної справи, чим встановлюється порядок застосування норм процесуального права; мають передумовою матеріально-правову презумпцію; завжди витікають з норми права та розподіляють тягар доказування суворо визначено, а не приблизно; не можуть бути спростовані, якщо матеріально-правова презумпція є неспростовною.

Окремо слід наголосити на «наборі» презумпцій, що існують у сфері правоохоронної діяльності (презумпція знання закону; презумпція невинуватості; презумпція добросовісності громадянина; презумпція нерозуміння суспільної небезпеки свого діяння особою, що не досягла на момент вчинення злочину віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; презумпція цивільно-правової дієздатності дорослої фізичної особи; презумпція об'єктивності суб'єкта правозастосування тощо).

Своєрідним юридичними фактами є і **юридичні фікції**. Юридична фікція була відома ще римському праву (*fictio* – вигадка). Р. Ієрінг характеризував її як юридичну неправду, освячену необхідністю; вона дозволяє уникати труднощів, замість того, щоб переборювати їх, і являє собою свого роду «технічний обман»². **Юридична фікція** – це засіб юридичної техніки, за допомогою якого

¹ Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учеб. / Л. И. Спиридонов. – М. : Фирма Гардарина, 1995. – С. 200.

² Ієрінг Рудольф фон. Дух римського права на різних ступенях его розвитку : Пер. с 3-го испр. нем. изд. – Ч. 1 – / [Соч.] Рудольфа Ієрінга, орд. проф. прав. в Геттингене. – Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К^о, 1875. – 212 с.

конструюється явно не існуюче положення (відношення або стан), що визнається існуючим та володіє імперативністю, який відіграє роль відсутнього юридичного факту в ситуації незаповнюваної невідомості, що закріплене нормою права. Приклад юридичної фікції наведений в ч. 3 ст. 46 ЦК України, яка встановлює: «Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це». Визнання громадянина безвісно відсутнім, померлим, неосудним та інші схожі обставини – це юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. І будь-яка невизначеність в їх наявності або відсутності недопустима. Фікції виконують двояку функцію в правовому регулюванні. З одного боку, вони – юридичні факти, а з іншого – регулятори суспільних відносин. Тому фіктивне законодавче встановлення та закріплення таких положень є не тільки виправданим, але і необхідним.

Види юридичних фікцій¹:

За метою використання, застосування:

– легальні:

- у залежності від їх обумовленості тими чи іншими реаліями:

- породжені реаліями юридичної науки:

- статичні (поняття юридичної особи, екстериторіальність і т. ін.);

- динамічні (наприклад, «якщо повідомлення про відкликання оферти² надійшло раніше або одночасно з самою офертою, оферта вважається не отриманою»).

- породжені антропогенними факторами (наприклад, особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи).

- за галузевою ознакою:

- матеріальні:

- цивільно-правові (фіктивне банкрутство, фіктивний правочин);

- сімейно-правові (фіктивний шлюб, фіктивне усиновлення) та ін.

- процесуальні:

- цивільно-процесуальні (зміна адреси під час провадження по справі);

- кримінально-процесуальні (фікція істини в кримінальному процесі) та ін.

- **негативні** (або фікції «тіньових» технологій – різні фіктивні конструкції, що використовуються в протиправних цілях):

- фіктивні події;

- фіктивні стани.

За джерелом виникнення:

- конституційні;

- що містяться в законах;

- що містяться в підзаконних актах (у тому числі відомчих і локальних).

Разом з тим, юридичні фікції виникають не тільки на рівні національного

¹ Курсова О. А. Фикции в российском праве : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Курсова Оксана Александровна. – Н. Новгород, 2001. – 193 с.

² Оферта – це письмова пропозиція продавця, відправлена можливого покупцю, про продаж відповідної партії товару на визначених продавцем умовах.

законодавства, тому, на нашу думку, доречно виокремити також фікції, що містяться в міжнародно-правових актах (наприклад, фікція загальної волі держави або фікції державоподібних утворень).

Правові презумпції та фікції явища схожі в окремих моментах, навіть за певних обставин можуть сполучатися одна з одною, але в той же час досить різнопорядкові, щоб ототожнювати їх. Так, З.М. Черніловський у своїй статті приводить досить цікавий приклад подібного сполучення з французького права, в якому передбачається, що у випадку одночасної загибелі чоловіка та дружини в авіаційній або автомобільній катастрофі, чоловік вважається померлим першим, його майно переходить до дружини, а від неї – до її родичів. Таким чином, заснована на медичній статистиці презумпція більшої тривалості життя жінки перетворюється в цьому випадку в юридичну фікцію¹.

Правові аксіоми представляють собою самоочевидні інститути, що не потребують доказів. За своєю соціальною природою вони відображають достовірні знання, що вироблені людством і зафіксовані в нормах права, або такі, що витікають з їх змісту. *Це найпростіші юридичні судження емпіричного рівня, що склалися в результаті багатовікового досвіду соціальних відносин і взаємодії людини з навколишнім середовищем.* Аксіома в сфері юриспруденції, на наш погляд, це припущення про фрагменти дійсності (об'єктивно-реального буття світу) в часі, просторі, русі, їх адекватності гіпотезам норм права (юридичним фактам). Соціальна цінність аксіом полягає у тому, що вони використовуються не тільки як докази, але і впливають на долю інших юридичних фактів в їх складних складах.

Теорія та правозастосовна практика опираються на аксіоми як на докази, вихідні засади. Окремо взяті або в сукупності вони виступають юридичними фактами, породжуючи відповідні наслідки (будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого або платника податків; закон зворотної сили не має; що не заборонено, те дозволено; один свідок – не свідок тощо).

Правові аксіоми повинні містити знання про:

– *правові стимули* – правові спонукання до законослухняної поведінки, які створюють умови для задоволення власних інтересів суб'єкта (наприклад, пільга, право на власність тощо);

– *правові обмеження* – правові стримування протиправної поведінки, які створюють умови для задоволення інтересів контр-суб'єкта, охорони і захисту суспільства (наприклад, обмеження дієздатності дітей; встановлені законом виборчі обмеження тощо).

Завдання юридичної науки – здійснити добір таких правових аксіом, додержання яких виключало б розбіжність поведінки людини з законом. Завдання юридичної практики – впровадити їх у правосвідомість громадян через ефективну професійну діяльність юриста-фахівця.

Правові аксіоми відрізняються від правових презумпцій тим, що, по-перше, аксіоми неспростовні, а презумпції навпаки, можуть бути спростовані,

¹ Черніловський З. М. Презумпції і фікції в історії права / З. М. Черніловський // Советское государство и право. – 1984. – № 1. – С. 104.

по-друге, аксіома містить стверджувальні або заперечувальні судження, являючи собою очевидні та достовірні знання, а презумпція таких властивостей не має – це лише приблизне узагальнення, що підтверджує (спростовує) знання про клас фактів, про нові знання, наукове передбачення.

Також, розглядаючи специфічні юридичні факти слід згадати про преюдиції. **Преюдиція** – *виключення заперечуваності юридичної вірогідності одного разу доведеного факту*. Якщо суд або інший юрисдикційний орган уже встановив певні факти (після їх перевірки і оцінки) й закріпив це у відповідному документі, то вони визнаються преюдиціальними – такими, що при новому розгляді справи вважаються встановленими, істинними, такими, що не потребують нового доказування. Як справедливо зазначає В.С. Ковальський, у правоохоронній діяльності досить поширеним є правило преюдиційності, за яким встановлені уповноваженою особою юридичні факти або правовідносини апріорі є істинними. Ці юридичні факти можуть бути переглянуті лише при додержанні певних процедурних правил (слідчі документи – за вмотивованим поданням прокурора або обґрунтованим оскарженням адвоката тощо)¹.

Таким чином, правові презумпції, юридичні фікції, преюдиційні факти та правові аксіоми, будучи юридичними фактами, не лише створюють сприятливу обстановку в правотворчості та правозастосовній практиці, але і є підставами складних правовідносин із захисту та охорони прав та законних інтересів особи, суспільства і держави, в чому і полягає їх соціальна цінність.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення правовідносин. Якими ознаками вони характеризуються?
2. Які Ви знаєте наукові підходи до розуміння поняття «правові відносини».
3. За якими критеріями здійснюється класифікація правовідносин?
4. Розкрийте юридичний і фактичний зміст правовідносин.
5. Покажіть співвідношення змісту і складу правовідносин.
6. З яких елементів складається правосуб'єктність фізичних осіб?
7. Як співвідносяться поняття «суб'єкт права», «суб'єкт правовідносин» та «учасник правовідносин»?
8. Що визнається об'єктом правовідносин за моністичною та плюралістичною теоріями?
9. Які елементи складають зміст суб'єктивного юридичного права та суб'єктивного юридичного обов'язку?
10. Дайте визначення юридичного факту, за якими критеріями вони класифікуються?

¹ Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / [В. С. Ковальський (керів. авт. колек.), В. Т. Білоус, Е. Ф. Демський та ін.]; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 12.

ТЕМА 10. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

Практичне значення поняття «правової поведінки» є доволі комплексним, оскільки одночасно належить до філософії права, соціології і психології. Це особливий вид соціальної поведінки особистості або групи осіб відповідно до чинних у суспільстві норм права. Від рівня засвоєння поняття, ознак, видів правової поведінки залежить уміння особи правильно оцінювати практичну ситуацію та реалізовувати відповідну норму.

10.1 Поняття, ознаки та види правової поведінки

У науковій літературі вважається обґрунтованим називати соціальною поведінкою вчинки людей, що виникають на основі різних видів соціальних норм – від звичаїв до норм права. Відповідно до різних видів соціальних норм нормативна поведінка може бути звичасвою, моральною, корпоративною, релігійною та ін. Разом з тим поведінка суб'єктів може знаходитися і поза межами їх дії (відносини на побутовому рівні, індивідуальні звички).

Різновидом соціальної поведінки є правова поведінка, особливості змісту якої передбачено нормами права, що є критерієм оцінки вчинків людей як таких, що відповідають чи не відповідають його правилам. Як зазначається в навчальній літературі, будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних) є правовою. Вона передбачена нормами права, оцінюється суспільством з урахуванням його вимог і тягне за собою юридичні наслідки (позитивні або негативні) для суб'єктів права¹.

Також існують й інші наукові погляди щодо визначення поняття правової поведінки. Наприклад, Ю.М. Оборотов, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський та Л.Г. Матвеева під правовою поведінкою пропонують розуміти передбачену нормами об'єктивного права соціальну значущу свідомо-вольову поведінку індивідів або їх об'єднань, яка, як правило, спричиняє або здатна спричинити певні юридичні наслідки². Натомість інший український науковець О.В. Петришин правову поведінку розглядає як будь-яку юридично значущу поведінку суб'єктів права (індивідуальних чи колективних)³.

Отже, **правова поведінка** – це соціально значима поведінка суб'єктів у формі дії або бездіяльності, яка контролюється їх свідомістю та волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки гарантовані державою.

Специфіка правової поведінки розкривається в її **ознаках**:

1. *Соціальна значимість* є однією з основних ознак правової поведінки.

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПРн України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПРн України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – С. 351 – 352; Теорія держави і права: навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.]; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 233 – 234.

² Теорія держави і права. Державний іспит: навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х.: Одиссей, 2010. – С. 197.

³ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПРн України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПРн України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – С. 352.

Вона має дві форми – *соціальну корисність* (є бажаною або необхідною для функціонування суспільства; проявляється у правовій активності суб'єктів правовідносин, здатності підтримувати конструктивні зв'язки в усіх сферах життя суспільства шляхом укладання договорів, участі громадян у виборах до представницьких органів влади тощо) та *соціальну шкідливість* (проявляється в гальмуванні розвитку позитивного потенціалу правовідносин, викликає негативні економічні, соціально-політичні, морально-психологічні та інші наслідки у вигляді адміністративних проступків, злочинів, невиконання цивільно-правових зобов'язань). Соціальна значимість правової поведінки виявляється в її здатності впливати на суспільні відносини, тобто змінювати їх.

2. *Виявляється зовні у формі дій чи бездіяльності*. Правова поведінка може впливати на суспільні відносини лише тоді, коли вона виражається зовні, тобто має вплив на інших осіб та суспільні відносини в цілому. Наприклад, думки особою не можуть бути об'єктом інтелектуальної власності (авторського права), лише їх матеріальний вигляд (текст, вірш, малюнок тощо) можуть створювати подальші суспільні відносини.

3. *Має свідомо-вольовий характер*. Люди мають свідомість і волю та здатні контролювати свою поведінку. Суб'єкти права повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер своєї поведінки, передбачати наслідки та мати можливість здійснювати свою волю, скеровувати свої вчинки, а також нести за них відповідальність.

4. *Правова регламентація* є важливою ознакою правової поведінки. Лише опосередкована нормами права поведінка є правовою. Умови та ознаки правової поведінки описуються в нормах права.

5. *Спричиняє юридичні наслідки*. Як один з видів юридичних фактів, правова поведінка призводить до виникнення, зміни або припинення певних правовідносин. Правовими наслідками на ту чи іншу форму правової поведінки є реакція з боку держави у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи застосування заходів державного примусу і юридичної відповідальності за шкідливі дії¹.

6. *Гарантованість* правової поведінки з боку держави. Ця ознака полягає в тому, що саме держава виступає гарантом правомірної поведінки і суб'єктом, здатним від імені суспільства привести в дію апарат примусу для притягнення до відповідальності за протиправну поведінку. Правомірна поведінка забезпечена гарантіями інституційними (державний апарат) і юридичними².

Класифікація правової поведінки:

1. У залежності від кількості суб'єктів:

– *індивідуальна* – поведінка однієї особи (виконання функціональних обов'язків працівником поліції);

– *колективна* – поведінка групи осіб (злочин вважається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 175 – 176.

² Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 352.

(дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовились про спільне його вчинення (ч. 2 ст. 28 КК України)).

2. У відповідності до вимог норм права:

– *правомірна* – застосування працівником поліції спеціальних засобів для припинення масових безпорядків;

– *неправомірна* – застосування працівником поліції вогнепальної зброї при значному скупченні людей.

3. У залежності від характеру діяльності:

– *дія* – крадіжка;

– *бездіяльність* – ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані¹.

4. За формою зовнішнього вияву:

– *фізичною (діяльністю)*;

– *усною (вербальною)*;

– *письмовою (документальною)*².

5. З урахуванням соціального змісту та юридичної оцінки вчинку суб'єкта права:

– *правомірна поведінка* – відмова у вчиненні правопорушення;

– *правопорушення* – грабіж;

– *зловживання правом* – зловживання монопольним становищем на ринку товарів;

– *об'єктивно протиправне діяння* – застосування працівником поліції вогнепальної зброї для припинення протиправної дії.

Слід зазначити, що в нормах права здебільшого моделюється не правова поведінка в цілому, а її елементи – правові вчинки. **Правовий вчинок** – це діяння, що складається з певних елементів, сукупність яких утворює його склад. Складовими елементами правового вчинку є: суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона.

Суб'єктом правового вчинку може бути фізична чи юридична особа (орган держави, громадське об'єднання тощо), котрі визнані дієздатними та деліктоздатними, тобто здатними здійснювати свої права та обов'язки, нести юридичну відповідальність. Суб'єкти правового вчинку – це ті суб'єкти, за якими визнається здатність усвідомлювати і скеровувати свої діяння. Цю категорію суб'єктів складають тільки правоздатні особи.

Суб'єктивна сторона правового вчинку відображує внутрішнє ставлення суб'єкта до свого діяння та його наслідків. Інакше кажучи, суб'єктивна сторона є тією частиною правосвідомості суб'єкта, що безпосередньо пов'язана з фізичною формою діяння і включає мету, мотив, правову установку тощо.

Об'єкт правового вчинку – це явища навколишнього середовища, на які спрямовані діяння. Об'єктом правового вчинку виступають суспільні відносини, соціальні цінності.

Об'єктивну сторону правового вчинку утворюють ті складові, що

¹ Теорія держави та права: підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 352.

² Скаун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – С. 415.

характеризують форму його зовнішнього виразу: діяння (дія чи бездіяльність, засоби і т. ін.), суспільне значущі наслідки (корисні чи шкідливі), причинний зв'язок між діянням і його наслідком¹.

10.2 Поняття, ознаки та види правомірної поведінки

Правомірна поведінка є видом правової поведінки, яка, на відміну від протиправної поведінки, є соціальне корисною, відповідає закріпленим у нормах права моделям поведінки і має позитивні юридичні наслідки.

Основною юридичною ознакою правомірної поведінки є її відповідність нормам права, тобто її правомірність.

Термін «правомірність» має широкий зміст і означає:

- відповідність поведінки нормам права;
- одиницю виміру, за допомогою якої з погляду права дається оцінка поведінки як такої, що має правову природу;
- здатність права регулювати певну поведінку суб'єктів, а також властивість цієї поведінки бути врегульованою правовими засобами².

Однак і у визначенні цього поняття в науці існує плюралізм думок. Відтак, наприклад, О.В. Петришин зазначає, що правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єкта права (діяльність чи бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою³. Деяко інше визначення надає М.В. Кравчук, на переконання якого правомірна поведінка – це така поведінка, яка не суперечить юридичним нормам або основним принципам права певної держави, тобто це соціально-корисна діяльність в інтересах більшості суспільства⁴. У свою чергу П.М. Рабінович відмічає, що правомірна поведінка – це такі діяння, які відповідають приписам юридичних норм чи інших юридичних актів або конкретно-історичним загальним і галузевим принципам права певної держави або права міжнародного⁵. На противагу йому, О.Ф. Скакун розглядає це явище як суспільно корисну правову поведінку особи (дія або бездіяльність), яка відповідає розпорядженням юридичних норм і охороняється державою⁶.

Таким чином, на наше переконання більш всеохоплюючим є таке визначення: **правомірна поведінка** – це вид правової поведінки, що характеризується соціальною корисністю або допустимістю, відповідає інтересам суспільств і держави та моделям можливої поведінки, зафіксованим в нормах права, має позитивні юридичні наслідки, гарантується

¹ Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 234 – 235.

² Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 236.

³ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 354.

⁴ Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – С. 183.

⁵ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 163.

⁶ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 415.

з боку держави¹.

Основні ознаки правомірної поведінки:

– *відповідність поведінки нормам права* – тобто людина діє правомірно, якщо вона діє у відповідності до норм права. Інколи правомірну поведінку трактують як поведінку, яка не порушує норми права. Проте таке визначення не досить точно відображає зміст цього явища, оскільки поведінка, що не протирічить нормам права, може здійснюватися поза сферою правового регулювання, та не бути правомірною;

– *соціально корисна* – це дії, що відповідають образу життя, корисні (бажані), а інколи й необхідні для нормального функціонування суспільства. Позитивну роль вона відіграє і для особистості, оскільки завдяки їй забезпечується свобода, захищаються законні інтереси. Саме через правомірну поведінку здійснюється впорядкування суспільних відносин, вона необхідна для нормального функціонування та розвитку суспільства, забезпечує стан правопорядку. Вона є найважливішим фактором вирішення завдань, що стоять перед суспільством. Проте соціальна роль правомірної поведінки полягає в забезпеченні не лише суспільних потреб, а й задоволенні інтересів самих суб'єктів правових дій. Оскільки суспільство та держава зацікавлені в такій поведінці, вони підтримують її організаційними заходами, заохочують і стимулюють. Дії суб'єктів, які перешкоджають здійсненню правомірних дій, припиняються державою;

– *має свідомо вольовий характер*, виражається в усвідомленій мотивації правомірних вчинків для досягнення поставлених цілей;

– *зовні виражається у вигляді дії чи бездіяльності*, здійснюється у формах реалізації норм права – дотриманні, виконанні, використанні (громадянами), правозастосуванні (посадовими особами);

– *спричиняє юридичні наслідки*, оскільки виявляється в юридичних фактах (правовстановлюючих, правозмінюючих, правоприпиняючих), що є передумовою правовідносин. Слід зазначити, що правова поведінка не завжди викликає правовідносини;

– *охороняється державою* за допомогою дозвільних, зобов'язуючих і охоронних норм, *стимулюється* за допомогою рекомендаційних і заохочувальних норм².

Правомірна поведінка містить завжди два моменти:

– *інформаційний*, тобто поінформованість громадянина про свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Важливою є не лише наявність правового механізму захисту права на доступ до правової інформації, а й активне використання його громадянами;

– *поведінковий*, тобто уявлення про законні способи здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків³.

Правомірна поведінка складається з елементів – правомірних вчинків, що

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 176.

² Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. С. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 353.

³ Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 416.

мають суспільно корисний характер. Перш ніж відбуваються вчинки, виникають їх мотиви – спонукальна причина до дії (бездіяльності), доказ на користь саме такої дії. Мотиви визначають правову установку – правомірну і неправомірну. У них виявляється соціальна зрілість і юридична грамотність, рівень правосвідомості особи.

Мотиви правомірної поведінки особи можуть бути різними:

- переконаність у справедливості та корисності норм права;
- відповідальність перед суспільством і державою за вчинки;
- усвідомлення громадянського обов'язку;
- егоїстичний особистий інтерес;
- вчинення звичних для особи дій;
- прагнення діяти як усі;
- страх перед відповідальністю та ін.

Провідне місце в мотивах поведінки людей посідають потреби та інтереси.

З формуванням громадянського суспільства змінюється зміст методів, що спрямовані на формування в населення соціально-активної, правомірної поведінки, що передбачає використання таких **методів впливу** – переконання, правове виховання, профілактика правопорушень.

В юридичній науковій літературі існує плуралізм поглядів щодо критеріїв поділу правомірної поведінки. Отже, розглянемо основні підстави розподілу цієї поведінки на такі **види**:

1. За сферою суспільних відносин:

- економічні;
- політичні;
- соціальні тощо.

2. За зовнішньою формою вираження (об'єктивною стороною):

- дія (діяльність);
- бездіяльність.

3. З точки зору фактичного змісту правовідносин:

- діяння, що спрямовані на використання суб'єктивних прав;
- діяння, що спрямовані на виконання юридичних обов'язків.

4. За причинами вияву:

- поведінка, зумовлена внутрішніми причинами і потребами;
- поведінка, зумовлена зовнішніми обставинами¹.

5. За ступенем активності процесу залучення особистості у правове регулювання:

– соціально-правова активність (активно правова поведінка, правова активність) особистості являє собою найвищий рівень правомірної поведінки. Це насамперед ініціативна поведінка. Соціально-правова активність визначається високим рівнем правосвідомості, глибокою правовою переконаністю, свідомо прийнятою на себе готовністю використовувати надані

¹ Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 237; Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – С. 183 – 184.

правом можливості, творчо керуватися ними у своєму повсякденному житті. Така людина не лише сама поводить себе правомірно, але й іншим активно надає позитивний приклад;

– *звична правомірна поведінка*. Слідування засвоєним правовим ідеям і принципам є для людини в багатьох випадках таким, що само собою розуміється. Людина, як відомо, вибирає найбільш доцільний практично виправданий варіант поведінки. Звичка немов звільняє особистість від багаторазового звертання до своєї свідомості, від побудови нової моделі поведінки. Правові звички як поведінкові регулятори відіграють значну суспільну роль у процесі становлення правомірної поведінки;

– *конформістська поведінка*. Конформістську поведінку відрізняє пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власних позицій, підпорядкування психологічному тиску. Індивід приймає позицію групи, щоб уникнути конфлікту з нею. Ним керує бажання уникнути осудження з боку колективу, страх утратити довіру близьких, бажання заслужити схвалення тих, з ким він пов'язаний особистісними відносинами та ін. І все-таки соціально-правовий конформізм у цілому визнається суспільно корисним явищем, оскільки індивід дотримується вимог правових норм.

– *маргінальна поведінка*. Вона відбиває стан індивіда, який знаходиться на межі антигромадського прояву, що призводить до правопорушення, однак таким не стає в силу певних причин і обставин (загрози можливого покарання, власної вигоди від правомірності, страху осуду з боку колективу, групи, найближчого соціального оточення й інших стримуючих причин). Маргінальна поведінка є правомірною, оскільки особа, що відноситься до правових вимог осудливо, все-таки йде на їхнє дотримання. У правовому плані маргінальність характеризується проміжним, перехідним станом між правомірною і протиправною поведінкою¹.

6. За характером правових приписів:

– *соціально необхідна (належна)* (закріплюється в імперативних нормах як обов'язки та забезпечується державним примусом);

– *соціально допустима (можлива)* (закріплюється в диспозитивних нормах як права суб'єкта, а не як його зобов'язання, реалізується відповідно до його волі (інтересу) та забезпечується державою):

- *бажана* (вступ до шлюбу, оскарження неправомірних дій посадових осіб та ін.);

- *небажана* (розлучення, страйк, протест тощо)².

7. За формально-юридичними ознаками. Як форма реалізації права вона класифікується з точки зору її відповідності основним способам впливу права на суспільні відносини і поділяється на **активні форми** реалізації правомірної поведінки:

- виконання юридичних обов'язків;

- використання суб'єктивних прав;

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 177 – 178.

² Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – С. 418.

– застосування норм права уповноваженими суб'єктами або її **пасивну форму** – дотримання заборон, що містять забороняючі норми права¹.

8. За ставленням до юридичних наслідків, на які розраховує особа (бажає чи не бажає їх досягти, має чи не має такої мети взагалі) правомірна поведінка поділяється на:

– **юридичні вчинки** (суб'єкт має намір на реалізацію будь-якого суб'єктивного права);

– **індивідуальні юридичні акти**, коли воля суб'єкта не спрямована на настання позитивних юридичних наслідків для нього. Тобто це фактичне фізичне діяння (індивідуальний акт), здійснений без якоїсь конкретної правової мети, коли ці наслідки все ж для нього настають (наприклад, авторський твір породжує його авторські права, набути яких він не намагався, але держава гарантує визнання і захист цих прав)².

9. За ставленням держави до правомірної поведінки:

– **схвалювальна** (наприклад, наявність у особи повної середньої освіти);

– **заохочувальна** (наприклад, сплата комунальних послуг до встановленої дати є підставою для подальшого заохочення у вигляді тарифної знижки на наступний місяць);

– **допустима** (наприклад, діяльність численних громадських організацій «за інтересами», відправлення релігійних культів)³.

Особливості, що зумовлюють утвердження правомірної поведінки в якості норми життя для більшості населення:

– розвинена економіка, достатня для задоволення життєвих потреб громадян;

– системне правове забезпечення розвитку особи;

– подолання розриву між бідними і багатими прошарками населення;

– зведення до мінімуму безробіття;

– виконання соціальних програм;

– авторитет влади, за умови, що вона не буде маніпулювати законом;

– стабільний демократичний політичний режим;

– створення цілісної правової бази організації та діяльності судової системи, органів юстиції та правоохоронних органів;

– дотримання законності всіма посадовими особами та громадянами;

– високий рівень правової культури⁴.

Разом з цим слід вказати й на деякі особливості правомірної поведінки працівників поліції як особливих суб'єктів права, яким законом надано державно-владні повноваження.

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 358.

² Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПРН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – С. 359.

³ Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – С. 184.

⁴ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 356.

Правомірна поведінка працівників поліції – це сукупність вчинків, що відповідають нормам права, базуються на переконанні в необхідності їх захисту, відображає позитивне суб'єктивне ставлення працівників поліції до норм права, цінностей, що гарантовані державою та спрямовані на реалізацію потреб громадянського суспільства щодо охорони прав і свобод людини та громадянина.

Для забезпечення якісного виконання працівниками поліції посадових обов'язків, реалізації наданих їм законом прав, дотримання правообмежень законодавець визначає основні гарантії їх правомірної поведінки.

Як вже було зазначено вище, працівники поліції є носіями професійної правосвідомості. В основі мотивації правомірної поведінки працівників поліції лежать в першу чергу різного роду службові потреби, закріплені у відповідних нормах права. У професійній діяльності працівників поліції помітними чинниками, що мотивують їх поведінку, виступають такі категорії як наказ, обов'язок, що опосередковуються і нормами права і нормами моралі, і елементами правової свідомості.

Особливе значення для мотивації правомірної поведінки мають **морально-правові властивості та якості працівника поліції**, його внутрішній психологічний стан. Вказані компоненти включають:

- відношення до службової діяльності та життя в цілому, що характеризується високим рівнем свідомості, порядністю, цивілізованістю і правомірністю;

- шанобливе відношення до права як до абсолютної цінності, блага, без якого неможливо ефективно і цивілізовано вирішувати найскладніші життєві проблеми, як до самого гарантованого способу, що покликаний забезпечити права та свободи особи, захистити її від протиправних посягань;

- цивілізоване і шанобливе відношення до прав і свобод людини та громадянина як до своїх власних має для працівників поліції принципове значення, оскільки тут найбільшою мірою розкривається істинний характер взаємовідносин між громадянами (особою) і правоохоронними органами як специфічними органами правової держави;

- відповідальне ставлення до свого службового обов'язку (посадових функцій), без чого неможливо реально забезпечити права та свободи людини і громадянина, законність і правопорядок у суспільстві. При цьому неприйнятна будь-яка корпоративна (групова) відповідальність, що має аморальний, протиправний характер;

- виключно правомірне відношення до вибору способів, прийомів, засобів, що лежать в основі досягнення, реалізації відповідних службових цілей і намірів;

- духовну і психологічну стійкість до будь-яких спокус, можливості швидкої наживи і збагачення, що припускає вчинення неправомірного діяння, відхилення від вимог норм права, моралі та правового ідеалу;

- достатньо розвинені почуття гідності, честі, совісті, самоповаги, що утримує особу від здійснення аморальних і протиправних вчинків та діянь, що завдають збитку особі, суспільству, державі;

– шанобливе ставлення до державних органів, правоохоронних органів та їх представників, розуміння того, що службовий підрозділ, в якому працівник виконує посадові функції – складова частина механізму держави, за ефективною (чи проблемною) діяльністю якої члени суспільства оцінюють державу в цілому, визначають ступінь її статусу¹.

Основні напрями стимулювання правомірної поведінки працівників поліції:

– вдосконалення правотворчості у сфері правоохоронної діяльності (усунення протиріч і прогалин у правових актах, дотримання їх ієрархії);

– створення і практичне впровадження системи необхідного матеріального та морального стимулювання діяльності працівників поліції з урахуванням характеру й особливостей виконуваних ними службових обов’язків;

– розробка державної програми протидії злочинам і корупції в правоохоронних органах;

– вдосконалення системи надання соціально-правових пільг працівникам поліції та членам їх сімей;

– організація і проведення на належному рівні правовиховної роботи з особовим складом;

– підвищення освітнього, культурного і професійного рівня підготовки працівників поліції;

– зміна системи оцінки діяльності поліції та посилення контролю за дотриманням законності в діяльності працівників поліції.

Зміцненню законності, правопорядку та дисципліни, а відповідно і мотивації правомірної поведінки працівників поліції сприятимуть позитивні зміни в громадському житті.

10.3 Поняття та види правопорушень

Протиправна поведінка як вид правової поведінки є антиподом правомірної поведінки.

У теорії держави та права кожен автор дає своє визначення правопорушення, хоча в загальному вони співпадають: правопорушення – це суспільно небезпечне або суспільно-шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність згідно з чинним законодавством (О.Ф. Скаун); правопорушення – це суспільно небезпечне, винне діяння деліктоздатного суб’єкта, яке суперечить вимогам правових норм (М.С. Кельман, О.Г. Мурашин).

Можемо визначити **правопорушення** як *винне, протиправне, суспільно небезпечне чи суспільно шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб’єкта, що тягне юридичну відповідальність*.

Визначення правопорушення вказує на такі його **ознаки**:

– має *протиправний, неправомірний характер*, тобто суперечить нормам

¹ Левченко А. А. Мотивация правового поведения сотрудников органов внутренних дел: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Левченко Алексей Анатольевич. – Ростов н/Д, 2002 – 188 с.

права, чиниться всупереч праву, є свавіллям суб'єкта; являє собою порушення заборон, зазначених у законах і підзаконних актах, невиконання обов'язків, що випливають із нормативно-правового акта, акта застосування норм права або договору, укладеного на основі закону;

– має *суспільно шкідливий* (наприклад, прогул,) або *суспільно небезпечний* (посягання на життя людини) *характер*. Суспільна шкідливість (проступок) і суспільна небезпечність (злочин) – основна об'єктивна ознака, що відрізняє правомірну поведінку від неправомірної. Юридичний аспект шкідливості виражається в порушенні суб'єктивних юридичних прав і обов'язків або перешкоді їх виконанню, матеріальний – у заподіянні учаснику правовідносин матеріальних або моральних збитків;

– *виражається в поведінці* – протиправній дії (крадіжка, розбій, наклеп, образа) або бездіяльності (недбалість, прогул, залишення особи в безпомічному стані). Думки, наміри, переконання, які зовні не виявилися, не визнаються чинним законодавством об'єктом переслідування. Практика переслідування за інакомислення є виявом репресивної суті тоталітарного режиму в державі;

– має *свідомо вольовий характер*, тобто в момент вчинення правопорушення залежить від волі та свідомості учасників, перебуває під контролем їх волі та свідомості, здійснюється ними усвідомлено і добровільно. Відсутність свідомості та волі є юридичною умовою, за якою діяння не визнається правопорушенням, навіть якщо воно й мало шкідливі наслідки. Правопорушенням визнається лише неправомірне діяння деліктоздатної особи (малолітні та душевнохворі деліктоздатними не вважаються);

– є *винним*. Правопорушенням визнається лише винне діяння, тобто дія, яка виражає негативне внутрішнє ставлення правопорушника до інтересів людей, завдає своєю дією (чи бездіяльністю) збитки суспільству і державі, містить вину. Вина – це психічне ставлення особи до свого діяння і його наслідків. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62 Конституції України);

– є *караним*, тобто спричиняє застосування до правопорушника заходів державного примусу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень особистого, організаційного і матеріального характеру. Застосування державного примусу до правопорушника має на меті захистити правопорядок, права і свободи громадян.

Відсутність зазначених ознак не дозволяє розглядати діяння як правопорушення.

Юридично-значущі ознаки правопорушення узагальнюються в конструкції «юридичний склад правопорушення».

Юридичний склад правопорушення – це система ознак правопорушення, необхідних і достатніх для застосування заходів юридичної відповідальності.

До юридичного складу правопорушення належать:

1. *Суб'єкт правопорушення* – це деліктоспроможна особа, яка скоїла правопорушення. Нею може бути:

– *індивідуальний суб'єкт* – фізична особа, яка є осудною та досягла

певного віку. Фізичних осіб поділяють на громадян, осіб без громадянства, іноземних громадян. Розглядають також приватну особу, службову особу, спеціальний суб'єкт. Осудність фізичної особи характеризується тим, що вона розуміє характер своїх дій і може керувати ними;

– *колективний суб'єкт* правопорушення, ним може бути юридична особа, державний орган, громадська організація тощо, дії кожного з яких пов'язані з колективним винесенням рішень.

Юридичними властивостями суб'єкту правопорушення є: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, яка визначається досягненням особою певного, прямо визначеного в нормах права віку юридичної відповідальності, та станом осудності, що є здатністю особи усвідомлювати свої дії в момент скоєння правопорушення та керувати ними.

За різні правопорушення юридична відповідальність настає з різного віку:

– за кримінальним законодавством: з 16 років, за тяжкі злочини – з 14 років;

– за адміністративним законодавством: з 16 років;

– за трудовим законодавством: з 16 років, в окремих випадках – з 14 років;

– за цивільним законодавством: з 14 років.

Деякі дослідники виокремлюють *спеціальні* ознаки суб'єкта (спеціальний суб'єкт):

– громадянство;

– посадова особа;

– військовослужбовець;

– фах;

– особливо небезпечний рецидивіст;

– особа, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі;

– особа, яка підлягає призову на строкову військову службу;

– працівник транспорту;

– член виборчої комісії;

– родинні відносини (батьки, діти)¹.

Суб'єктами кримінального, дисциплінарного та матеріального правопорушення виступають тільки фізичні особи, цивільного – фізичні та юридичні особи, адміністративного в більшості випадків – фізичні особи, але в деяких випадках і юридичні особи. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами кримінальних злочинів. Зазвичай суб'єктами є посадові особи підприємства, організації чи установи.

2. *Об'єкт правопорушення* – це певні блага чи соціальні цінності, на які посягає правопорушення (наприклад, матеріальні та духовні цінності, честь, гідність, життя, здоров'я людини, власність, державна безпека, що захищаються нормами права, тощо).

В юридичній літературі розглядають загальний, родовий (видовий) і безпосередній об'єкт:

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 367.

– *загальний об'єкт* – це ті суспільні відносини, які охороняються правом і яким правопорушення завдає шкоди. Наприклад, територіальна цілісність держави, суспільна безпека, політичний лад;

– *родовий (видовий) об'єкт* правопорушення – це певне коло однорідних відносин, яким завдається шкода. Наприклад, майно;

– *безпосередніми об'єктами* є суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери тощо) та нематеріальних (життя, здоров'я, честь і гідність фізичної особи, ділова репутація юридичної особи) благ у різних сферах життя суспільства і відповідні їм права та законні інтереси суб'єктів права: майнові, трудові, політичні та ін.

У деяких правопорушеннях виділяють предмет правопорушення, тобто матеріальне благо, з приводу якого здійснюється правопорушення.

3. *Суб'єктивна сторона правопорушення* – це сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне (внутрішнє) ставлення особи до свого діяння та його наслідків.

Ознаками (елементами) суб'єктивної сторони є вина, мотив і мета. Головним критерієм є *вина*, під якою розуміють психічне ставлення особи до скоєного. Виділяють дві форми вини – намір (умисел) і необережність. Залежно від вольового критерію намір може бути прямим і непрямим.

Прямий намір (умисел) має місце, коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та бажає настання наслідків свого діяння.

Непрямий намір (умисел) має місце, коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та свідомо допускає настання наслідків свого діяння.

Необережність теж має дві форми – злочинна (протиправна) самовпевненість і злочинна (протиправна) недбалість.

Злочинна (протиправна) самовпевненість має місце, коли особа передбачає наслідки свого діяння, але легковажно розраховує на запобігання цих наслідків. Наприклад, водій перевищує швидкість, однак розраховує в будь-який момент загальмувати й уникнути небажаних наслідків, але не встигає цього зробити і завдає тілесних ушкоджень пішоходу, або ж завдає майнової шкоди іншим учасникам дорожнього руху.

Злочинна (протиправна) недбалість має місце, коли особа не передбачає негативних наслідків, але могла і повинна була передбачити.

Мета – це уява особи, котра скоїла правопорушення, щодо бажаного результату, до якого вона прагне.

Мотив – це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи та спонукають її до скоєння правопорушення.

Мотив близько наближається до провини, але це не тотожні категорії. Він впливає на свідомість людини, зумовлює характер її дій, формує спрямованість волі, визначає зміст провини.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив показує, якими факторами керується особа, скоюючи правопорушення, то мета визначає спрямованість діяння правопорушника, його найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти.

4. *Об'єктивна сторона правопорушення* – це сукупність зовнішніх ознак, що його характеризують. До об'єктивної сторони правопорушення належить:

- діяння (у вигляді дії чи бездіяльності);
- протиправність (формальний аспект);
- наслідки діяння (змістовий аспект);
- причинний зв'язок між діянням і наслідками, які воно спричиняє;
- місце, час, спосіб, засоби, обставини та ситуація скоєння правопорушення¹.

Дія – активна поведінка людини, яка усвідомлює свої вчинки і здатна керувати ними, охоплює не тільки рухливі процеси тіла самої людини, але й процеси, що керуються людиною.

Бездіяльність – пасивна поведінка людини, тобто невиконання тих дій, які особа зобов'язана була і могла виконати в конкретних умовах.

Суспільно шкідливі наслідки – це ті негативні зміни, які настають, завдаються об'єкту посягання (суспільним відносинам, що охороняються)

Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу правопорушення має місце тоді, коли шкідливі наслідки об'єктивно походять від даної протиправної дії чи бездіяльності.

Кожне правопорушення вчиняється в певному місці чи кількох місцях, певний проміжок часу, певній обстановці, тим чи іншим способом, за допомогою тих чи інших засобів. Усі ці ознаки – складові частини об'єктивної сторони складу правопорушення. Одні з них мають досить важливе значення і прямо передбачаються законом, інші враховуються як додаткові в ході провадження справи.

У залежності від того, чи пов'язується закінчення правопорушення з настанням суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків діяння або ні, розрізняють:

1) правопорушення з *формальним складом*, для якого обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є лише суспільно небезпечне (шкідливе) діяння;

2) правопорушення з *матеріальним складом*, яке вважається закінченим з моменту настання зазначених у нормі суспільно небезпечних (шкідливих) наслідків.

Склад правопорушення, ознаки якого конкретно передбачені відповідною нормою права, є єдиною та головною підставою юридичної відповідальності.

За своєю юридичної природою правопорушення – це поняття однорідні, однак прояви їх у суспільному житті надзвичайно різноманітні, оскільки це складні юридичні факти, що мають кілька ознак (сторін). У зв'язку з цим особливого значення набуває ***класифікація правопорушень***.

1. За галузями права розрізняють:

- *кримінальні*;
- *адміністративні*;
- *цивільні*;

¹ Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції): навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Засць та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 286 – 287.

- трудові;
- фінансові;
- процесуальні та інші правопорушення.

2. За характером нормативно-правового припису розрізняють:

- матеріальні;
- процесуальні.

3. За сферою суспільних відносин розрізняють відносини в:

- економічній;
- політичній;
- екологічній;
- соціально-побутовій;
- освітньо-навчальній та інших сферах.

4. За суб'єктами правопорушення поділяються на:

– *вчинені фізичними особами*, які виступають суб'єктами практично всіх видів правопорушень. Окрім того, вони є виключними суб'єктами кримінальних злочинів;

– *вчинені юридичними особами* як приватними, так і публічними. Юридичні особи за чинним деліктним законодавством несуть конституційну, цивільну та адміністративну відповідальність;

– *вчинені державою*. Такий висновок випливає з огляду на аналіз норм права, закріплених у ст. 3 Конституції України. Оскільки утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави, то його невиконання чи неналежне виконання останнього може кваліфікуватись як конституційне правопорушення. Своєрідною юридичною гарантією належного виконання державою взятого на себе обов'язку є правило, згідно з яким «держава відповідає перед людиною за свою діяльність». Держава може виступати і суб'єктом міжнародної відповідальності в разі порушення своїх конвенційних зобов'язань у галузі прав людини. Так, згідно ст. 53 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна держава, яка підписала цю Конвенцію, взяла на себе зобов'язання виконувати рішення Європейського Суду з прав людини, а по суті нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення¹.

5. За об'єктами посягання правопорушення поділяються на:

- *злочини проти життя та здоров'я особи*;
- *злочини проти довкілля*; *злочини проти довкілля*;
- *злочини проти власності*;
- *адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку*;
- *адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління та ін.*

6. За ступенем суспільної небезпеки, що є зовнішнім вираженням неправомірної поведінки правопорушення, поділяються на:

¹ Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / кол. авт., кер. авт. кол. канд. юрид. наук А. І. Сердюк. – 2-е вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. – С. 159 – 160.

- *проступки (шкідливі правопорушення);*
- *злочини (небезпечні правопорушення).*

Вчений П.М. Рабінович дає таке визначення злочину – це вчинене деліктоздатним суб'єктом винне суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом під загрозою покарання за його вчинення¹.

Проступок (провина, делікт) – це правопорушення, яке завдає шкоду особі, суспільству, державі, здійснюється в різних сферах суспільного життя, має різні об'єкти впливу та юридичні наслідки. Проступок є суспільно шкідливим, але не є небезпечним для суспільства та його членів.

Розрізняють такі **види проступків:**

- *конституційні* – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які завдають шкоду порядку організації та діяльності органів влади та управління, конституційним правам та свободам громадян, але не мають ознак складу злочину;

- *адміністративні* – це правопорушення, які посягають на громадський або державний порядок, суспільні відносини у сфері державного управління, відносини у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави (порушення правил протипожежної безпеки, митних правил тощо);

- *цивільно-правові* – це правопорушення у сфері майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, які виникають між суб'єктами та складають для них матеріальну чи духовну цінність (наприклад, невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором тощо);

- *дисциплінарні* – суспільно шкідливі вчинки, які завдають шкоду внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій (наприклад, невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків працівником тощо).

Залежно від характеру цивільно-правового порушення розрізняють:

- *договірні правопорушення*, які пов'язані з порушенням обов'язків сторін цивільно-правового договору;

- *позадоговірні правопорушення*, які пов'язані з недотриманням чи невиконанням вимог цивільно-правових норм;

- *процесуальні* – це правопорушення, які посягають на встановлені законом процедури здійснення правосуддя тощо (нез'явлення свідка до суду)².

Варто згадати про **міжнародні правопорушення**, під якими ми розуміємо дію або бездіяльність суб'єктів міжнародного права, що суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням і заподіюють шкоду іншому суб'єкту, групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству.

Види міжнародних правопорушень:

- *міжнародні злочини* – наприклад, работоргівля, піратство, міжнародний тероризм та інші;

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 188.

² Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 491.

– міжнародні делікти (проступки) – наприклад, порушення торгових зобов'язань.

У деяких країнах виділяють *статусні правопорушення* – правопорушення, карані лише в разі здійснення їх неповнолітніми (вживання спиртних напоїв, перебування поза домівною в нічний час, прогули занять у школі).

На наше переконання, окремо слід розглянути питання щодо особливостей такої правової поведінки як зловживання правом та об'єктивне протиправне діяння.

Зловживання правом – це особливий вид правової поведінки, що полягає у використанні суб'єктом права своїх прав у недозволені способи, що суперечать соціальному призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкоду) окремій особі, суспільству та державі.

Протиправність поведінки при зловживанні правом полягає в суперечності не стільки закону, скільки правам та інтересам правопорушника.

Передумовою виникнення на практиці випадків зловживання правом є прогалина в законодавстві або недостатня чіткість правової регламентації тих чи інших суспільних відносин.

Зловживати можна лише суб'єктивним правом. Для зловживання правом не притаманна юридична відповідальність, що властиво правопорушенню. Наслідками зловживання права є: визнання наслідків недійсними, припинення здійснення суб'єктивного права без його позбавлення та ін.

Ознаки зловживання правом:

- наявність в особи суб'єктивного права;
- діяльність, спрямована на здійснення цього права;
- використання цього права не за його соціальним призначенням, а з заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;
- відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання);
- встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовними органами;
- настання юридичних наслідків.

Класифікація видів зловживання правом:

1. За суб'єктами:

- фізичних осіб;
- державних службовців;
- юридичних осіб (включаючи державні органи, об'єднання громадян) тощо.

2. За характером суб'єктивного права:

- зловживання індивідуальним правом (наприклад, правом на написання індивідуальних скарг);
- зловживання колективним правом (наприклад, правом на мітинги, пікетування, страйки).

3. За суб'єктивною стороною:

- умисне:
- здійснюється з метою нанести шкоду іншій особі;

- здійснене з метою реалізувати своє право всупереч інтересам суспільства і держави;

необережне (нанесена шкода не охоплюється умислом суб'єкта).

4. Деякі вчені пропонують розрізняти зловживання правом *за правовою кваліфікацією* на:

правомірне (легальне) зловживання правом – не тягне за собою юридичну відповідальність, воно може бути:

- *аморальним* (наприклад, шлюб за розрахунком (фіктивний));

- *недоцільним* (наприклад, застосування слідчим до всіх без винятку осіб, які вчинили вперше нетяжкі злочини, запобіжного заходу у вигляді взяття під варту);

- *протиправне зловживання правом* – це вид правопорушення, яке характеризується такими ознаками, які відрізняють його від інших видів правопорушень:

- при зловживанні правом його суб'єкт реалізує надані йому права, свободи, службові повноваження, тоді як інші правопорушення є забороненими протиправними діями;

- при зловживанні правом право використовується як засіб («інструмент») здійснення протиправного діяння, тоді як за інших правопорушень використовуються інші засоби;

- на початковій стадії зловживання правом знаходиться в межах закону, тоді як інші правопорушення на будь-якій стадії знаходяться поза рамками закону.

5. За галузевою ознакою:

- у сфері *конституційного права* («чорний піар», що використовується в ході передвиборної агітації);

- у сфері *цивільного права* (зловживання домінуючим становищем на ринку; підкуп службовців конкурентом; несумлінна реклама з метою створення умов для збуту товарів) або несвоєчасна виплата заробітної плати громадянам з боку держави як носія владних повноважень спричиняє зловживання правом громадянами в їх трудових, розрахунково-кредитних, податкових відносинах з державою;

- у сфері *сімейного права* (фіктивні шлюби; зловживання батьківськими правами – заподіяння фізичної, психічної, моральної шкоди дитині).

6. За субординацією у правовому регулюванні:

- зловживання матеріальними правами;

- зловживання процесуальними правами (можливе на будь-якій стадії судового провадження).

Об'єктивно протиправне діяння – це протиправне соціально шкідливе діяння (дія або бездіяльність) особи, що не становить складу правопорушення, але здобуває негативне реагування держави у вигляді примусових заходів. Це, як правило, діяння неадікатних осіб, а також невинні діяння адікатних осіб (випадкові дії, що мають зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлені елемента вини – «казус»). Наприклад, заподіяння шкоди малолітньою особою не можна розглядати як правопорушення (ст. 31

ЦК України), але юридичне значення така дія має і тягне застосування заходів цивільної юридичної відповідальності щодо батьків або опікунів (ст. ст. 41, 1178 ЦК України). Так само, стан крайньої необхідності або необхідної оборони (ст. ст. 36, 39 КК України).

Ознаки об'єктивно протиправного діяння:

- 1) суперечність нормам права;
- 2) шкода, що наноситься правоохоронюваним інтересам;
- 3) відсутність складу правопорушення (суб'єкта та/або суб'єктивної сторони);
- 4) негативна реакція з боку держави (примусове відшкодування шкоди, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру).

Не будучи правопорушенням, воно не тягне за собою і заходів юридичної відповідальності. Основним видом державного примусу, що застосовуються за вчинення об'єктивно протиправного діяння, слугують заходи захисту, засоби правового впливу, що застосовуються в цілях відновлення порушених прав у відношенні зобов'язаних осіб. Головним призначенням таких заходів є припинення порушення правопорядку, відновлення нормальних зв'язків і відносин.

Злочинність – це відносно масове, історично мінливе, соціальне і кримінально-правове явище, що являє собою цілісну сукупність усіх злочинів, вчинених на певній території за відповідний період часу.

Ознаки злочинності:

- 1) *відносна масовість* (з часом кількість вчинених злочинів може зростати або зменшуватись);
- 2) *соціальна обумовленість* (дане явище існує в суспільстві, наявні певні соціальні передумови для виникнення злочинності);
- 3) *історична мінливість* (в кожній історичній епосі існувала злочинність із специфічним набором сукупності злочинів, які могли вчинятися саме на певному історичному етапі розвитку суспільства);
- 4) *кримінально правове явище* (сукупність кримінально караних діянь).

Класифікація злочинності:

1. За територіальною поширеністю:

- місцева;
- регіональна;
- міжрегіональна;
- державна;
- міждержавна.

2 За мотивацією посягань:

- насильницька;
- насильницько-корислива;
- корислива.

3. За стадією фіксації:

- фактична;
- заявна;

- зареєстрована;
- встановлена судом.

Злочинності як соціальному явищу притаманні певні показники. Показники злочинності поділяються на кількісні (стан, об'єм, рівень, коефіцієнт, динаміка злочинності) та якісні (структура, характер, ціна, латентність).

Контрольні питання:

1. Надайте визначення правової поведінки та перерахуйте її ознаки.
2. Назвіть види правової поведінки.
3. Поясніть значення поняття «правовий вчинок» і розкрийте сутність його складу.
4. Сформулюйте визначення правомірної поведінки.
5. Вкажіть ознаки та мотиви правомірної поведінки.
6. Перерахуйте види правомірної поведінки за ступенем активності процесу залучення особистості у правовому регулюванні.
7. Назвіть і розкрийте зміст причин нестабільності правомірної поведінки в суспільстві.
8. Охарактеризуйте правомірну поведінку працівників поліції.
9. Поясніть значення поняття «правопорушення» та розкрийте зміст його ознак.
10. Як співвідносяться поняття «зловживання правом» та «об'єктивно протиправне діяння»?

ТЕМА 11. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Оволодіння всіма аспектами цієї теми сприятиме формуванню у здобувачів вищої освіти відповідного рівня знань та умінь спеціально-юридичного аналізу поняття, ознак, видів, принципів, функцій, підстав і стадій юридичної відповідальності. Юридична відповідальність як правовий інститут є важливим засобом забезпечення функцій права та виражає ціннісні орієнтири держави, рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, а також наявність законодавчих гарантій і механізмів захисту прав і свобод людини.

11.1 Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності

Відповідальність – це загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільства, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей, усвідомлення суті та значення діяльності, її наслідків для суспільства, певної соціальної групи або конкретної особи.

Розгляд юридичної відповідальності неможливий без аналізу її родового поняття – соціальної відповідальності, що містить основний «генетичний код» відповідальності будь-якого виду. Соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством, з моменту, коли поведінка особи набуває суспільної значущості та починає впорядковуватися за допомогою соціальних норм, її формування тісно пов'язане з розвитком людини та суспільних відносин¹.

У науковій літературі соціальну відповідальність визначають як: додержання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а в разі безвідповідальної поведінки, що не відповідає вимогам цих норм, чи порушення суспільних порядків вони зобов'язані нести додатково й обов'язок особистого чи майнового характеру²; соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло³.

Антиподом поняття «соціальна відповідальність» є поняття «соціальна безвідповідальність», що визначається як несумісність свідомості та соціальної поведінки суб'єкта з об'єктивними законами суспільного розвитку, нормами етики, моралі та права, із загальноприйнятими умовами людського існування⁴.

Узагальнюючи наведені підходи до розуміння поняття соціальна відповідальність, можна виокремити такі її види: **позитивну (перспективну)** – усвідомлене, добровільне виконання та дотримання особою вимог соціальних норм; **негативну (ретроспективну)** – виражається в реакції суспільства на

¹ Теорія держави та права: підруч. / [С. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. С. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 382.

² Мануйлов С. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі / С. М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 3 – 8.

³ Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности: [монография] / А. Ф. Плахотный. – К.: Вища школа, 1981. – С. 74.

⁴ Михеев Р. И. Социальная безответственность / Р. И. Михеев // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989. – С. 15 – 16.

порушення особою соціальних норм і застосування до неї визначених заходів суспільного та (або) державного примусу.

Таким чином, на підставі зазначеного вище можна зробити висновок, що **соціальна відповідальність** – це соціальне явище, що характеризується усвідомленим, добровільним виконанням та дотриманням особою вимог соціальних норм, а в протилежному випадку – застосуванням до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами.

Ознаками, що характеризують соціальну відповідальність, є:

- має нерозривний зв'язок із суспільством та (або) державою;
- виникає в результаті дії соціальних норм;
- проявляється в добровільному, свідомо вольовому виконанні та дотриманні вимог соціальних норм;
- зовні виражається у вигляді дії чи бездіяльності;
- спричиняє наслідки (соціально-корисливого, заохочувального, примусового, карального характеру).

На підставі існуючих різновидів соціальних норм (норми звичаї, традиції, моралі, культури, а також релігійні (канонічні), етичні, політичні, корпоративні, технічні та норми права) виокремлюють такі основні *види соціальної відповідальності*: моральну, релігійну, корпоративну, політичну, юридичну та ін.

Проблема розуміння юридичної відповідальності, незважаючи на її розробленість у теорії права і галузевих юридичних науках, дотепер залишається дискусійною.

У наукових юридичних джерелах поняття юридична відповідальність тлумачиться по-різному. Так, на думку вітчизняних вчених, зокрема: М.І. Козюбри «Юридична відповідальність – передбачений законом обов'язок особи перетерпіти несприятливих для себе наслідків як майнового так і не майнового характеру, вид і міра яких визначаються компетентним органом за результатами розгляду скасованою особою діяння, визначеного законом як правопорушення¹; О.Ф. Скаун «Юридична відповідальність – передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпіти від примусового державно-владного позбавлення благ психологічного, організаційного або майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення»²; О.П. Недбайло «Юридична відповідальність – самостійна, ініціативна діяльність у межах норм права і тих ідеалів, для досягнення яких ці норми прийняті»³ та ін.

Різноманітність визначень поняття юридична відповідальність зумовлюється, в першу чергу, існуванням різних точок зору на сутність цього соціально-правового явища. На теперішній час у наукових юридичних

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Вагте, 2015. – С. 302.

² Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скаун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 464.

³ Недбайло П. О. Система юридичних гарантій застосування радянських правових норм: [монографія] / П. О. Недбайло. – Львів: Віка, 1971. – С. 50.

джерелах можна побачити підходи до розуміння юридичної відповідальності, де домінують точки зору, що юридична відповідальність характеризується тільки як позитивна (перспективна), тільки як негативна (ретроспективна) або є єдиною та включає в себе позитивну (перспективну) і відповідальність за протиправну поведінку (ретроспективну).

У сучасному правознавстві зустрічаються різні визначення позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, а саме:

- юридичний обов'язок суб'єкта відповідальності діяти відповідно до вимог норм права;
- покладений на особу законом або договором тягар виконання зобов'язання;
- добровільне виконання законів;
- засіб, завдяки якому юридична відповідальність реалізується у правомірній поведінці особи та ін.

Узагальнюючи зазначені підходи, позитивну (перспективну) юридичну відповідальність можна визначити як сумлінне, відповідальне ставлення особи до виконання своїх юридичних обов'язків, що проявляється в її правомірній (законотворчій) поведінці, яка зумовлює міру реагування держави на суб'єкта такої поведінки.

Ознаками позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є:

- виникає з юридичного обов'язку, що зумовлюється правовим статусом відповідних суб'єктів права здійснювати позитивні, корисні для суспільства, держави, колективу людей та окремої особи діяння. Наприклад, відповідальність Кабінету Міністрів України перед Президентом України та Верховною Радою України, народних депутатів України перед виборцями, голів місцевих державних адміністрацій перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України тощо;

- сумлінне, відповідальне ставлення особи до виконання своїх юридичних обов'язків. Наприклад, поліцейський, перебуваючи на службі, повинен сумлінно та відповідально виконувати свої службові обов'язки;

- виступає формою реалізації заохочувальної норми права, засобом державного переконання та правового стимулювання і може виражатися в певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистісного характеру. Наприклад, позитивна відповідальність у сфері трудового права виражається у вигляді сумлінного виконання трудових обов'язків або перевиконання трудової норми робітниками підприємства, за що роботодавцем, в особливій процесуальній формі (найчастіше на особливо урочистих церемоніях з дотриманням низки процедур – як встановлення самого факту заслуги, так і вручення нагороди), застосовуються до них заохочувальні норми (грошова премія, нагородження почесною грамотою тощо).

У правознавстві не існує єдиного визначення поняття «негативна (ретроспективна) юридична відповідальність». Для прикладу наведемо деякі з них:

- застосування державою санкцій охоронних норм права;

- правові відносини, що виникли з факту правопорушення між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником;
- юридичний обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями норм права;
- захід, міра примусу до особи, яка вчинила правопорушення;
- осуд поведінки правопорушника, відплата правопорушникові за вчинене правопорушення та ін.

Отже, негативна (ретроспективна) юридична відповідальність – це реакція державних органів або посадових осіб на правопорушення, що зумовлює виникнення правових відносин, в результаті яких до суб'єкта правопорушення у передбаченому законом процесуальному порядку застосовано примусові заходи, що полягають у встановленні для правопорушника обов'язку зазнати наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями відповідних норм права.

До ознак негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності відносяться:

- полягає в реакції державних органів або посадових осіб на вчинене правопорушення, що проявляється в офіційній негативній оцінці (засудженні) поведінки суб'єкта правопорушення та знаходить свій вираз в офіційному правозастосовному акті;
- зумовлює виникнення правових відносин, які виникають з факту неправомірної поведінки суб'єкта (суб'єктів) права як реакція держави на таку поведінку у вигляді встановлення обов'язку для такого суб'єкта (суб'єктів) зазнати наслідків особистого, майнового або організаційного характеру;
- настає тільки за скоєне правопорушення. Тобто за протиправне, винне, соціально шкідливе діяння деліктоздатної особи. Специфіка негативної юридичної відповідальності полягає в тому, що вона перш за все завжди оцінює минуле, дію, яка вже була вчинена¹;
- спирається на державний примус. Здійснюється шляхом примусового поновлення порушених прав та покарання винного у вчиненні правопорушення, шляхом застосування певних державно-примусових заходів, вид і міра яких передбачені санкціями відповідних норм права;
- притягнення до негативної юридичної відповідальності здійснюється уповноваженим суб'єктом. Така діяльність здійснюється відповідно до матеріальних і процесуальних норм права, в яких передбачено права та обов'язки суб'єктів під час досягнення мети юридичної відповідальності.

Отже, можемо зазначити, що зміст негативної юридичної відповідальності визначається наслідками за соціально шкідливі діяння, позитивна ж – виходить з правомірності діяння та є найбільш бажаною формою відповідальності в правовій державі.

¹ Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права : наук.-практ. вид. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – С. 9 – 10.

Як єдина категорія, юридична відповідальність включає в себе позитивний (перспективний) і негативний (ретроспективний) аспекти юридичної відповідальності, що у своїй єдності доповнюють одна одну. На цій підставі юридичну відповідальність можна визначити як нормативну, гарантовану та забезпечену державою міру реагування останньої на дотримання, виконання, порушення норм права його суб'єктами.

Юридична відповідальність є важливим засобом забезпечення законності та правопорядку в державі, належної реалізації норм Конституції України та чинного законодавства. З іншого боку, вона стимулює суб'єктів суспільних відносин до правомірної поведінки, сприяє формуванню в населення поваги до права і закону, а отже, є істотним фактором побудови правової держави в Україні¹.

Окреслені вище ознаки юридичної відповідальності дозволяють виокремити її серед інших видів соціальної відповідальності. У змісті цих ознак поєднані властивості, що характеризують як добровільну, так і державно-примусову форми реалізації юридичної відповідальності.

Підсумовуючи все вищезазначене, доцільно стверджувати, що юридична відповідальність нерозривно пов'язана з нормою права, актом правозастосування, правовим регулюванням, правовідносинами, безпекою суспільства тощо. Так, норми права за своєю вираженістю є еталонами, моделями суспільно корисної, суспільно прийнятної поведінки особи, бажаної з боку законодавця. Вони утворюють нормативне поле юридичної відповідальності особи, регулюють вольову поведінку людей².

Вказуючи на міру заохочення або можливість негативних наслідків у разі скоєння протиправних діянь, норма права як модель правомірних вчинків впливає на формування в суб'єктів права позитивних установок, що втілюються в їх правомірній поведінці. Норма права закріплює цінності та уявлення, що мають стати частиною свідомості особи, її життєвою орієнтацією. Від змісту мотивів особи у значній мірі залежить вид правомірної поведінки: соціально-активна, законослухняна, конформістська, маргінальна, звична³. Реалізація санкції норми права відбувається в процесі юридичної відповідальності та завершується встановленням конкретних юридичних наслідків правової поведінки суб'єкта права шляхом винесення компетентним органом держави або посадовою особою індивідуально-правового рішення у вигляді правозастосовного акта, що набрав законної сили і як наслідок, зумовлює виникнення, зміну, відміну регулятивних або правоохоронних правовідносин. Юридична відповідальність є однією з гарантій забезпечення безпеки суспільства загалом і особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення законності та правопорядку в суспільстві.

¹ Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. – С. 437.

² Гришук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстава [Електронний ресурс] / В. К. Гришук // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4. – С. 5 – 13. – Режим доступу до журн : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2012_4_3.pdf.

³ Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Басін Кирило Володимирович. – К., 2006. – 214 с.

Грунтовне вивчення юридичної відповідальності неможливе без аналізу її видів. Класифікація юридичної відповідальності надає можливість дослідити останню як складний, системний і багатофункціональний інститут, з'ясувати місце юридичної відповідальності в системі соціальної відповідальності, охарактеризувати особливості певних різновидів та обґрунтувати критерії поділу відповідальності у сфері права на види. Найбільш оптимальною та істотною підставою для детальної класифікації системи юридичної відповідальності на види є особливості предмету і методу правового регулювання суспільних відносин, тобто галузевий критерій. На його підставі юридична відповідальність поділяється на такі основні різновиди: конституційно-правову, кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, трудову (дисциплінарну та матеріальну), міжнародно-правову¹.

Додатковими ознаками, що свідчать про самостійність конкретного виду юридичної відповідальності, є: по-перше, наявність кодифікованого нормативно-правового акта, який передбачає юридичну відповідальність; по-друге, особливості процесуального здійснення; по-третє, наявність самостійного правопорушення (з власною природою об'єкта); по-четверте, вид встановлених державою несприятливих наслідків за скоєне діяння².

Конституційно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що передбачає належне та сумлінне виконання суб'єктами конституційного права своїх обов'язків (позитивний аспект) або настання негативних наслідків чи небажаної зміни конституційно-правового статусу для цих суб'єктів за порушення норм чинного конституційного права (негативний аспект)³.

Сутність конституційної відповідальності полягає в закріпленні системи конституційних гарантій, що унеможливають концентрацію влади в одній гілці влади або ж у руках однієї посадової особи шляхом встановлення відповідальності, та виникненні юридичних наслідків у випадках порушеного балансу влади. Основними видами конституційно-правової відповідальності в негативному (ретроспективному) аспекті є такі: визнання недійсними виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відмова в реєстрації політичної партії, втрата депутатського мандату; дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та ін.

До **ознак** конституційно-правової відповідальності відносять:

- має конституційний (системоутворюючий) характер;
- передбачає конституційні санкції як міру юридичної відповідальності;
- специфічність підстав конституційно-правової відповідальності;

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. С. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 391.

² Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности : [монография] / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. – С. 652.

³ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – С. 60.

– спеціальне коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності¹.

Кримінально-правова відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, суть якого полягає в осуді від імені держави за вироком суду особи, яка вчинила злочин, і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності, передбачених КК України.

Кримінальна відповідальність має місце в таких сферах суспільних відносин: національна безпека; життя і здоров'я, воля, честь та гідність особи; особисті прав, свободи людини і громадянина; власність, господарська діяльність; довкілля; безпека руху та експлуатації транспорту; моральність; безпека людства і міжнародний правопорядок та ін.

Поняття кримінальної відповідальності відображає факт реальної взаємодії особи, яка вчинила злочин, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, які називаються кримінально-правовими відносинами².

Ознаки кримінальної відповідальності:

- настає за винне, суспільно небезпечне і протиправне діяння, вичерпний перелік яких міститься у КК України;
- спирається на державний примус;
- супроводжується державним осудом і тягне негативні наслідки для особи, що вчинила злочин (заходи негативної кримінальної відповідальності передбачені у ст. 51 КК України);
- настає з моменту вступу в законну силу вироку суду;
- реалізується виключно в судовому порядку;
- існує та реалізується і межах кримінальних правовідносин.

Адміністративно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в реагуванні держави (в особі її компетентних органів) на вчинення суб'єктом права адміністративних правопорушень (проступків) шляхом притягнення винної особи до адміністративної відповідальності та застосування до неї адміністративного стягнення в установлених законом формах і порядку.

Адміністративній відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності, притаманні такі **ознаки**:

- застосовується за вчинення адміністративного правопорушення (проступку);
- супроводжується державним осудом;
- здійснюється в певному процесуальному порядку;
- здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами;
- пов'язана із застосуванням примусу та негативних наслідків для особи,

¹ Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва / Н. В. Заяць // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 2. – С. 79 – 88.

² Школа С. М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації / С. М. Школа // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 149 – 153.

яка вчинила адміністративне правопорушення;

– застосування адміністративних стягнень здійснюється в установлених законом формах і порядку (заходи державно-примусової форми реалізації адміністративної відповідальності передбачені у ст. 24 КУпАП).

Адміністративна відповідальність існує в таких сферах суспільного життя як права та свободи людини і громадянина; охорона праці та здоров'я населення; власність; сільське господарство; транспорт; громадський порядок і громадська безпека; порядок управління та ін.

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності та застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (ст. 23 КУпАП).

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що виражається в застосуванні до правопорушника, у випадку здійснення ним протиправних дій або бездіяльності, передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій)¹.

Сутність цивільно-правової відповідальності полягає у визнанні цивільно-правового статусу фізичних і юридичних осіб, закріпленні та оформленні динаміки майнових та особистих немайнових відносин, договірних і позадоговірних обов'язків. Цивільно-правова відповідальність застосовується, насамперед, для узгодження різноманітних майнових інтересів у суспільстві та забезпечує виконання бажаних дій і обмежує можливості вчинення небажаних (наприклад, відшкодування збитків, неустойки, штрафу, пені, поновлення порушеного правового становища особи тощо).

Ознаками цивільно-правової відповідальності є:

– настає за спричинення шкоди фізичній, юридичній особі або державі будь-якою особою, визнаною цивільним законодавством суб'єктом цивільних правовідносин;

– притягнення до цивільно-правової відповідальності здійснюється судами або адміністративно-державними органами;

– на відміну від інших видів відповідальності, цивільно-правова відповідальність іноді можлива і за відсутності вини, наприклад, за спричинення незалежно від вини збитків та моральної шкоди джерелом підвищеної небезпеки, що передбачено ст. 1167 ЦК України².

Відповідальність у трудовому праві – це вид юридичної відповідальності, що полягає в передбаченому нормами трудового права обов'язку працівника відповідати за вчинене ним правопорушення.

Ознаками відповідальності у трудовому праві є:

– застосовується тільки за дисциплінарні та матеріальні проступки;

¹ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення: [монографія] / [Ю. В. Баулін, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.] ; відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк : Кальміус, 2013. – С. 124.

² Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 394.

- застосовується лише власником або уповноваженим органом, з яким працівник перебуває у трудових відносинах;
- дисциплінарні стягнення застосовуються з дотриманням строків давності та встановленого порядку накладення стягнень;
- виникає з моменту притягнення до дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

Відповідальність у *трудоному праві* поділяється на *матеріальну та дисциплінарну*. Вони відрізняються за правовим змістом, юридичними наслідками, процедурою застосування заохочень і стягнень, але в обох випадках суб'єктом відповідальності виступає працівник.

Матеріальна відповідальність працівників – це вид негативної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації, внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків. Разом з тим матеріальна відповідальність може бути повною та обмеженою¹.

В основі матеріальної відповідальності лежить обов'язок працівника бережливо ставитися до майна підприємства, установи, організації і вживати заходів до запобігання шкоді (ч. 2. ст. 131 КЗпП України).

Дисциплінарна відповідальність – це застосування до працівника в порядку та на умовах, передбачених законодавством про працю, дисциплінарних стягнень у вигляді обмежень особистого або організаційного характеру.

Розрізняють загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена КЗпП України і правилами внутрішнього трудового розпорядку. Спеціальна дисциплінарна відповідальність визначає особливості правового статусу окремих груп працівників і здійснюється: в порядку підлеглості; відповідно до статутів про дисципліну; на підставі окремих нормативно-правових актів. Дисциплінарна відповідальність застосовується у вигляді: дисциплінарних стягнень (ст. 147 КЗпП України) та заходів дисциплінарного або громадського впливу.

Дисциплінарна відповідальність здійснюється накладанням дисциплінарних стягнень власником або уповноваженим органом, з яким працівник перебуває у трудових відносинах.

Міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права. Міжнародно-правова відповідальність виникає в разі порушення норм міжнародного права, міжнародно-правових зобов'язань, закріплених у договорах, звичаях, актах міжнародних організацій, які мають обов'язковий характер, рішеннях міжнародних судів та арбітражів².

Сутність міжнародно-правової відповідальності полягає у виключенні можливості вчиняти суб'єктами міжнародного права нових правопорушень,

¹ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – С. 66.

² Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. – С. 434.

впливі на інших суб'єктів, спонукання їх до добровільного дотримання міжнародних зобов'язань.

Ознаками міжнародно-правової відповідальності є:

- настає за вчинення міжнародного правопорушення;
- полягає у застосуванні до суб'єктів міжнародного права, що вчинили правопорушення, санкцій міжнародно-правових норм;
- полягає в обов'язку суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права;
- спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку;
- пов'язана з настанням негативних наслідків для правопорушника;
- реалізується в міжнародних правоохоронних правовідносинах, що виникають наприклад, між державою-правопорушницею і потерпілою державою, між державою-правопорушницею і міжнародним співтовариством.

Держава несе міжнародно-правову відповідальність за протиправні дії своїх органів законодавчої, виконавчої і судової влади, а також органів місцевого самоврядування незалежно від того, які функції вони виконують (внутрідержавні чи міжнародні).

Розрізняють міжнародно-правову відповідальність двох видів *матеріальну* та *політичну*.

Матеріальна відповідальність полягає в обов'язку відшкодувати матеріальні збитки. Вона здійснюється шляхом відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (реституція), за заподіяну шкоду (компенсації) та повного або часткового відшкодування матеріальної шкоди, товарами, послугами (репарація).

Політична відповідальність реалізується шляхом: задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам (сатисфакція); правомірного примусу, заходів політичного та економічного характеру, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави (репресалій); примусових заходів як збройного, так і неозброєного характеру у відповідь на правопорушення з метою його припинення, відновлення порушених прав і забезпечення відповідальності правопорушника (санкції); відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (ресторація).

Так, ст. ст. 39, 41, 42 Статуту ООН встановлюють процедури реалізації відповідальності за здійснення міжнародних злочинів проти миру і безпеки. Передбачається міжнародна відповідальність за порушення низки міжнародних договорів, серед яких: Конвенція про попередження геноциду і покарання за нього 1948 р.; Конвенція про міжнародну відповідальність за збитки, заподіяні космічними об'єктами 1972 р.; Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.

Поряд з наведеною класифікацією існують також інші варіанти видового розгляду юридичної відповідальності:

- за характером наслідків (особиста, майнова, організаційна);
- за кількістю суб'єктів правопорушення (індивідуальна, колективна);

– за суб'єктами застосування відповідальності (відповідальність, яку застосовують судові, інші юрисдикційні, правоохоронні, виконавчо-розпорядчі органи, органи місцевого самоврядування тощо);

– за обсягом матеріального відшкодування (повна, обмежена, підвищена);

– залежно від розподілу цивільно-правової відповідальності (часткова, солідарна, субсидіарна, регресивна)¹.

– залежно від розміщення санкції норми права у нормах матеріального або процесуального права (юридична відповідальність передбачена нормами матеріального права та юридична відповідальність передбачена нормами процесуального права).

11.2 Принципи та функції юридичної відповідальності

Принципи юридичної відповідальності – це засадничі, фундаментальні положення, що виражають сутність і призначення юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядку реалізації.

Юридична відповідальність є інститутом кількох галузей права: конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного, трудового та деяких інших. А відтак, система принципів юридичної відповідальності повинна втілювати в собі надгалузевий підхід і складатися з таких основних ідей-принципів, які б розкривали її сутність у всіх галузях, де існує інститут юридичної відповідальності.

До **принципів** юридичної відповідальності належать:

– **принцип справедливості** – полягає у формальній рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності інституту юридичної відповідальності моральним нормам і цінностям, категоріям розумності та добропорядності, врахуванні ієрархії особистих, громадських і державних інтересів. У Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 зазначається, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення². Відповідно до ст. 61 Конституції України: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення»;

– **принцип рівності** – означає, що права і свободи, закріплені в законах, мають бути однаковими для всіх громадян, виходячи з положень ст. 24 Конституції України. У Рішенні Конституційного Суду України від 28 вересня

¹ Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К.: Нац. акад. СБУ, 2015. – С. 38.

² Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

2000 р. № 10-рп/2000 стверджується, що, проголошуючи рівність усіх громадян перед законом (ст. 24 Конституції України) таким чином, встановлює і рівну підлеглість усіх громадян законам України¹. Зазначений принцип фіксує загальне правило неприпустимості встановлення за соціальними або особистими ознаками привілеїв чи обмежень. Водночас є цілком очевидним, що цей принцип, як і будь-який інший, не може бути абсолютним, він може мати винятки;

– *принцип гуманізму* – виражається в людському, милосердному ставленні до суб'єктів юридичної відповідальності під час її встановлення та реалізації. Основними вимогами принципу гуманізму є: по-перше, заборона застосування насильства та катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; по-друге, встановлення юридичної відповідальності з урахуванням прав людини та моральних норм; по-третє, функціональне здійснення юридичної відповідальності на основі ставлення до людини як до найвищої цінності; по-четверте, встановлення системи пілг (виключень із принципів невідворотності, рівності) в залежності від особливих характеристик суб'єкта (неповноліття, хвороба, інвалідність та інше) або незалежно від них, що проявляється в актах амністії та помилування;

– *принцип законності* – зводиться до того, що діяльність органів держави або посадових осіб здійснюється виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені законами України. Юридична відповідальність настає тільки за діяння, передбачені законом (це правило відоме ще з часів Давнього Риму у вигляді формул «Nullum crimen sine lege» – ніякого покарання без закону та «Nulla poena sine lege» – ніякого злочину без закону), застосовується на засадах суворой відповідності до визначеного законом порядку, притягнення особи до юридичної відповідальності ініціюється лише передбаченими законом компетентними органами². У Рішенні Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 відмічається, що принцип законності передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України³;

– *принцип обґрунтованості* – проявляється в ухваленні компетентним органом держави або посадовою особою рішення про притягнення особи до юридичної відповідальності на підставі об'єктивно з'ясованих всіх юридично значущих обставин справи. Обґрунтованим рішенням у кримінальному судочинстві є рішення, в якому повно відображені обставини, що мають значення для кримінального провадження, висновки суду про встановлені обставини і правові наслідки є вичерпними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 р. № 10-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-00>.

² Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law» [Електронний ресурс] / Р. М. Абрамович // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2012. – Т. 129. – С. 59 – 62. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMAun_2012_129_13.pdf.

³ Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

Обґрунтованість судового рішення полягає у правильності встановлення фактичних обставин справи та правильній оцінці доказів;

– *принцип доцільності* – виявляється в досягненні мети юридичної відповідальності шляхом встановлення відповідності обраної стосовно правопорушника міри впливу, індивідуалізації засобів покарання залежно від ступеня суспільної небезпеки скоєного діяння, особливостей особи правопорушника та обставин скоєння правопорушення;

– *принцип індивідуалізації* – виражається в диференціації правопорушень і санкцій залежно від суспільної небезпеки правопорушення та особистості правопорушника, встановленні міри та обсягу відповідальності з урахуванням суспільної небезпеки конкретного правопорушення. У ст. 61 Конституції України закріплено, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер;

– *принцип невідворотності* – виражається в обов’язковому встановленні та настанні негативних наслідків для деліктоздатної особи, яка вчинила протиправне, винне, соціально шкідливе або небезпечне діяння (дію чи бездіяльність). Як відомо, не жорстокість покарання стримує від правопорушень, а його невідворотність і миттєвість настання;

– *принцип регламентованості* – виявляється в чіткому визначенні видів і форм юридичної відповідальності у санкціях матеріальних норм права; закріпленні ознак, складу та різновидів правопорушень нормами галузевого законодавства; нормативному визначенні підстав юридичної відповідальності; визначенні процедури встановлення юридичної відповідальності та виконання прийнятого рішення.

Особлива роль юридичної відповідальності в житті суспільства виражається не лише в її принципах, але й у меті (цілях) і функціях.

Метою юридичної відповідальності є, з одного боку, охорона прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності та правопорядку в державі, а з іншого – профілактика правопорушень, виховання суб’єктів права в дусі поваги до закону та права як найважливіших цінностей у суспільстві¹.

Цілі юридичної відповідальності можна поділити на цілі добровільної та державно-примусової форм реалізації юридичної відповідальності. Так, до *цілей добровільної форми реалізації юридичної відповідальності* відносять: закріплення, впорядкування та вдосконалення суспільних відносин; виховання громадян, підвищення рівня правової культури; формування та забезпечення правомірної поведінки; зниження кількості правопорушень.

Цілями державно-примусової реалізації юридичної відповідальності є: покарання правопорушника; відновлення порушених суспільних відносин; виправлення та виховання правопорушників; зниження та стабілізація рівня скоєння правопорушень. Цілі виправлення, виховання, зниження і стабілізації кількості правопорушень є спільними для двох форм реалізації юридичної відповідальності. З урахуванням викладеного вище, доречніше вести мову не

¹ Теорія держави та права : посіб. для підготов. до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко та ін. – 3-є вид. стереотип. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – С. 142.

лише про одну загальну мету юридичної відповідальності, а про систему цілей останньої¹.

Соціальне та цільове призначення юридичної відповідальності розкривається в її функціях. Поняття «функція юридичної відповідальності» охоплює призначення юридичної відповідальності та напрями правового впливу на суспільні відносини.

Функції юридичної відповідальності – це основні напрями впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів права, правосвідомість та правову культуру, в яких розкриваються її сутність, соціальне призначення і за допомоги яких досягаються цілі юридичної відповідальності.

Види основних функцій юридичної відповідальності:

– *регулятивна* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єктів правовідносин, що полягає в спонуканні останніх не порушувати вимог норм права і виражається в їх правомірній поведінці. Способами здійснення регулятивної функції юридичної відповідальності є закріплення в нормах права зразків правомірної поведінки шляхом встановлення заборон, зобов'язань, дозволів, заохочень тощо;

– *превентивна* – застосування міри юридичної відповідальності до особи, яка вчинила правопорушення, попереджає її про неприпустимість здійснення в майбутньому протиправного діяння, формуючи також в інших суб'єктів права небажання вчиняти правопорушення. Способами здійснення превентивної функції є застосування осуду та покарання. Превентивна функція залежно від видів суспільних відносин і суб'єктів, на яких вона діє, поділяється на підфункції *загальної превенції* (стосовно всіх суб'єктів права) та *приватної (спеціальної) превенції* (щодо конкретного правопорушника);

– *каральна (штрафна)* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єкта правопорушення, що відповідає принципам юридичної відповідальності та полягає в осуді, позбавленні його (втраті) певних благ особистого, майнового та організаційного характеру. Каральна функція спрямована на виникнення, припинення або зміну правовідносин і встановлення між суб'єктами права конкретного правового зв'язку необхідного для реалізації юридичної відповідальності (правовідносини юридичної відповідальності). Способами здійснення каральної функції юридичної відповідальності є осуд, обмеження майнової сфери, позбавлення суб'єктивних прав тощо²;

– *відновлювальна* – напрям дії юридичної відповідальності на свідомість і поведінку людей, спрямований на приведення правового статусу суб'єктів правовідносин у попередній нормальний стан. Результат впливу відновлювальної функції юридичної відповідальності містить два аспекти. Перший передбачає відновлення правопорядку, законності, правовідносин,

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 368.

² Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 387.

другий – відновлення суспільних відносин, соціальної справедливості, психологічного спокою суспільства. Способами здійснення відновлювальної функції є відшкодування завданої шкоди, осуд правопорушника тощо;

– *виховна* – напрям дії юридичної відповідальності на індивідуальну та суспільну свідомість, внутрішній світ суб'єктів права з метою виховання, ознайомлення з відповідними цінностями, що закріплені в нормах права, формування правосвідомості, правової культури, мотивації правомірної поведінки, зменшення проявів правового нігілізму, антисоціальної поведінки. Способами здійснення цієї функції є встановлення обов'язків, покарання, осуд, заохочення, правове інформування громадян, відшкодування завданої шкоди¹.

Окрім того, в юридичній літературі поряд з розглянутими вище функціями юридичної відповідальності виокремлюють й інші, наприклад: *охоронну* – спрямована на захист позитивних суспільних відносин шляхом нормативно-встановлених відповідних механізмів притягнення винних осіб до відповідальності в разі порушення норм права; *заохочувальну (стимулюючу)* – сфокусована на позитивне ставлення особи до встановлених правил поведінки і бажання виконувати необхідні вимоги права та отримувати відповідні заохочення, передбачені законодавством; *забезпечувальну* – юридична відповідальність забезпечує нормальну дію механізму правового регулювання, будучи елементом правового регулювання, одним з юридичних засобів впливу на регулювання суспільних відносин².

11.3 Підстави юридичної відповідальності

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою та належною.

Підстави негативної юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких дає можливість уповноваженим органам притягнути особу, яка вчинила протиправне діяння, до юридичної відповідальності або за наявності достатніх підстав звільнити її від такої відповідальності.

Підставами притягнення до негативної юридичної відповідальності є:

– *юридичний факт (фактично скоєне діяння)* – скоєння самого протиправного діяння за наявності всіх ознак, які утворюють склад правопорушення (наприклад, у ч. 1 ст. 2 КК України зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом);

– *наявність норми права*, що передбачає склад правопорушення та можливість покладання юридичної відповідальності (наприклад, у ч. 22 ст. 92 Конституції України зазначено, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та

¹ Шевченко А. Відновлювальна функція юридичної відповідальності / А. Шевченко, О. Стрельник // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 269 – 275.

² Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення: [монографія] / [Ю. В. Баулін, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.]; відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк: Кальміус, 2013. – 424 с.

відповідальність за них)¹;

– наявність *правозастосовного акта*, що винесений уповноваженим на те органом або посадовою особою, в якому конкретизується вид і міра юридичної відповідальності щодо окремого юридичного факту та який вступив у законну силу (наприклад, вирок суду, постанова про накладення адміністративного стягнення, наказ про оголошення догани тощо).

Звільнення від негативної юридичної відповідальності відбувається за скоєне правопорушення, де вина порушника доведена у встановленому порядку (під час звільнення особи від цивільно-правової відповідальності вину доводити не потрібно). Найпоширенішою підставою звільнення від юридичної відповідальності є строк давності скоєння правопорушення або строк давності прийняття невиконаного правозастосовного акта щодо відповідальності правопорушника, після настання якого притягнути до юридичної відповідальності особу не можна. На ефекті зменшення ступеня суспільної небезпеки з часом, який минув після правопорушення, базуються й інші підстави звільнення від юридичної відповідальності, такі як: помилування, амністія, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання тощо².

Підстави звільнення від негативної юридичної відповідальності встановлені галузевим законодавством. Наприклад, у КК України звільнення від кримінальної відповідальності можливе у зв'язку з: дійовим каяттям; примиренням винного з потерпілим; передачею особи на поруки; зміною обстановки; закінченням строків давності. У КУпАП підставами звільнення від адміністративної відповідальності є: передача матеріалів на розгляд громадської організації або трудового колективу, якщо з урахуванням характеру вчиненого правопорушення і особи правопорушника до неї доцільно застосувати захід громадського впливу; при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення та ін. У ЦК України передбачено підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо особа доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили та ін.

Підстави звільнення від негативної юридичної відповідальності слід відмежовувати від *обставин, що виключають юридичну відповідальність*. У процесі встановлення факту правопорушення уповноваженими на те органами можуть бути виявлені обставини, які законодавець визначив як підстави, коли юридична відповідальність при формальній наявності складу правопорушення виключається. Іншими словами, за певних обставин юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не настає взагалі. До таких обставин зокрема, але не тільки, слід віднести: випадок (казус); необхідну оборону; уявну оборону; крайню необхідність та ін. Названі обставини вказують на відсутність суспільної небезпеки та протиправності діяння або на відсутність вини правопорушника³. Наприклад, у КК України обставинами, що виключають

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.

² Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.

³ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С. 304.

кримінальну відповідальність є: необхідна оборона; уявна оборона; затримання особи, що вчинила злочин; крайня необхідність; фізичний або психічний примус; діяння, пов'язане з ризиком та ін.

Підставою настання позитивної юридичної відповідальності є норма права (юридична підстава), яка набула юридичної сили, містить у собі правило поведінки, тобто відомості про належну або заборонену поведінку, вказує на негативні наслідки в разі вчинення забороненого діяння, або містить у собі міру заохочення суб'єктів права.

Отже, для настання позитивної юридичної відповідальності достатньо *юридичної* підстави, а для притягнення до негативної юридичної відповідальності необхідні *фактична, юридична та процесуальна* підстави.

Юридичній відповідальності, окрім чіткої нормативної регламентації, властива ще й поетапність її здійснення, що встановлюється нормами процесуального права. Так, у процесі реалізації юридичної відповідальності можна виокремити певні стадії.

Стадії реалізації юридичної відповідальності – це визначені етапи реалізації юридичної відповідальності, що характеризуються особливими цілями, на досягнення яких спрямована діяльність компетентних органів.

Так, у своєму розвитку *позитивна юридична відповідальність* проходить кілька стадій: 1) закріплення в регулятивних нормах права обов'язку щодо здійснення позитивних вчинків (статика встановлення відповідальності); 2) реалізація цього обов'язку – правомірна поведінка; 3) схвалення або заохочення поведінки особи (динаміка відповідальності)¹.

Стадіями *негативної юридичної відповідальності* є: 1) виникнення відповідальності з моменту вчинення правопорушення як юридичного факту, що викликає відповідні правовідносини; 2) встановлення компетентними державними органами суб'єкта (та інших елементів) правопорушення; 3) визначення виду і міри відповідальності в акті застосування санкції юридичної норми; 4) реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності, визначених відповідним правозастосовним актом².

Під час притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинення правопорушення правоохоронні органи здійснюють аналіз та оцінку фактичних обставин юридичної справи, вибір матеріальної та процесуальної норми права та виносять індивідуально правовий акт правозастосування, обов'язковий для виконання. Тобто державно-владна діяльність правоохоронних органів виражається в тому, що вони як частина апарату держави володіють компетенцією розгляду різного роду юридичних справ і мають право застосувати державний примус.

Контрольні питання:

¹ Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права : [монография] / А. С. Бондарев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2008. – С. 12.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 193.

1. Дайте визначення поняттям соціальна відповідальність та юридична відповідальність. Визначте, яке з цих понять є ширшим за змістом, а яке вужчим, що є частиною, а що цілим?
2. Назвіть ознаки перспективної юридичної відповідальності та ретроспективної юридичної відповідальності.
3. Назвіть види та принципи юридичної відповідальності.
4. Проаналізуйте головні цілі та функції юридичної відповідальності.
5. Охарактеризуйте підстави юридичної відповідальності.
6. Назвіть стадії юридичної відповідальності.

ТЕМА 12. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Правове регулювання в юридичній літературі розглядають як одне з центральних і всеохоплюючих правових явищ. Воно переслідує мету впорядкування та вдосконалення суспільних відносин, без чого в суспільстві неможливий правопорядок і законність, нормальний ритм життя та спокій громадян. Тому так важливо вивчати цю правову категорію, предмет, методи та засоби правового регулювання, його стадії та механізм як з наукової точки зору, так і з точки зору практики. Цю тему можна розглядати як узагальнюючу стосовно вивчення різних правових явищ, оскільки більшістю юристів підтримується думка про те, що чим більше правових явищ беруть участь у правовому регулюванні суспільних відносин, тим ефективніше його результат. Тому під час її вивчення кожен здобувач вищої освіти може перевірити свої знання з інших тем і поглибити їх за рахунок узагальнення в цій темі.

12.1 Поняття правового впливу, його види та механізм

У сучасному суспільстві право відіграє провідну роль, адже впорядковує найважливіші відносини між людьми. У зв'язку з дією права на суспільні відносини необхідно розрізняти два явища – «правовий вплив» і «правове регулювання».

Вони є близькими за змістом та взаємопов'язаними, але не тотожними.

Традиційно їх розрізняють за такими критеріями:

– *за предметом регулювання.* Предметом правового впливу є широке коло суспільних відносин, в тому числі й ті, що правом не регулюються, а предметом правового регулювання є лише конкретні суспільні відносини;

– *за механізмом.* Характеризуючи правовий вплив, необхідно зазначити, що тут задіяні неправові механізми – психологічний, виховний, інформаційний та інші. При здійсненні ж правового регулювання мають місце виключно правові засоби – норми права, правовідносини тощо;

– *за наслідками.* При здійсненні правового впливу на суспільні відносини правових наслідків може і не статися. Наприклад, якщо Ви знаєте про те, що Верховною Радою України 5 червня 2003 р. прийнято Закон України «Про іпотеку», це не означає, що ви обов'язково вступите в іпотечні відносини протягом свого життя. Ви просто залишаєтеся носієм цієї інформації. Чого не скажеш про правове регулювання. При його наявності завжди настають правові наслідки у вигляді певних правовідносин.

Під **правовим впливом** потрібно розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них і на широке коло суспільних відносин за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних, виховних та інших) засобів¹.

У зв'язку з цим **механізм правового впливу** є сукупністю специфічних правових засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на

¹ Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права / Ю. В. Кривицький // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 75.

свідомість і поведінку людей, метою якого є втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів активної правової поведінки¹. Елементи механізму правового впливу доречно розглядати в контексті його основних видів.

Правовий вплив на людей може бути:

1) *інформаційно-психологічним* – доведення позиції держави про дозволена, необхідна чи заборонена поведінку, правові стимули (заохочення) і правові обмеження (покарання). Інформаційна дія права полягає в тому, що право містить різноманітну інформацію правового змісту. Наприклад, за історичними пам'ятками права ми багато чого дізнаємось про життя наших пращурів. У свою чергу знання вчить і закликає до певних дій. Тому досить важливо, щоб закладена в праві інформація не була неправдивою, дезорієнтаційною, інакше через певний час право перестане діяти. У сучасному суспільстві інформація правового змісту передається через засоби масової інформації, білборди, юридичну літературу тощо. Так, у місті Києві часто зустрічаються білборди з інформацією щодо необхідності дотримання правил дорожнього руху, які мають на меті вплив на свідомість усіх учасників цього процесу з метою формування високого або принаймні належного рівня їх правової свідомості та правової культури;

2) *виховним* – виховання поваги до права, орієнтування людини на правові цінності, досягнуті людством, на необхідність їх сприйняття і розвитку (поділ влади, народний суверенітет, демократія, основоположні права і свободи людини, справедливе правосуддя тощо), формування настанов на правомірну поведінку;

3) *соціальним* – забезпечення взаємного зв'язку правових норм і соціального середовища їх дії, відображення в нормах права соціально корисної мети, врахування всіх факторів суспільного життя людини – як правових, так і економічних, політичних, соціально-культурних, моральних тощо.

Правовий вплив може відбуватися в двох формах: *активній і пасивній*. *Активна форма передбачає* безпосереднє використання засобів і методів правового регулювання у процесі соціальної життєдіяльності.

Цілі активного впливу полягають в удосконаленні та оптимізації усталених правових відносин; усуненні правопорушень; реалізації юридичної відповідальності стосовно правопорушників.

Пасивна форма передбачає опосередкований вплив права на суспільні відносини. Тому не відбувається безпосереднього правового втручання в суспільні відносини, але сам факт наявності права виступає в якості фактора, що спонукає суб'єктів діяти відповідно до юридично закріплених правил і утримуватися від вчинення дій протиправного характеру.

Цілями пасивного впливу є збереження усталеного на певному етапі соціального розвитку правопорядку; запобігання правопорушенням.

¹ Денисова А. М. Механізм правового впливу: напрями прояву / А. М. Денисова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 55. – С. 60 – 61.

12.2 Правове регулювання: поняття, способи, методи, типи, предмет

На відміну від правового впливу, правове регулювання в загальному вигляді є процесом, спрямованим на те, щоб за допомогою правових засобів гарантувати поведінку, необхідну суспільству, спрямувати розвиток життєвих ситуацій у бажане правомірне русло.

В юридичній літературі правове регулювання розглядається науковцями з різних позицій. З *телеологічної точки зору* правове регулювання – це цілеспрямований текстуальний (інформаційно-ціннісний) правовий вплив на суб'єктів права. У *функціональному розумінні* під правовим регулюванням розуміють орієнтування поведінки суб'єктів права на норми права. Правове регулювання з *феноменологічних позицій* починається з елементарного акта екстерналізації – прояву активності людини як такої. Внаслідок чого відбуваються зміни в оточуючому середовищі, а зовнішня активність відображається в певній формі. Прибічники *комунікативного підходу* розуміють правове регулювання як складний і багатофакторний процес упорядкування інформаційного обміну, який здійснюється учасниками правової комунікації. Враховуючи всі вказані підходи до визначення цієї правової категорії, можна сформулювати визначення правового регулювання, що є фактично традиційним і зустрічається в більшості юридичної літератури.

Правове регулювання *представляє собою цілеспрямований результативний вплив права на конкретні суспільні відносини з метою їх впорядкування та вдосконалення за допомогою виключно правових засобів.* Це визначення містить усі найважливіші характеристики правового регулювання: 1) є різновидом соціального регулювання; 2) здійснюється громадянським суспільством або державою; 3) має нормативно-результативний характер – здійснюється за допомогою цілісної системи правових засобів, що забезпечують втілення в життя норм права для досягнення необхідної мети (результату); 4) має організаційний характер – за допомогою правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правової форми (в нормах права закріплюється міра можливої або належної поведінки); 5) має цілеспрямований характер – спрямоване на задоволення прав, свобод, законних інтересів суб'єктів права; 6) має конкретний характер – завжди пов'язане з реальними (конкретними) відносинами.

Предметом правового регулювання є конкретні суспільні відносини, що потребують урегулювання саме нормами права, а не іншими соціальними нормами. Йому властиві такі **ознаки**:

- це мають бути соціальні відносини, іншими словами відносини між людьми, оскільки право не регулює наприклад процесів, які можуть протікати в природі;

- це відносини, які мають носити свідомий характер. Тобто суб'єкти, вступаючи в такі відносини, повинні розуміти свої діти та керувати ними, а не діяти у стані гіпнозу, фізичного чи психічного примусу;

- це найбільш важливі суспільні відносини для конкретної людини, групи людей чи суспільства в цілому;

– це відносини, які можуть бути врегульовані саме нормами права, а не іншими соціальними регуляторами, що зайвий раз підкреслює їх важливість і значущість.

Таким чином, правове регулювання охоплює:

– специфічну діяльність держави або громадянського суспільства, пов'язану з виробленням норм права і з визначенням юридичних засобів забезпечення їх дієвості;

– діяльність безпосередніх учасників суспільних відносин, спрямовану на пошук і використання засобів юридичного регулювання, для узгодження своєї поведінки з нормами права (їх принципами, цілями, призначенням). Це зумовлює необхідність урахування специфіки духовно-культурної сфери, зокрема національні та релігійні особливості учасників правовідносин¹.

Методи правового регулювання визначаються як обумовлені предметом правового регулювання різні прийоми, способи, засоби впливу права на суспільні відносини. Найбільш розповсюдженою є класифікація методів, що проводиться за ознакою характеру впливу права на суспільні відносини, які ним регулюються. Відповідно до неї виокремлюють *імперативний* та *диспозитивний методи*.

Імперативний метод застосовується для впливу на відносини, які ґрунтуються на основах влади та підпорядкуванні їх суб'єктів. Він є характерним для публічних галузей права, наприклад, для адміністративного, фінансового, конституційного, кримінально-виконавчого права, вбирає в себе метод заборони, метод владних приписів (субординації) і метод зобов'язання².

У свою чергу *диспозитивний метод* – це засіб регулювання відносин між рівноправними учасниками правовідносин. Він надає можливість сторонам самостійно вирішувати питання про форму своїх взаємовідносин, урегульованих нормами права. Цей метод застосовується у сфері дії галузей приватного права (наприклад, цивільного, сімейного права).

Отже, *імперативний метод (він же метод субординації, або авторитаризму)* відноситься до сфери централізованого (державно-нормативного) регулювання, а *диспозитивний метод (він же метод координації, або автономії)* – до децентралізованого (договірного) регулювання.

У науковій літературі зустрічається також інша класифікація правових методів, згідно якої виокремлюються *методи матеріально-правового характеру* та *методи процесуального характеру*³.

Методи матеріально-правового характеру – це сукупність методів правового регулювання, що використовуються для впорядкування суспільних відносин, які складаються в різних сферах життєдіяльності та спрямовуються

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 432.

² Витченко А. М. Метод правового регулювання соціалістических общественных отношений : [монографія] / А. М. Витченко ; под ред. док. юрид. наук М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – С. 100 – 101.

³ Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе : [монографія] / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 85.

на досягнення результатів розвитку всього суспільства в цілому і саме тому мають визначальне значення. У свою чергу методи матеріально-правового характеру об'єднуються у відповідні групи: а) методи, які гарантують стійкість і визначеність суспільних відносин. Вони властиві нормам адміністративного, фінансового права, де в якості суб'єктів виступають як окремі громадяни, так і державні органи. До цієї категорії методів відносять метод автономності, плановості, співпорядкування; б) методи регулювання стимулюючих властивостей. Їх безпосереднє призначення полягає в тому, щоб спонукати до вольових вчинків членів суспільства, які б відповідали новим суспільним відносинам. Різновидами цього методу є методи рекомендації і заохочення; в) метод примусового впливу, який виражається в тому, що в нормах права встановлюються заборони щодо певних вчинків із вказівкою на негативні наслідки, які можуть наступити у випадку порушення заборон. До цього виду належить кримінальне покарання, адміністративне, дисциплінарне, майнове стягнення, а також заходи громадського впливу.

Методи процесуального характеру використовуються при застосуванні норм права (правозастосуванні) та у сфері правотворчості. Специфіка методів процесуального характеру полягає в тому, що вони як свій безпосередній об'єкт використовують волю суб'єктів, наділених офіційними повноваженнями створювати і застосовувати норми права в тій чи іншій сфері державної діяльності.

Методи правотворчості використовуються в діяльності органів держави та окремих посадових осіб щодо встановлення норм права. У свою чергу призначення цих методів полягає в тому, щоб встановити визначений стан волі суб'єктів, на яких покладені функції безпосередньої правотворчості. До них відносять метод субординації, делегації, санкціонування. Наприклад, метод субординації виражається у встановленні такого стану волі суб'єктів правотворчості, при якому один з суб'єктів зобов'язується конституційними нормами завжди керуватися у своїй правотворчій діяльності загальними нормативними приписами, що встановлюються іншим суб'єктом – вищестоящим органом.

Правозастосовні методи є більш різноманітними та розрізняються залежно від конкретної організаційно-правової форми діяльності, в якій вони використовуються. Це такі методи як візування, затвердження, погодження¹.

Важливе значення для регулювання конкретних суспільних відносин мають *способи правового регулювання*. Переважно до них відносять три способи правового регулювання: дозволи, заборони та зобов'язання, що відповідають регулятивно-статичній і регулятивно-динамічній функції права².

Дозвіл – надання суб'єктові права на здійснення певних діянь. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою дозволу може бути будь-яка

¹ Теорія держави і права: підруч. / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.]; за ред. С. Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 291.

² Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С. В. Бобровник // Правова держава. – 1996. – Вип. 7. – С. 103 – 108; Скакун О. Ф. Теория государства и права: учеб. / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2000. – С. 537 – 538.

правова норма, що надає суб'єктові права на одержання тих або інших благ, наприклад, права на отримання пенсії.

Зобов'язання – юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах, обставинах. Наприклад, покладення обов'язку забезпечення обвинуваченому права на захист, обов'язок своєчасного виконання договірних зобов'язань тощо.

Заборона – юридична необхідність утримуватися від певної поведінки. Прикладом заборони може бути положення норм права про заборону пропаганди війни, національної або расової переваги одних народів над іншими.

Заохочення – встановлення в нормах права можливості одержання певних пільг і переваг за здійснення бажаних або корисних для держави й суспільства діянь. Так, заохоченням є, наприклад, рішення колегії про нагородження почесними грамотами, нагородами, відзнаками; рішення колегії про призначення стипендій Президента України, Кабінету Міністрів України.

Крім основних способів правового регулювання, в юридичній літературі виділяються й додаткові, такі як: стимулююча дія норм права, застосування засобів примусу, попереджувальна дія норм права. Виокремлення названих способів як додаткових, пояснюється тим, що вони розглядаються як певний вид обов'язку¹.

Характеристика правового регулювання була б далеко не повною без звернення до категорії «тип правового регулювання».

Тип правового регулювання – це особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні способів (дозволів і заборон) і створює стан більшого чи меншого сприяння для задоволення інтересів суб'єкта права. Тип правового регулювання встановлює тип правового режиму. Існують такі **типи правового регулювання**:

– **загальний дозвіл** – це тип правового регулювання, що базується на своєрідній презумпції дозволу виконувати ті чи інші діяння. Виняток становлять випадки прямої заборони законом тих чи інших діянь. Отже, цей тип правового регулювання виходить з формули: дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом. За цим типом регулювання створюються цивільні, трудові, сімейні, житлові та інші правовідносини (наприклад, особа має право укладати будь-які правочини, за винятком тих заборон, що передбачені в законі).

– **загальна заборона** (цей тип правового регулювання ще називають звільненням від заборони) – тип правового регулювання, основу якого складає загальна заборона певних видів діянь, але при цьому формулюється конкретне звільнення від неї, тобто робиться виняток із загальної заборони. У цьому типі правового регулювання реалізується принцип: заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено законом. За цим типом регулювання встановлюються правові статуси та функції посадових осіб, державних службовців, міністрів,

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 302.

прокурорів, суддів, мерів міст та інших (наприклад, суд у вже вирішеному кримінальному впровадженні має право знову повернутися до неї лише у випадках, прямо передбачених у законі).

У демократичній державі застосування першого типу правового регулювання (загального дозволу) характерне для врегулювання насамперед поведінки людей, а другого (загальної заборони) – для впорядкування діяльності держави, її органів та їх посадових осіб.

12.3 Стадії правового регулювання

Характеризуючи правове регулювання як процес, необхідно зазначити, що він відбувається не спонтанно, а протягом тривалого часу і є не разовим, а безперервним. Зважаючи на це, процес правового регулювання відповідних суспільних відносин має низку самостійних, але тісно пов'язаних між собою стадій, які послідовно змінюють одна одну і спрямовуються на отримання кінцевого результату, що відповідає меті правового регулювання. Такі стадії взаємопов'язані, що проявляється насамперед у тому, що кожна окремо взята стадія правового регулювання є передумовою наступної, оскільки завершення однієї є початком іншої. Крім того, всі стадії правового регулювання в кінцевому підсумку підпорядковані єдиній меті – впорядкувати відповідні суспільні відносини, охороняти їх та сприяти подальшому розвитку. У комплексі стадії правового регулювання суспільних відносин дають можливість більш повно осмислити такий складний феномен як правове регулювання суспільних відносин і пов'язаний з ним механізм, властивий кожній окремо взятій стадії правового регулювання¹.

Аналіз юридичної літератури свідчить про відсутність серед науковців єдиного підходу до виокремлення кількості стадій правового регулювання суспільних відносин. Така неоднотайність поглядів дозволяє вести мову про існування *основних і додаткових стадій правового регулювання* й для зручності запам'ятовування здобувачами вищої освіти пропонуємо їх називати в скороченому варіанті єдиними правовими термінами.

Таким чином, до *основних стадій правового регулювання* можна віднести такі: *правотворчість, правовідносини та правореалізація*.

Перша стадія полягає у введенні в правову систему юридичних норм, які регламентують поведінку учасників суспільного життя. Це стадія загальної абстрактної можливості нормативного регулювання суспільних відносин, що потребують правового впливу². Ця стадія формування та дії юридичних норм характеризується тим, що норми регламентують, скеровують поведінку учасників суспільних відносин, встановлюють для них відповідний правовий режим. У межах означеної стадії визначено певні правові цілі, яких бажано досягнути за допомогою правового регулювання.

Друга стадія полягає індивідуалізації та деталізації норм права на основі

¹ Мазур В. Стадії правового регулювання цивільних відносин / В. Мазур // Юридичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 5.

² Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 107.

юридичних фактів щодо конкретної ситуації шляхом встановлення певних правових відносин між конкретними суб'єктами права, в яких виникає необхідний набір прав та обов'язків.

Третя стадія реалізації (втілення в життя) прав та обов'язків у межах певних правових відносин, яка здійснюється через вольову діяльність людей³. Соціальні та юридичні цілі, що стоять перед правотворчим органом під час прийняття відповідного нормативно-правового акта, не можуть бути реалізовані інакше, як через втілення в конкретних правовідносинах. Формами реалізації при цьому є виконання, дотримання та використання.

Відповідно до додаткових стадій можна віднести стадії тлумачення норм права, якщо в цьому є необхідність, та застосування норм права.

Необхідність у стадії тлумачення норм права виникає там і тоді, коли є потреба у тлумаченні норм права, якими буде здійснюватися регулювання суспільних відносин. На жаль, з об'єктивних і суб'єктивних причин законодавство має низку недоліків, прогалин і колізій, що гальмують його розуміння та реалізацію. Це зазвичай викликає необхідність додаткового пояснення та інтерпретації норми права, якщо наприклад, зустрічаються норми схожі за змістом або такі, що протирічать одна одній.

Застосування норм права як додаткова стадія правового регулювання передбачає перехід від загальних форм реалізації норм права до її особливої форми. Її особливість визначається тим, що це конкретна життєва ситуація, суб'єкт якої потребує застосування до нього з боку держави норм права і прийняття рішення у вигляді правозастосовного акта.

12.4 Поняття механізму правового регулювання. Види і характеристика елементів механізму правового регулювання

Вивчення механізму правового регулювання цікавить учених тривалий час. Його мета – забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів права до цінностей, тобто гарантованість їхнього справедливого задоволення.

Механізм правового регулювання – це сукупність правових засобів, узятя в єдності, за допомогою яких держава здійснює правовий вплив на конкретні суспільні відносини з метою їх упорядкування та розвитку.

До основних **ознак** (рис) механізму правового регулювання відносяться:

- правове регулювання та його механізм є складовою соціального регулювання;

- є певною системою взаємодіючих між собою елементів, серед яких виокремлюють правові засоби (норми, суб'єктивні права та юридичні обов'язки тощо), способи (дозволи, заборони і зобов'язання) та форми (дотримання, виконання і використання);

- забезпечує регулювання суспільних відносин, тобто є динамічною частиною правової системи;

³ Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере / Н. И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 6.

– має цілеспрямований і результативний характер¹.

Стосовно елементів механізму правового регулювання, то також необхідно зазначити про відсутність єдиної точки зору щодо їх кількості та якісного переліку. За час існування теорії держави та права як юридичної науки сформувалася точка зору, згідно з якою основними елементами механізму правового регулювання є норма права, правовідносини та акти реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

У сучасний період науковці наповнили це явище іншими елементами, наявність яких обґрунтували певними причинами та обставинами – розвитком юридичної науки, виділенням нових юридичних засобів, бажанням розширити це поняття, його характеристикою як динамічного явища.

Таким чином, до елементів механізму правового регулювання можна віднести: принципи права, норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, акти тлумачення норм права, акти застосування норм права, законність, правову свідомість, правову культуру, правомірну поведінку, протиправну поведінку, юридичну відповідальність тощо. Зупинимось на характеристиці основних з них.

Норма права – це споконвічний елемент і нормативна основа механізму правового регулювання. Норма права являє собою загальне обов'язкове правило (модель) поведінки, яке встановлює для суб'єкта права як можливий варіант поведінки – суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант поведінки – суб'єктивні юридичні обов'язки.

Якість правового регулювання залежить від того, наскільки норми права правильно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються, наскільки високий рівень загальної і правової культури законодавчого корпусу. Безпосереднім чинником виникнення правових норм є правотворча діяльність держави, що полягає у прийнятті, зміні або відміні певних норм права.

Специфічне завдання норми права в механізмі правового регулювання полягає в тому, щоб:

- визначити загальне коло людей, на які вона поширює свою дію;
- встановити зміст суспільних відносин (зміст поведінки суб'єкта), а також об'єкти правовідносин;
- визначити обставини, в яких особа повинна керуватися цим правилом поведінки;
- розкрити саме правило поведінки вказівкою на права і обов'язки учасників відносин, що регулюються, характер їх зв'язку між собою, а також державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб у разі невиконання ними юридичних обов'язків.

Норма права набуває зовнішнього вираження в нормативно-правовому акті, який забезпечує її дієвість. Нормативно-правові акти обслуговують нормативну основу механізму правового регулювання. Функції нормативно-правових актів полягають головним чином у тому, щоб увести в правову

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 343.

систему нові юридичні норми, забезпечити їх зміну або скасування, підвищити ефективність їх дії¹.

Правовідносини – необхідний елемент механізму правового регулювання, важлива ступінь здійснення програм, закладених у нормах права. У правовідносинах індивідуалізуються положення відповідної правової норми, конкретизуються суб'єктивні юридичні права і обов'язки певних суб'єктів, їх повноваження і юридична відповідальність. Індивідуалізація загальних моделей поведінки стосовно конкретних осіб – другий рівень правового регулювання. Особливості прав, обов'язків, повноважень і відповідальності (а звідси й особливості правовідносин) багато в чому залежать від характеру регулюючого впливу норм права, в результаті якого складаються різні види правовідносин – регулятивні чи охоронні, активні чи пасивні. Отже, правовідносини в механізмі правового регулювання утворюють певну систему і лише так вони забезпечують переведення загальних правил норм права в суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки, повноваження й юридичну відповідальність для конкретних осіб, дозволяють досягти виконання їх волі, задоволення інтересів.

Правовідносини в механізмі правового регулювання виконують такі функції:

- визначають конкретне коло осіб, на яких поширюється дія норм права в певний момент;
- закріплюють конкретну поведінку, якої повинні або можуть дотримуватися особи;
- слугують умовою для можливого приведення в дію спеціальних юридичних засобів (прокуратурою, судом, поліцією) з метою забезпечення суб'єктивних прав, обов'язків, відповідальності. Таким чином, правовідносини в механізмі правового регулювання – це засіб «переведення» загальних правил норм права у площину суб'єктивних прав і обов'язків для певних суб'єктів.

Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків – це фактична поведінка суб'єктів правовідносин, пов'язана зі здійсненням (реалізацією) своїх прав і обов'язків.

Можливі два результати реагування на правове регулювання:

- активний – вчинення дій, що дозволяються (наприклад, брати участь у виборах органів влади);
- пасивний – утримування від заборонених дій (наприклад, не завдавати шкоди довкіллю)¹.

Якщо активними діями реалізуються права – має місце використання правових норм. Якщо активними діями реалізуються обов'язки – має місце виконання правових норм. Якщо реалізація правових норм, що забороняють які-небудь дії, полягає в утримуванні від їх вчинення – має місце дотримання норм права. Наприклад, норми кримінального права реалізуються тоді, коли

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 438.

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 440.

громадянин не вчиняє протиправних дій. Отже, акти безпосередньої реалізації у формах використання наданих нормами права можливостей, виконання зобов'язуючої норми права, додержання правових заборон посідають особливе місце в механізмі правового регулювання, тому що являють собою його кінцеву мету.

У всіх випадках акти безпосередньої або опосередкованої реалізації прав і обов'язків завершують правове регулювання. Саме тут відбувається «переведення» правил норм права (спочатку виражених у правах і обов'язках) у фактичну, реальну поведінку учасників суспільних відносин, на які було спрямовано правове регулювання.

12.5 Законність: поняття, ознаки, принципи та система гарантій

Законність відносять до одного з універсальних елементів механізму правового регулювання, оскільки вона «пронизує» всі стадії процесу правового регулювання і «проявляється» при характеристиці будь-якого з елементів його механізму².

Термін «законність» є похідним від терміна «закон» і, будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права та влади, права і держави, права та суспільства. Вимога законності рівною мірою стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які ухвалюють у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян (сфера правореалізації). Законність характеризується поєднанням двох ознак: зовнішньої (формальної) – обов'язком виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами і різними об'єднаннями; внутрішньої (сутнісної) – наявністю науково обґрунтованих і відповідних праву законів; якістю законів.

Важливо не лише додержуватися законів, а й створювати справедливі, тобто правові, закони. Правові закони повинні бути нормативним підґрунтям законності. Законність є не самоціллю, не виконанням заради виконання, її призначення – додержання законів в ім'я проголошення свободи, справедливості. Законність – явище прогресивне і покликане сприяти суспільному прогресу. В історії було чимало випадків, коли громадяни додержувалися законів, а законність порушувалася, коли «суворе додержання» в дійсності означало «суворе порушення» (наприклад, масові репресії за часів Другої світової війни). У таких випадках закон не відповідав праву, потребам суспільного прогресу. Щоб у державі була «правозаконність», чинні закони,

² Поряд із законністю, до універсальних елементів правового регулювання відносять правову свідомість і правову культуру. Правова свідомість – це особливий вид суспільної свідомості, сукупність різних форм відображення правової дійсності у правових теоріях і концепціях, поглядах, почуттях, уявленнях людей про право, його справедливість, цінність, місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей. Правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі стан свободи особи, інші соціальні цінності.

насамперед Конституція, повинні адекватно відображати принципи права, загальнолюдські цінності. У сфері правотворчості це виражається в забезпеченні видання закону, який відповідає праву, Конституції в цілому.

Законність – явище багатоаспектне й може виступати як принцип, метод і режим. Законність є принципом діяльності державних органів, громадських організацій, комерційних корпорацій, посадових осіб, громадян¹. Принцип законності притаманний лише демократичним державам, оскільки він є антиподом сваволі та беззаконня, припускає пов'язаність усіх органів держави правовими нормами, дії в їх рамках і в ім'я їх реалізації. Згідно ст. 19 Конституції України законність виступає принципом діяльності органів державної влади.

Разом з тим, з боку діяльності держави законність виступає як певний *метод державного управління суспільством*, тобто воно здійснюється виключно правовими засобами. Як метод державного управління суспільством законність означає, що:

- органи держави і посадові особи при здійсненні своєї діяльності, розробляючи і приймаючи рішення, спираються на принципи і вимоги законності;
- при організації реалізації прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції;
- при здійсненні контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин вони додержуються правових процедур, використовують правові засоби і способи.

Метод законності є основою для застосування інших методів державного управління: організації, примусу, виховання, контролю тощо. Він припускає високий рівень правової культури й одночасно є засобом підвищення рівня загальної та правової культури¹.

Законність є й режим реально діючого права, стан (атмосфера) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам, які у свою чергу покликані відображати принципи свободи і справедливості, закладені в праві.

Режим законності є неодмінним елементом демократії тому, що без законності демократія може перетворитися на охлократію – владу юрби. Без законності як режиму суспільно-політичного життя суспільство може погрузнути в анархії та хаосі, коли особа стає уразливою для безконтрольних дій з боку державної влади, незахищеною від її сваволі. Без законності немає демократії, без демократії неможливо забезпечити законність. Законність і демократія – фактори побудови правової держави.

У широкому розумінні законність – це режим суспільно-політичного життя, створюваний:

- державою, яка встановлює порядок видання (зміни, скасування) законів і підзаконних нормативно-правових актів, забезпечує їх відповідність потребам

¹ Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 485.

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 452 – 453.

суспільного поступу;

– всіма суб'єктами права (державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями, комерційними організаціями, громадянами) в результаті однозначного розуміння та неухильного здійснення ними норм законів і підзаконних актів.

При режимі законності створюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму, справедливості, свободи і відповідальності; особа захищена від сваволі влади, суспільство – від анархії, хаосу, безладдя і насильства.

Характеристика законності передбачає розгляд її принципів.

Принципи законності – це *відправні засади, незаперечні засадничі вимоги, які лежать в основі формування норм права і ставляться до поведінки учасників правових відносин*. Принципи законності розкривають її сутність як режиму суспільно-політичного життя в демократичній правовій державі. До них можна віднести:

– *Верховенство закону щодо всіх правових актів*. Цей принцип передбачає виключність закону, тобто підпорядкованість закону всіх юридичних актів (нормативних і застосовних) відповідно до їх субординації. Конституція країни має вищу юридичну силу. Усі закони повинні відповідати Конституції, підзаконні нормативні акти – законам, причому підзаконні акти приймаються і діють лише тоді, коли певні суспільні відносини не врегульовані законом. Правозастосовні акти мають бути піднормативними, тобто відповідати нормативно-правовим актам – законам і підзаконним актам.

– *Загальність законності* означає, що в суспільстві всі державні органи, громадські організації, комерційні об'єднання, посадові особи, громадяни перебувають під дією закону. Не може бути винятку ні для фізичної, ні для юридичної особи, на яку б не поширювалися вимоги законності.

– *Єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії*. Закони є єдиними для всієї держави, всіх її регіонів. Вони висувають однакові вимоги до всіх суб'єктів, які перебувають у сфері їх часової та просторової дії. Єдине розуміння сутності та конкретного змісту законів забезпечує законність правозастосовної діяльності, однаковість застосування юридичних норм до всіх суб'єктів права. Єдність законів не виключає, а навпаки, припускає багатоманітність у правотворчості та правозастосуванні. Кожний орган держави, громадська або комерційна організація конкретизують і застосовують закони з урахуванням свого функціонального призначення і місцевих особливостей. Однак конкретизація і застосування відбуваються в межах закону та відповідно до нього.

– *Недопустимість протиставлення законності та доцільності*. Не можна відкидати закон, не виконувати його, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної тощо) тому, що такі міркування враховуються в законі. Правові закони самі володіють вищою суспільною доцільністю. Доцільність закону означає необхідність вибору суворо в межах закону найоптимальніших (таких, що відповідають цілям і завданням суспільства) варіантів здійснення правотворчої діяльності та діяльності з реалізації права. Наприклад, при визначенні кримінального покарання суддя,

керуючись законом, призначає той захід покарання, який є найдоцільнішим у конкретному випадку, з урахуванням тяжкості злочину, особи злочинця. У кожному окремому випадку закон має додержуватися, однак у рамках закону може прийматися той захід, що є найдоцільнішим у кожному конкретному випадку. Необхідність точного і неухильного виконання норм права незалежно від суб'єктивного ставлення до них окремих осіб обумовлена презумпцією доцільності чинного закону.

– *Невідворотність відповідальності за правопорушення* означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи покликані як запобігати правопорушенням, так і здійснювати ефективну протидію їм. У цьому полягає реальність законності – досягнення фактичного виконання норм права в усіх видах діяльності та невідворотності відповідальності за будь-яке їх порушення.

– *Обумовленість законності режимом демократії*, який передбачає суворе додержання типів правового регулювання, про які йшлося вище¹.

Безперечно, на цьому характеристика законності не закінчується. Для повного уявлення про неї варто говорити про вимоги законності, її гарантії, зв'язок законності з іншими правовими явищами, серед яких важливе місце посідає правопорядок. Ці дві категорії (законність і правопорядок) супроводжують правове регулювання й є його ефективним завершенням. Адже виходячи з мети правового регулювання, можна з впевненістю констатувати, що в результаті його здійснення в державі встановлюється саме правопорядок і має місце режим законності.

Особливої актуальності ця теза набуває в аспекті здійснення правоохоронної діяльності органами держави, серед яких особливе місце займає поліція. Адже саме вона, забезпечуючи захист та охорону прав та свобод людини і громадянина, повинна в своїй діяльності додержуватися вимог законів і підзаконних нормативно-правових актів, реалізуючи при цьому законність як принцип, режим і метод своєї роботи. Так, ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію» якраз проголошує і закріплює принцип законності як один з основоположних в її роботі та в ній зазначається, що поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази. Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України.

Під *гарантіями законності* розуміють умови та засоби суспільного життя і заходи, які вживаються державою для забезпечення режиму законності та сприяють руху країни до демократії, правової держави¹.

Структурно *гарантії законності* класифікують на *загальні* та *спеціальні*.

Загальними є об'єктивні умови суспільного співжиття, в межах яких

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 455 – 456.

¹ Котюк І. І. Основи правоведення : учеб. / І. І. Котюк. – К. : Генеза, 2003. – С. 97.

здійснюється правове регулювання та функціонує правова система. Вони визначають атмосферу функціонування та реалізації права, його ефективність і, як наслідок, визначають рівень законності. Вони ж створюють необхідні умови для розвитку і вдосконалення права, а отже, і для підвищення рівня законності.

Об'єктивний характер загальних гарантій та їх взаємозв'язок з функціонуванням суспільства надають можливість класифікувати гарантії за основними сферами його життєдіяльності. Саме вони і забезпечують різноманітні умови функціонування законності.

Економічні гарантії формуються у процесі функціонування економічної системи суспільства шляхом створення матеріальних умов реалізації норм права. Умовами, що забезпечують законність, є рівень розвинутості економічних відносин, стабільність діяльності суб'єктів господарювання, підвищення рівня економічного достатку населення, підвищення продуктивності праці, зростання обсягу виробництва, ефективна грошова система та економічна політика держави.

Політичні гарантії ґрунтуються на сильній легітимній державній владі, що здатна ефективно здійснювати управлінські функції, в тому числі й правоохоронні. Це влада, що спирається на демократичні інститути, користується підтримкою населення та здатна забезпечити і гарантувати реалізацію прийнятих нею рішень. Легітимна демократична влада є запорукою стабільності суспільства, забезпечення суспільної злагоди і безпеки та ефективної протидії порушенням закону.

Важливе значення серед політичних умов гарантування законності належить іншим суб'єктам політичних відносин, що є складовими політичної системи суспільства. Адже саме їх діяльність становить перешкоду авторитарного тиску недемократичної держави на суспільство, сприяє відображенню та врахуванню різноманітних інтересів суспільства, забезпечуючи їх компроміс і гарантує участь населення як у прийнятті, так і реалізації державно-владних рішень. У свою чергу це гарантує усвідомлене ставлення до права та добровільне виконання його норм.

Ідеологічні гарантії формуються у процесі духовного розвитку суспільства. Правова ідеологія є важливим елементом суспільної й тому перебуває під впливом політичної, правової та загальної культури населення. Особливого значення має правова культура, що формує повагу до права та переконання в необхідності усвідомленого виконання його норм. Політична культурна забезпечує переконання в демократичності державної влади, її суспільному та соціальному значенні, можливості забезпечити та гарантувати суб'єктивні права. Формування необхідного рівня культури населення забезпечується шляхом правового виховання, прийняття зрозумілих і реальних для виконання норм права, правової пропаганди, патріотичної роботи, формування поваги до прав людини та відчуття відповідальності.

Соціальні гарантії передбачають наявність стабільного суспільства з високим рівнем життя та соціальної захищеності населення. Вони відображають суспільне значення людини, реальні можливості усвідомленого функціонування як суб'єкта суспільних відносин. Звичайно ж незахищеність

населення, падіння життєвого рівня, зростання безробіття та вартості соціальних послуг свідчить про політичний авторитаризм держави і перешкоджає сприйняттю прийнятих нею рішень. Особливо значення цих гарантій підвищується в перехідний період розвитку держави, коли становлення нових державно-владних інститутів не забезпечує в повній мірі реалізацію загальносоціальних функцій держави. І тут важливо пам'ятати, що стабільна законність можлива лише за умови соціальної стабільності та впевненості населення не лише в завтрашньому дні, а й у гарантованості наданих прав і свобод¹.

Юридичні гарантії являють собою сукупність умов, засобів, організаційно-правових заходів, безпосередньо спрямованих на забезпечення режиму законності та правопорядку, і є юридичними формами загальних гарантій. Окрім того, юридичні гарантії закріплюються, врегульовуються в чинному законодавстві, системі норм права, тож, по суті, вони є численними проявами самого права в тій його частині, яка покликана забезпечувати діяльність права в цілому. Сама специфіка права, притаманні йому механізми, а також робота юридичних органів спрямовані на те, щоб вимоги законності реально «працювали», фактично здійснювались. *Видами юридичних гарантій є правові умови, правові засоби, організаційно-правові заходи.*

Правовими умовами об'єктивного порядку є стан чинного права та законодавства (їх ще називають нормативною основою законності), від якого значною мірою залежить міцність і стабільність режиму законності та правопорядку. Вони повинні відповідати закономірностям суспільного розвитку, йти в ногу з його тенденціями, оптимально втілювати в собі правові засоби, методи, типи правового регулювання стосовно тієї чи іншої сфери суспільних відносин, у них не повинно бути прогалин і суперечностей, їх слід доводити до загального відома, забезпечувати необхідними механізмами реалізації та охорони тощо. Відсутність цих властивостей у праві та законодавстві стає причиною різного роду правопорушень, особливо у сфері економіки, ускладнює протидію злочинності. Відомо, якщо норма права відстає від життя або суперечить йому, то її виконання буде не меншим злом, аніж її порушення.

Юридичною гарантією є і така правова умова суб'єктивного порядку як стан правової науки, повноти і розвитку в ній прогресивних, гуманістичних положень, науково-теоретичних конструкцій. Наявність у ній прогресивних наукових концепцій безпосередньо впливає на рівень законності та правопорядку в країні. Сприйняття сучасною вітчизняною правовою наукою загальнолюдських цінностей, утілення їх положень у законодавчу та правозастосовну практику дозволили зміцнити законність у діяльності державних органів, особливо поліції, посадових осіб, досягти успіху в забезпеченні стабільності та міцності правопорядку.

Правові засоби як вид юридичних гарантій являють собою досить широкий

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 333 – 336.

спектр. Їх основу становить закріплений у законі обов'язок держави, її органів, посадових осіб, громадян, різних суспільних об'єднань суворо додержуватись і виконувати закони. Значне значення серед правових гарантій законності та правопорядку мають конституційно-правові засоби – принципи, норми, процедури, які покликані забезпечити верховенство права і конституції як основного джерела національного законодавства, додержання прав, свобод і законних інтересів громадян. Конституція України встановлює систему органів нагляду і контролю за станом законності у сферах законотворчості та правореалізації. Особливу роль у забезпеченні верховенства Конституції відіграє Конституційний Суд України¹.

Важливе місце серед правових гарантій законності та правопорядку посідає право на судовий захист. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. На захист прав і свобод людини спрямований інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Кожному надається право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Серед правових засобів гарантування законності значна роль відводиться процедурним нормам. Законодавчо закріплені права та свободи можуть бути успішно реалізовані лише при наявності надійного процесуального механізму реалізації цих прав, їх забезпечення та захисту.

До організаційно-правових заходів як виду юридичних гарантій законності належить діяльність суб'єктів правоустановлюючих повноважень, яка спрямована на удосконалення законодавства. Кінцевою метою їх діяльності є створення правових за змістом законів, інших нормативно-правових актів.

У системі організаційно-правових заходів вагоме значення має видання індивідуально-правових актів. Приймаючись на основі законів, вони спрямовані на забезпечення законності в реальних конкретних життєвих ситуаціях, на усунення перешкод у додержанні, виконанні, використанні прав і свобод громадян іншими суб'єктами права, ліквідацію допущених правопорушень (відміна незаконних нормативно-правових актів, вироків суду, адміністративних стягнень тощо).

Провідна роль серед юридичних гарантій належить здійсненню правосуддя – діяльності судів, які розглядають і вирішують цивільні та кримінальні справи з метою захисту прав громадянина всіх суб'єктів права. Правосуддя виконує й контрольну функцію. Судовий контроль проводиться конституційним судом, судами загальної юрисдикції. Здійснювані судовими органами організаційно-правові заходи захисту прав суб'єктів – це, з одного боку, заходи захисту, які здійснюються за ініціативою суб'єктів, чиї права порушені, а з іншого – заходи

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 399.

судового контролю.

У забезпеченні законності та правопорядку неабияке значення має юридична відповідальність, яка застосовується до правопорушників. Основною метою і функцією юридичної відповідальності є загальне попередження на адресу потенційних правопорушників і попередження самого правопорушника. Зміцненню законності та правопорядку сприяють і захисно-поновлюючі заходи з відновлення порушених прав громадян і організацій. Ці заходи здійснюються, як правило, за ініціативою самих суб'єктів порушених прав за їх скаргами, заявами. До таких заходів належать:

- примусове виконання юридичних обов'язків (стягнення за рішенням суду аліментів, податків тощо);
- усунення перешкод у здійсненні права (скасування незаконного рішення, яке перешкоджає здійсненню права);
- відновлення попереднього стану, що існував до порушення права (наприклад, індивідуально-правовий припис здійснити певну роботу, виконати вказану дію для усунення перешкод у користуванні суб'єктивними правами, відшкодування нанесеної шкоди тощо).

До контрольно-наглядових заходів гарантування законності належать прокурорський нагляд, нагляд органів державної інспекції¹.

12.6 Поняття правопорядку, його ознаки, зміст, структура, функції та принципи

Із законністю тісно пов'язане інше правове явище – правопорядок (правовий порядок). Поняття *«правапорядок»* широко використовується в чинному законодавстві, охорона правопорядку – найважливіша функція держави.

Найбільшого поширення одержав погляд на правопорядок як на реалізовану законність, суспільний порядок, що встановлюється та охороняється державою на основі чинних норм права та в режимі законності. З цього погляду правопорядок є продуктом дії в суспільстві режиму законності. Від рівня законності залежить рівень правопорядку. Правопорядок – підсумок правового регулювання, його реалізована мета. Міцність правопорядку, його стабільність і непорушність забезпечується не формальною, а реальною законністю. У свою чергу правопорядок обумовлює зміст законотворчої діяльності, правовий характер законів. Правопорядок є важливою передумовою ефективного функціонування всієї системи соціальних відносин. Він є важливим структурним елементом громадського порядку, під яким розуміється правильно налагоджений стан всієї сукупності суспільних відносин.

Правопорядок – це заснована на праві та законності організація правового життя, що відображає якісний фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом.

Правопорядок варто відрізнити від близького, але не ідентичного йому

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 400.

явища – *громадського порядку*, що як і правопорядок характеризується організованістю, впорядкованістю суспільних відносин. Однак на відміну від правопорядку громадський порядок утворюється під впливом не тільки правових, але й інших соціальних норм: норм моралі, звичаїв, корпоративних норм та ін.

Отже, **громадський порядок** – це стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів. Громадський порядок забезпечується переважно силою суспільного впливу. Але це не означає, що його стан байдужий для держави. З одного боку, найважливішою частиною громадського порядку є правопорядок, з іншого – стан громадського порядку зумовлює багато в чому стан правопорядку.

Тривалий час різниця між законністю і правопорядком не проводилась і вони використовувались як рівнозначні поняття, але це неправильно. Законність – це засіб встановлення правопорядку, а правопорядок – результат здійснення права і законності. Міцність і ефективність правопорядку залежить від ступеня втілення вимог законності. Якщо законність виступає як причина, то правопорядок – як наслідок. Законність – це повнота реалізації правових норм, а правопорядок – їх фактичне втілення в життя. Законність – засіб підтримки правопорядку¹.

Правовий порядок кожного суспільства розкривається через його ознаки, принципи, функції, зміст, форму та структуру.

Основні ознаки правопорядку:

- закладається в нормах права у процесі правотворчості;
- ґрунтується на принципі верховенства права та панування закону в галузі правових відносин;
- встановлюється в результаті реалізації норм права, тобто здійснення законності в діяльності з реалізації права;
- створює сприятливі умови для здійснення суб'єктивних прав;
- припускає своєчасне та повне виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;
- вимагає невідворотності юридичної відповідальності для кожного, хто вчинив правопорушення;
- встановлює сувору громадську дисципліну;
- припускає чітку та ефективну роботу всіх державних і приватних юридичних органів і служб, насамперед правосуддя;
- створює умови для організованості громадянського суспільства і режим сприяння індивідуальній свободі;
- забезпечується всіма державними заходами, включаючи примус¹.

Принципи правопорядку – *вихідні положення та ідеї, що визначають зміст правопорядку і забезпечують розуміння його природи та сутності.*

За характером і значимістю принципи класифікують на: *загальносоціальні, загальноправові та спеціальні.*

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 225 – 226.

¹ Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / [В. С. Ковальський (керів. авт. колек.), В. Т. Білоус, Е. Ф. Демський та ін.]; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 234.

Загальносоціальні принципи визначаються закономірностями і тенденціями суспільного розвитку та характеризують правопорядок як суспільну категорію, що функціонує в суспільстві та забезпечує його системність. Це принципи демократизму, гуманізму, справедливості, верховенства інтересів суспільства, які отримують правове закріплення та виявляються в існуючому правопорядку.

Загальноправові принципи характеризують усі правові реалії, забезпечуючи єдність права та відображаючи особливості окремих правових понять. Вони визначають правопорядок як політико-правове явище. Основними серед них є: рівність перед законом; обов'язковість закону для всіх суб'єктів; верховенство Конституції; законність, верховенство прав людини і громадянина; невідворотність відповідальності тощо.

Спеціальні принципи характеризують правопорядок як самостійну й якісно відокремлену структуру. Основними серед них є:

- *принцип визначеності* забезпечує закріплення вимог правопорядку та його функціонування на основі норм права. Це забезпечує визначеність суспільних відносин, що регулюються правом і сфери дії правопорядку;

- *принцип системності* забезпечує наявність системи відносин, що регламентуються правом, формуються та функціонують під впливом єдиних економічних, політичних і соціальних факторів, засновуються на єдиній сутності права та забезпечуються силою єдиної державної влади. Саме ці відносини і складають правопорядок;

- *принцип стійкості* правопорядку забезпечується державою шляхом закріплення його положень нормами права, створення умов щодо його реалізації, вимог правопорядку та діяльності правоохоронних органів зі стабілізації й охорони правопорядку;

- *принцип єдності* правопорядку забезпечується його заснованістю на єдиних політичних і правових принципах, гарантованістю єдиною державною волею і законністю, поширеністю правопорядку на територію всієї держави та взаємодією структурних його елементів;

- *принцип конституційності* означає, що правопорядок складають конституційно закріплені норми, реалізація правопорядку забезпечується законодавчо, а порушення його вимог тягне застосування нормативно закріплених засобів відповідальності;

- *принцип законності* зумовлює призначення законності як умови виникнення та функціонування правопорядку. Законність є основною юридичною характеристикою правопорядку, що зумовлює всі сторони його функціонування;

- *принцип цілісності та структурності* визначає правопорядок як складну динамічну систему, цілісний і складний механізм, що характеризується цілеспрямованою взаємодією багаточисленних структурних елементів. Цілісність і структурність виступають тими життєво необхідними властивостями правопорядку, що надають можливість звести воедино існуючі нормативні акти і багаточисельних суб'єктів у одне цілісне утворення – суспільство;

- *принцип субординації* визначає чітке підпорядкування та ієрархічну

субординацію елементів структури правопорядку, взаємодію учасників за функціями, їх компетенцією, правами та обов'язками. Цей принцип характеризує зв'язки структури правопорядку по вертикалі з врахуванням ієрархічної субординації й по горизонталі як рівноцінні компоненти. Названий принцип забезпечує: субординацію органів держави, посадових осіб та організацій за соціальним призначенням, функціями та місцем у механізмі держави; підпорядкування нормативних актів за юридичною силою; підпорядкування актів реалізації права та їх відповідність нормам закону;

– *принцип гарантованості* правопорядку має декілька аспектів. По-перше, це гарантованість прав та інтересів людини, задоволення яких є підставою вступу суб'єктів у взаємодію у сфері права. По-друге, це гарантованість норм права, що забезпечується державою та правомірною поведінкою суб'єктів права; по-третє, гарантуються можливості бути учасником правопорядку шляхом використання суб'єктивних прав і добровільного виконання обов'язків. По-четверте, гарантується можливість досягнення правомірними засобами законного результату як основи стабільного правопорядку;

– *принцип підконтрольності* забезпечує нормальне функціонування правопорядку. Постійний, загальний та універсальний контроль здійснюється суспільством у процесі реалізації демократичних інститутів, державою – у процесі регулятивного впливу на суспільство та громадянами – у процесі реалізації ними прав з управління суспільством. Контроль правопорядку здійснюється шляхом перевірки якості законів, відповідності підзаконних актів, ефективності правореалізаційної практики; ступеня реалізації прав та свобод людини; добровільністю виконання юридичних обов'язків і ступенем досягнення мети правового регулювання.

Аналіз правопорядку зумовлює необхідність його визначення як системного утворення, що характеризується наявністю взаємодіючих елементів, які мають своєрідні властивості, співвідносяться між собою на основі статичної та динамічної впорядкованості. Елементи правопорядку характеризуються відносною залежністю, автономністю, підсистемністю. Наявність структури характеризує правопорядок як якісно цілісну категорію, що має зовнішні зв'язки, які забезпечують взаємодію з оточуючим середовищем, та внутрішні зв'язки, що забезпечують взаємодію структурних елементів правопорядку. Їх упорядкованість має юридичні характеристики, засновується на нормативності та притаманна всім елементам правопорядку.

Елементами структури правопорядку є:

1. *Правова структура суспільства*, яка отримує правове закріплення, елементами якої є держава, державні органи, установи та організації; недержавні об'єднання, соціальні групи, громадяни, які є суб'єктами права. Їх особливостями є чітке визначення компетенції, повноважень, функціонального призначення та сфер можливої взаємодії. Учасники правопорядку визначаються конституційно, вони повинні бути офіційно оформленими, мати визначений правовий стан і правовий статус.

Суб'єкти суспільних відносин визнаються учасниками правопорядку лише державою. Саме вона визначає перелік учасників, їх субординацію; забезпечує

правову процедуру взаємозв'язків між учасниками та обирає правові методи, форми їх регулювання.

Правова структура закріплює фактичну будову суспільства, що забезпечується організаційними і правовими засобами.

2. *Правові відносини та зв'язки* є найбільш динамічним елементом правопорядку. Вони характеризуються послідовністю виникнення, розвитку, зміни, припинення та отримують відображення в нормах процесуального законодавства. До відносин і зв'язків включаються: реалізованість прав та обов'язків, свобода та відповідальність особи, правова обґрунтованість дій суб'єктів та їх гарантованість; законність і справедливість відносин і зв'язків. Правовідносини являють собою систему взаємозв'язків, що характеризуються ієрархічною підпорядкованістю, організованістю та упорядкованістю. Необхідною умовою їх розвитку є послідовність, черговість та етапність.

3. *Атрибутивні елементи правопорядку* виявляються в упорядкуванні елементів структури. Як правило, вони закріплюються в розпорядженнях, регламентах, протоколах і визначають урегульованість учасників та їх відносин; зв'язки та властивості; методи впливу на поведінку суб'єктів; процедури виникнення і розвитку елементів. Акти, що регламентують процеси та розвиток, мають юридичну форму, значний ступінь формальності, нормативний характер, ієрархічне підпорядкування, юридичну силу та засновані на вимогах законності.

Важливим для характеристики правопорядку є визначення його змісту. **Зміст правопорядку** – це система правових і неправових процесів, властивостей та ознак, які визначають його сутність. Розрізняють три аспекти змісту правопорядку:

- *матеріальний зміст* складають закономірності виникнення, функціонування та розвитку процесів, що складають структуру правопорядку у взаємозв'язку з економічною системою суспільства;

- *державно-вольовий зміст* складають аспекти вияву волі держави та інтересів усіх учасників правопорядку;

- *юридичний зміст* правопорядку характеризується ступенем реалізації права і законності; узгодженістю суб'єктивних прав та юридичних обов'язків; стан урегульованості та упорядкованості правових відносин та зв'язків¹.

Правопорядок виконує важливі з точки зору існування впорядкованих суспільних відносин **функції**, основні напрями формування і підтримання стабільного правового стану системи суспільних відносин. Розрізняють:

- *функцію впорядкування зовнішніх зв'язків і відносин з великими системами суспільства* – економічною, політичною та іншими, складовим елементом яких є правопорядок. Зазнаючи впливу зовнішнього середовища – економічних, політичних, соціальних та інших факторів, правопорядок у свою чергу сприяє впорядкуванню і стабілізації всіх найважливіших зв'язків і відносин з суспільним середовищем;

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 336 – 338.

– функцію зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин усередині правопорядку на різних структурних рівнях його впорядкування. Ця функція характеризує автономне «буття» системи правопорядку, відокремлює якісну визначеність його як цілого у внутрішній взаємодії власних складових частин. Завдяки цій функції досягаються специфіка правопорядку, його сутнісні ознаки як правового стану системи суспільних відносин;

– функцію збереження і вдосконалення правопорядку – виражається в його непохитності та протистоянні зовнішнім впливам руйнівного характеру (правовий нігілізм, волюнтаризм, правопорушення, зловживання правом тощо), збереженні та розвитку власної якісної визначеності, відкритості впливу зміцнюючого характеру (розвиток демократії, вдосконалення законів, укріплення законності, поліпшення діяльності судової системи, правоохоронних органів тощо). Єдиним засобом виживання та розвитку правопорядку є його вдосконалення¹.

Нині правовий порядок демократичної держави необхідно розглядати не лише суто як правове явище, що обов'язково повинне забезпечуватися державою та силою державного примусу, але і як соціальне, оскільки людина, як компонент суспільства, є головним об'єктом і суб'єктом, який впливає на його формування, з усіма її потребами, які надають можливість для ефективного розвитку. Правопорядок охоплює ті сфери відносин між людьми, що пов'язані з найважливішими цінностями для людини й суспільства загалом: життя, свобода, здоров'я, власність та ін. Забезпечення впорядкованості відносин між людьми на основі правових принципів становить передумову безпечного буття людини, задоволення її найважливіших людських потреб. Для повноцінного фізичного й духовного життя людини необхідно створити умови для підтримання природних функцій організму, розвитку особистості². Забезпечувати, підтримувати та охороняти правопорядок безперечно повинна в першу чергу держава через надані їй владні повноваження та правоохоронну функцію.

Забезпечення правопорядку засобом ефективної правоохоронної діяльності – це одне з головних завдань кожної демократичної сучасної держави. І навіть демократія і свобода особи, права людини та громадянина залишаються порожніми словами доти, поки й оскільки відсутній надійний та ефективний механізм практичної реалізації та захисту цих прав і свобод. При всій значимості самоорганізації народу, ролі суспільних об'єднань тільки держава через спеціально створювані органи і структури здатна забезпечити всебічне реальне виконання завдань із захисту життя, честі, гідності своїх громадян, їхніх законних інтересів і власності.

Найвищою цінністю сучасного, цивілізаційного прогресу є людина, її права та свободи. У свою чергу це зумовлює об'єктивну необхідність внесення суттєвих уточнень у політику системних перетворень. Йдеться про істотне

¹ Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / [В. С. Ковальський (керів. авт. колек.), В. Т. Білоус, Е. Ф. Демський та ін.] ; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 240 – 241.

² Гіда С. О. Праксеологічна сутність правопорядку / С. О. Гіда // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 136 – 142.

посилення соціальної спрямованості курсу ринкових реформ, перетворення соціального чинника у важливий інструмент прискорення економічного зростання, підвищення дієвості влади, досягнення в суспільстві взаєморозуміння та злагоди¹.

Контрольні питання:

1. Чи можна розглядати правове регулювання як різновид правового впливу на суспільні відносини?
2. Сформулюйте поняття правового регулювання та вкажіть його ознаки.
3. Наведіть елементи механізму правового регулювання.
4. Розкрийте поняття правового впливу та вкажіть його основні види.
5. Охарактеризуйте типи правового регулювання.
6. Сформулюйте поняття законності.
7. Визначте відмінність правопорядку та громадського порядку.
8. Розкрийте сутність правопорядку як правового явища.
9. Які принципи законності Ви можете назвати?
10. Вкажіть які є принципи законності та правопорядку?

¹ Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Онопенко Петро Васильович. – К., 2005. – 193 с.

ТЕМА 13. ПРАВОВА СИСТЕМА. ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

Сучасний юрист повинен мати досконалу професійну підготовку, одним з вагомих аспектів якої є розуміння сучасних правових процесів як у межах своєї країни, так й на рівні інших країн та в цілому світового співтовариства. Успіх в опануванні знаннями, вміннями та навичками залежить від системного виміру їх сприйняття, чому сприяє вивчення цієї теми, в межах якої формується уявлення про юридичну карту сучасного світу. Засвоєння теоретичних положень цієї теми дає можливість здобути знання щодо поглядів на сутність та функції правової системи, її функцій, категорії права сім'я, її співвідношення з правовою системою, основних рис сучасних правових сімей, а також специфіки організаційно-функціональної побудови органів поліції окремих правових систем відповідних правових сімей.

13.1 Правова система: поняття, структура, функції

Категорія «**правова система**» є основою для системного вивчення правової дійсності. Відповідно до багатогранного змісту правової системи варіюються й її визначення.

В юридичній літературі представлені різноманітні точки зору, основні з яких зводяться до того, що **правова система**:

- це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі держав¹;

- це комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання²;

- це цілісна сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих правових явищ, що формуються суспільством, при необхідності опосередкованих державою, призначених особливими засобами та методами об'єднувати людей в єдиний соціум і регулювати їх відносини з метою самозбереження суспільства та його прогресивного розвитку³;

- це комплекс взаємопов'язаних, взаємоузгоджених і взаємозалежних між собою правових явищ і процесів, які розвиваються системно, циклічно та послідовно, а також правових інститутів, які здійснюють управлінський вплив на суспільні відносини у відповідності з чітко визначеною процедурою⁴.

Інтегруючи різноманітні варіації визначення «**правова система**», вона може бути представлена як *упорядкована сукупність взаємопов'язаних і*

¹ Рабинович П. Основы общей теории права и государства : учеб. пособ. / П. Рабинович. – 7-е изд., с изм. – Х. : Консум, 2005. – С. 194.

² Скаун О. Ф. Теория держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 237.

³ Теория государства и права : курс лекций / [М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др.]; под ред. М. Н. Марченко. – Т. 2. – М. : Зерцало, 2004. – С. 27.

⁴ Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.]; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – С. 135 – 136.

взаємодіючих правових явищ та юридичних процесів, об'єктивно зумовлена закономірностями та особливостями (в тому числі культурними, історичними, географічними) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу), яка має внутрішню цілісність, відносну самостійність і циклічність функціонування.

Основні ознаки правової системи:

– є підсистемою соціальної системи, тобто зовнішнім середовищем її функціонування є суспільство, в якому правова система співіснує з економічною, політичною, духовною підсистемами тощо;

– має цілісний характер, який проявляється в єдності елементів, що складають цю систему та зв'язків між ними;

– метою її функціонування є досягнення правопорядку в суспільстві; засобами досягнення мети є діяльність суб'єктів права, що є способом виразу їх зв'язків через правовідносини;

– циклічність функціонування, послідовність розвитку правових явищ та юридичних процесів у правовій системі, що зумовлено генезисом відповідного суспільства.

Як багатогранне явище і відповідно складна теоретична категорія, правова система має власну структуру, щодо змістового наповнення якої в юридичній науці також немає одностайної позиції вчених.

До структури правової системи включають такі елементи:

– суб'єкти права;

– правові норми та принципи;

– правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи;

– правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура;

– зв'язки між вказаними елементами, які визначають результат їхньої взаємодії – законність, правопорядок¹.

У більш детальному викладі сукупність елементів правової системи виглядає таким чином: 1) право як сукупність створених державою норм, що перебуває під її охороною; 2) законодавство як форма вираження цих норм (нормативні акти); 3) правові інституції, що здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (включаючи акти застосування і тлумачення); 7) права, свободи і обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні); 8) система функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність і правопорядок; 10) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); 11) суб'єкти права (індивідуальні та колективні); 12) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), які утворюють

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 238 – 239.

«інфраструктуру правової системи»¹.

Сукупність елементів правової системи є сенс розглядати й з точки зору їх розподілу на:

– *статичні (постійні)*, які завжди мають місце і складають своєрідний базис правової системи і до яких відносяться: суб'єкти права, система права, система законодавства, правові принципи, правова культура, правова свідомість, юридичні установи, юридична техніка, юридичні терміни, правова політика;

– *динамічні (змінні)*, які об'єднують своєрідні юридичні процеси: правотворчість, правореалізація, правозастосування, правоохоронна діяльність, правовідносини, юридична практика.

Окремі автори включають до правової системи правоохоронні організації² або правоохоронні, правозастосовні державні органи, призначені для забезпечення і захисту права, боротьби з його порушеннями. Ми розділяємо цю позицію у тому сенсі, що правоохоронні та правозахисні державні органи можуть бути віднесені до суб'єктного (організаційного) складу правової системи, що своєю діяльністю надають динаміку правовій системі, здійснюючи реалізацію права, зокрема, і безпосередньо, правозастосування.

Дещо по-іншому до формулювання структури правової системи підходять дослідники західних країн, виокремлюючи у структурі правової системи такі блоки: правотворчий процес (з тлумаченням правових норм), правозастосовні органи, засади та порядок формування юридичних кадрів, не включаючи у правову систему правову ідеологію³.

При наявному різноманітті позицій стосовно змістового наповнення структури правової системи у працях більшості правознавців співпадає думка про те, що *правова система охоплює такі складові як:*

– *нормативна сторона* (юридичні норми, форми права, принципи права, інститути права);

– *організаційна сторона* (сукупність правових установ, судових і правоохоронних органів);

– *ідеологічна сторона* (сукупність правових поглядів, ідей, правова культура);

– *функціональна сторона* (правотворчість, правореалізація, правозастосування, правоохорона).

Ці сторони (частини), будучи взаємозалежними, в єдності утворюють загальну картину становлення та функціонування певної правової системи в її своєрідності.

Комплексний підхід до характеристики поняття та структури правової системи, відповідна взаємодія її елементів дає можливість визначення *рівнів*

¹ Петелина И. В. Теоретические проблемы Российской правовой системы : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / И. В. Петелина. – Саратов, 1996. – С. 16.

² Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию : [монография] / В. Н. Синюков. – Саратов : Полиграфист, 1994. – С. 165.

³ Правові системи сучасності : навч. посіб. для магістр. права / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2012. – С. 13 – 15.

правової системи:

- *суб'єктивно-сутнісний*, представлений саме суб'єктами права в якості системно виникаючих матеріальних чинників правової системи;
- *інтелектуально-психологічний*, на якому відбувається формування праворозуміння і правової свідомості особи, групи осіб, суспільства;
- *нормативно-регулятивний*, представлений перш за все, основним регулятором суспільних відносин – нормами права, в яких об'єктивуються ідеальні уявлення людей про справедливість, відображаються потреби і ментальність певного суспільства;
- *організаційно-діяльнісний*, що охоплює систему відносин між суб'єктами права як необхідний атрибут їхньої взаємодії, в якому знаходять свій прояв різні види правової поведінки суб'єктів права
- *соціально-регулятивний*, який розкриває результат цілеспрямованого впливу на суспільство, що здійснюється за допомогою правових і неправових засобів.

Визначені рівні правової системи свідчать, що вона в межах державної організації суспільства виконує відповідні функції як основні напрями її впливу на соціальну дійсність, тенденції її розвитку, напрями взаємодії її елементів в умовах впливу на них зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед **функцій правової системи** виділяють:

- *інтегративну* функцію, змістом якої є об'єднання всіх соціальних суб'єктів та соціальних, і власне правових, інститутів в єдине ціле, тим самим, забезпечення цілісності соціуму;
- *комунікативну* функцію правової системи, яка спрямована на поширення правової інформації як одного з різновидів соціальної інформації, що є необхідною складовою життєдіяльності соціуму;
- *регулятивну* функцію, що виражається у формуванні нормативної основи життєдіяльності суспільства;
- *охоронну* функцію, призначення якої полягає в охороні загальнозначущих, соціально важливих відносин шляхом встановлення заборон на дії, що перешкоджають і порушують нормальний порядок функціонування суспільства та держави, та встановлення заходів юридичної відповідальності в разі вчинення правопорушення;
- *ідеологічну* функцію, яка спрямована на формування і розвиток відповідної правової ідеології, що, перш за все, знаходить своє втілення у правових принципах як основоположних засадах, вихідних ідеях права.

У сучасній вітчизняній правовій науці розмежовують **внутрішні та зовнішні функції правової системи**. Серед **внутрішніх функцій** виокремлюють:

- *цільову*, змістом якої є забезпечення взаємодії всіх частин і спрямованість правової системи на досягнення правопорядку;
- *регулятивну*, змістом якої є формування моделей поведінки та забезпечення постійних зв'язків між елементами;
- *відновлювану*, що спрямована на відновлення порушених зв'язків між суб'єктами;

– *організаційну* (субординаційна та координаційна), яка сприяє доцільному забезпеченню зв'язків у системі;

– *контрольну* – спрямована на здійснення соціального контролю за поведінкою суб'єктів.

До *зовнішніх функцій* згідно з цим підходом відносять:

– *адаптаційну*, яка забезпечує збереження системи, співвіднесення з іншими підсистемами соціальної системи;

– *оптимізаційну*, що сприяє вдосконаленню системи;

– *інтегративну*, яка забезпечує існування системи як цілого¹.

Згідно з ще одним наявним підходом виділення внутрішніх і зовнішніх функцій правової системи вони мають дещо інше змістове наповнення. Так, серед *внутрішніх функцій* правової системи виокремлюють такі: а) *просторова* функція – визначає межі правового простору, сферу механізму дії права; б) *суб'єктна* функція – визначає склад, правовий статус, компетенцію та інші характеристики суб'єктів, що діють у правовій сфері; в) *модельюча* функція – встановлює моделі правової поведінки, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, юридичні факти, юридичну відповідальність; г) *ціннісно-орієнтаційна* функція – забезпечує закріплення, ієрархізацію, охорону, розподіл цінностей права, інформування про них, а також створення системи правових цінностей, що характеризують саме право; г) *комунікативна* функція – виражена у правових відносинах, правових зв'язках і правовому спілкуванні. Серед *зовнішніх функцій* основними виступають: а) *функція досягнення соціальної цілісності* – формується в забезпеченні правовою системою єднання всієї системи соціального регулювання; б) *функція правової політики* – спрямована на забезпечення функціонування політичної системи, діяльності різноманітних політичних інститутів; в) *функція збереження національної своєрідності* – пов'язана з особливостями використання в соціальній системі джерел права, правових інститутів, правового менталітету, ставлення до права; г) *функція духовної ідентифікації* – забезпечує відповідність між проголошеними нормами й цінностями і тими, що реально існують у соціумі².

Функції правової системи пов'язані з тенденціями соціального розвитку, які визначають появу нових цілей, рішення специфічних завдань, а також особливу функціональну спрямованість усього різноманіття компонентів складу правової системи. Функціонування правової системи відбувається в нерозривному зв'язку з життєдіяльністю певного соціуму. Тим самим, у будь-якій державі правова система, детермінована історичними, географічними, ментальними, національними факторами, і може позначатися *терміном «національна правова система»*.

Пізнання національних правових систем, їх співставлення між собою з метою виявлення спільного та відмінного, що дає можливість типологізувати правові системи в більшій за обсягом правові масиви (правові сім'ї, правові типи, правові кола, групи правових систем) та пізнання останніх в їх

¹ Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – С. 403.

² Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : [монографія] / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – С. 104 – 105.

співставленні між собою здійснюється порівняльним правознавством.

Порівняльне правознавство (юридична компаративістика) – це юридична наука, сфера та напрям юридичних міждисциплінарних досліджень, що мають своїм предметом загальні та специфічні закономірності виникнення, функціонування та розвитку національних правових систем, їх типологію, сучасні процеси правового розвитку юридичної карти світу.

Інтегруючи різноманіття підходів типології правових систем як у вітчизняній, так й зарубіжній юридичній науці, є сенс керуватися *сукупним критерієм*, який охоплює:

- спільність історичних коренів виникнення і розвитку правових систем, їх генезис;
- єдність у структурі права, побудові системи права;
- єдину природу та характер норми права;
- спільність основного джерела права, принципів правового регулювання;
- єдність юридичної техніки, правової термінології;
- суб'єкти і процеси правотворчості;
- спорідненість правового мислення, рівень правової свідомості та правової культури соціуму;
- світоглядні засади суспільства.

При схожості національних правових систем за такими та іншими показниками й визначають науково-теоретичне поняття, що відображає *умовну сукупність правових систем як результат їх порівняльного пізнання*, і позначається, як *правило*, терміном **«правова сім'я»** (або правовий тип, правове коло, група правових систем). Тим самим, на відміну від правової системи, що являє собою об'єктивно існуюче явище, правова сім'я представляє собою синтетично утворене юридичною наукою аналітичне поняття як результат порівняльно-пізнавального процесу правових систем різних країн.

В юридичній науці пропонується широкий спектр позицій науковців щодо окреслення відповідних правових сімей на юридичній карті світу. Традиційно виокремлюють такі правові сім'ї як *романо-германську*, *англо-американську*, *релігійну* (мусульманське (найбільш поширене серед релігійних), індуське, іудейське, канонічне право), *традиційно-звичаєву* правову сім'ю (далекосхідне право, звичаєве африканське право).

13.2 Романо-германська правова сім'я

Одноєю з «найстаріших» на юридичній карті світу є романо-германська правова сім'я, що охоплює національні правові системи Європейського континенту, і риси якої, через відповідні історико-політичні процеси, мають прояв у різних країнах інших континентів.

Романо-германська правова сім'я (континентальна) – це сукупність національних правових систем країн континентальної Європи, що мають схожість історичного генезису на основі давньоримського права та його пристосування (разом з канонічним правом і місцевими звичаями) до нових національних умов, спільні засади правового регулювання, подібні риси структури права з поділом на публічне і приватне право, одноманітне

розуміння природи норми права як правила поведінки загального характеру, єдність системи форм (джерел) права, основною з яких є нормативно-правовий акт.

Романо-германська правова сім'я охоплює дві групи правових систем: романську, до якої відносять Італію, Францію, Нідерланди, Бельгію тощо, та германську, до якої входять Німеччина, Австрія, Угорщина та ін. Суттєвих відмінностей в основоположних рисах ці дві підгрупи не мають, що дозволяє їх об'єднувати в межах однієї правової сім'ї. Їх особливості, здебільшого, пов'язані з історичним шляхом формування та розвитку відповідних правових систем, стилем юридичної мови та юридичної техніки.

Історичними коренями романо-германського права визнаються римське цивільне право (перш за все й особливо для романської групи) та місцеві звичаї і «закони варварів» германських племен (для германської групи відповідно), що й визначили історичний шлях формування та розвитку правових систем континентальної Європи.

Умовно історичний генезис романо-германського права може бути поділений на такі основні періоди:

1. XII ст. – період становлення, що характеризується наявністю звичаєвого та канонічного права, а також рецепцією (пристосуванням до нових умов, відновленням дії) римського права завдяки діяльності юристів-науковців школи глосаторів і постглосаторів, які вивчали правові документи періоду Римської імперії (зокрема Кодифікацію Юстиніана);

2. XIII – XVIII ст. – період Відродження, основна ідея якого – підготовка суддів та інших юристів-практиків, які б вирішували життєві справи на підставі права, тобто справедливо. Університети сприймалися як засіб розповсюдження ідей права (справедливості), моралі. Право трактувалося як модель соціальної організації, тому повинно було базуватися на гуманістичних засадах. У XVII – XVIII ст. вплив на розвиток романо-германського права мала теорія природного права.

3. Кінець XVIII ст., початок XIX ст. – середина XX ст., характеризується розвитком національного права, національного законодавства, кодифікацією, визнанням нормативно-правового акта основним джерелом права. Теорія природного права уступає місце теорії позитивізму, розвиток якого сприяє створенню національних кодексів.

4. Середина XX ст. – до теперішнього часу, розвиток інтеграційних процесів, пов'язаний із створенням Ради Європи, Європейських співтовариств, формуванням Європейського Союзу, що сприяє процесам уніфікації права в країнах романо-германської правової сім'ї.

Кожен історичний період формування та розвитку романо-германського права привніс певні особливості, що й визначають **основні риси романо-германської правової сім'ї:**

– домінування суб'єктивних прав і свобод, а не обов'язків людини. Право країн континентальної Європи є одним з найбільш гуманістично спрямованих у світі, що підтверджується чинністю відповідних регіональних міжнародно-правових документів, зокрема Європейською Конвенцією про захист прав та

основоположних свобод людини від 4 листопада 1950 р.;

- *галузевий характер права*, що має вияв у сформованих сукупностях правових норм, які регулюють певну сферу однотипних суспільних відносин;

- *чітка побудова структури права*, що знаходить свій вираз у *поділі на публічне і приватне* (до публічного права належать галузі, які визначають статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда з державою (адміністративне право), до приватного – галузі, які регулюють відносини індивідів між собою (цивільне право), та поділі структури права на матеріальне право як основоположне та процесуальне право як похідне від матеріального;

- *провідна роль у формуванні правових норм відводиться законодавцю*, який визначає характер норми права як загального правила поведінки;

- *єдина ієрархічно побудована система форм (джерел) права*, домінуюче місце в якій посідає нормативний акт, наявність писаних конституцій як основних законів держави;

- *високий рівень нормативних узагальнень, що досягається завдяки кодифікації*, результатом якої є галузеві кодекси;

- *суттєве значення підзаконних нормативно-правових актів*. Крім законів у власному значенні слова, «писане право» країн романо-германської правової сім'ї містить також норми і приписи, прийняті на виконання законів, та видані не парламентом, а іншими державними (адміністративними) органами;

- *правовий звичай є другорядною формою (джерелом) права*. Звичай діє як «доповнення до закону», сфери застосування звичаю «крім закону» і «проти закону» дуже обмежені прогресом кодифікації, хоч існування таких й не заперечується;

- *юридичний прецедент виступає в якості допоміжної форми (джерела) права*. У більшості країн континентальної Європи судова практика набуває характеру джерела права, коли певна правова проблема однозначно підтверджена при вирішенні низки аналогічних справ і дане рішення підтверджене авторитетом вищої судової інстанції. При цьому судовий прецедент можна розглядати тільки як виняток з правила, який не порушує основоположного принципу верховенства закону, хоча й набуває певного значення у правотворчій діяльності держави;

- *особливе значення має правова доктрина*, що на різних історичних етапах розвитку цієї правової сім'ї відіграє вагомий роль у правотворчій і правореалізаційній діяльності (особливо при підготовці законів і при їх тлумаченні).

Розвиток людства, необхідність вирішення загальносвітових проблем спричинили інтеграційні світові процеси, одним з проявів яких стало створення міждержавних (міжнародних) організацій та об'єднань як універсального, так й регіонального характеру. Це сприяло виділенню в юридичній науці на сучасному етапі її розвитку нових типів правових систем, а саме: міждержавної та наднаціональної, що покликані розв'язувати невідомі раніше за обсягом і складністю завдання, які держави не можуть вирішити внутрішніми методами. Прикладами таких типів правових систем є правова система Ради Європи (як міждержавна) та правова система Європейського Союзу (як наднаціональна),

що функціонують у межах романо-германської правової сім'ї, визначаючи сучасний етап її розвитку, який характеризується високим ступенем процесів правової гармонізації, інтеграції та уніфікації права.

Правова система Ради Європи як міжнародної регіональної організації характеризується такими ознаками: 1) функціонування її в межах, визначених установчим документом (Статутом) та у відповідності із загальновизнаними міжнародними (універсальними та регіональними) нормами і принципами; 2) наявність основних елементів – суб'єктів міжнародного права; 3) наявність загальних міжнародно-правових норм, що об'єктивуються у відповідних зовнішніх формах права; 4) значна роль судових прецедентів у галузі захисту прав людини; 5) наявність у Європейського Суду з прав людини, в низці випадків, нормотворчих функцій; 6) формування загальноєвропейських правових стандартів, насамперед, у галузі захисту прав людини.

До основних ознак, що характеризують *правову систему Європейського Союзу*, можна віднести: 1) функціонування на основі та в межах, визначених установчими документами, а також у відповідності із загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права; 2) наявність основних елементів – суб'єктів міжнародного права, насамперед, держав-учасниць; 3) наявність органів, що виконують нормотворчі та правозастосовні (зокрема судові) функції; 4) наявність системи права з поділом її на первинне та вторинне право; 5) наявність спільного правового поля для норм міжнародного, національного права та права Співтовариств; 6) особливий характер системи джерел права, серед яких найбільшу значимість мають установчі договори та інші джерела первинного права; 7) наявність джерел «вторинного права», серед яких важливе місце займають регламенти і директиви, та «третинного» – судових прецедентів; 8) високий рівень правової уніфікації; 9) наявність ефективних засобів нормативно-правової інтеграції; 10) визнання пріоритету дії норм права Євросоюзу над нормами права держав-учасниць у разі виникнення розбіжностей між ними; та прямої дії низки норм права Євросоюзу в національних правових системах¹.

Основні риси романо-германської правової сім'ї певним чином обумовлюють організаційно-функціональну побудову судових і правоохоронних органів держав, національні правові системи яких входять до цієї правової сім'ї. Так, в організаційно-функціональній побудові судових систем постулюється принцип спеціалізації, а також є наявними окремі прояви «непрофесійного судочинства», тобто здійснення правосуддя в передбачених законом випадках особами, які не мають професійної юридичної освіти. Особливістю організаційно-функціональної побудови прокуратури держав континентальної Європи є належність її до виконавчої влади і підлеглість Міністерству юстиції, при цьому в сфері компетенції певного суду загальної юрисдикції здійснюють свої повноваження й відповідні органи прокуратури. Міністерства внутрішніх справ зазначених держав, у складі яких функціонують

¹ Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. А. Луць. – К., 2005 – С 10 – 11.

поліцейські служби, посідають одне з центральних місць у державному апараті і справляють відчутний політичний вплив на різні сфери життєдіяльності держави. Організаційно-функціональна побудова поліції характеризується наявністю підрозділів, покликаних посилювати поліцейські функції, безпосередньо спрямованих на забезпечення громадської безпеки і порядку (наприклад, у Німеччині – поліція готовності, Франції – Національна жандармерія).

Завдяки суспільно-політичним та економічним процесам різних історичних етапів розвитку світового співтовариства характерні риси романо-германського права зазнали поширення майже на всіх континентах світу (Північній і Південній Америці, Африки, Азії).

Правова система України за своїми типологічними ознаками може бути віднесена до романо-германської правової сім'ї. Під впливом глобалізаційних процесів та в умовах реформування, розвиток сучасної правової системи України характеризується: 1) активним формуванням основних структурних частин, що сприяє правильному співвідношенню та взаємодії елементів; 2) формуванню механізму самоорганізації, який концентрує зусилля суспільства на необхідному стані рівноваги; 3) поступовим приведенням правової системи у відповідність з міжнародними стандартами, насамперед – європейськими, утвердженням під впливом цих вимог принципів правової, демократичної держави та громадянського суспільства; 4) спрямованістю правового регулювання загальновизнаними нормами та принципами міжнародного права; 5) урізноманітненістю в юридичній науці методологічних підходів до праворозуміння; 6) створенням нових інститутів і галузей права та законодавства, виникненням міжгалузевих (комплексних) інститутів законодавства; 7) урізноманітненням зовнішніх форм права, що забезпечує динамічність, гнучкість правової системи суспільства¹.

13.3 Англо-американська правова сім'я

Географія поширення англо-американської правової сім'ї охоплює країни різних континентів, у той чи інший спосіб історично чи генетично пов'язані з Англією.

Англо-американська правова сім'я (сім'я загального права) – це сукупність національних правових систем, що мають своїм історичним джерелом англійське загальне право, схожість в основних засадах правового регулювання, подібні риси структури права із превалюванням процесуального права, одноманітне розуміння природи норми права як казуального правила поведінки, створеного судовою практикою, та домінуючої форми права – судового прецеденту. До англо-американської правової сім'ї відносяться правові системи Англії та Уельсу, Північній Ірландії, Австралії, Сполучених Штатів Америки, Канади, Нової Зеландії та деяких країн Британської Співдружності.

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 304.

Історичним джерелом і основою англо-американської правової сім'ї є англійське загальне право. Термін «загальне право» має подвійне тлумачення. Як правило, під цим терміном розуміють право англо-американської правової сім'ї. У вузькому значенні «загальне право» розуміється як право англійських королівських судів, що розроблялося для всієї країни, на противагу місцевим звичаїв.

В історії англійського права виділяють такі основні періоди:

1. До 1066 р., у цей період правосуддя здійснювалося на підставі місцевих звичаїв.

2. 1066 – 1485 рр. (до встановлення династії Тюдорів), у цей період відбувалося становлення та утвердження загального права. Компетенція королівських судів поступово розширювалась і наприкінці середніх віків вони перетворилися на єдиний орган правосуддя.

3. 1485 р. – друга половина XIX ст., це період реформації та модернізації англійського права, розквіту загального права, і водночас формування паралельної загальному праву системи правоположень – права справедливості як системи управлінських рішень лорда-канцлера та його адміністрації. Об'єднання цих двох систем права відбулося в результаті судово-правової реформи Англії 1873 – 1875 рр.

4. 1875 р. – по наш час, коли прецедентне право розвивається паралельно з розвитком статутного права (законодавства).

Історичний шлях розвитку англійського права визначив його специфіку та вплинув на формування ***основних ознак усієї англо-американської правової сім'ї, до яких відносяться такі:***

– *структуру права становить загальне право і право справедливості.* Цей поділ на сучасному етапі є відносно умовним і носить історичний характер, але залишається однією з показових характеристик англо-американського права. Загальне право було сформоване як комплекс судових рішень, що базується на професійній традиції суддів, за участю суду присяжних. Право справедливості було сформоване в ході діяльності лорда-канцлера як рішення високого посадовця щодо пом'якшення суворих судових рішень, посилаючись на загальні принципи права, поняття добра, гуманності, справедливості. При їх об'єднанні (у 1873 – 1875 рр.) були збережені процесуальні форми – і загального права, і права справедливості, хоча вони й різнилися між собою: право справедливості – це сукупність справ, що розглядаються переважно шляхом письмової процедури, а загальне право – сукупність справ, які розглядаються шляхом усної процедури;

– *правові норми сформовані здебільшого в інститутах правах, без чіткого галузевого характеру.* При цьому в англійському праві існує деяке розмежування галузей законодавства, зокрема щодо належності судової справи до тих чи інших галузей законодавства і визначення, до якого права – загального чи права справедливості, відноситься певна судова справа. Загальне право охоплює питання кримінального, договірної, цивільно-деліктного права, а до права справедливості відносяться питання нерухомості, довірчої власності, торгівлі, успадкування тощо;

– відсутній поділ права на публічне і приватне, домінуюче значення має процесуальне право в порівнянні з матеріальним. Історично в англійському праві, а згодом й у цілому в англо-американській правовій сім'ї важливим для юриста вміти порушити справу, правильно віднайти форму позову;

– наявність статутного права (законодавства), яке формувалося під впливом вимог судової практики, протягом багатовікової історії розвитку права в Англії було другорядним і посіло своє гідне місце серед форм (джерел) права лише в останнє століття. Протягом ХХ ст. серед форм (джерел) права істотно зростає й роль делегованого (адміністративного) законодавства, особливо в таких сферах як охорона здоров'я, освіта, соціальне страхування, деякі правила судочинства. Здебільшого статuti та акти делегованого законодавства зазнають консолідації;

– провідна роль у правотворчості відводиться суддям, які у процесі судового розгляду юридичних справ, приймаючи судові рішення, створюють норми права, що носять індивідуальний (казуїстичний) характер;

– основною формою (джерелом) права виступає судовий прецедент (правила поведінки, сформульовані суддями в їх рішеннях з конкретної справи, які поширюються на аналогічні справи). Прецедентом вважається лише та частина судових рішень, що є вихідною позицією, тобто на якій базується рішення. Інша частина – це те, що необхідно для рішення, так зване «попутно сказане», не вважається обов'язковим. Однак питання про розмежування правоположення і «попутно сказаного» залежить від точки зору судді;

– правові звичаї виступають в якості допоміжних форм (джерел) права, особливо у сфері конституційного права, і в деяких випадках набувають обов'язковості в разі їх старовинності;

– правова доктрина як концептуально оформлена думка відомих учених з питань права носить прагматичний, прикладний характер, і спрямована здебільшого на обслуговування потреб судової практики;

– домінують права та свободи особи, що забезпечені судовим захистом, а не її обов'язки.

У межах англо-американської правової сім'ї певними **специфічними особливостями характеризується право Сполучених Штатів Америки**, що зумовлені федеральною формою державного устрою цієї країни, а також, зокрема менш «жорстким» правилом судового прецеденту (вищі судові інстанції не зв'язані своїми прецедентами на відміну від Англії), більшим значенням в якості джерела права законодавства, наявністю писаної конституції як основного закону держави, наявністю не тільки консолідованих, а й кодифікованих актів тощо. При цьому у праві Сполучених Штатів Америки позиціонується принцип верховенства Конституції США і на цій основі існує відповідна ієрархія джерел права: 1) федеральна конституція; 2) федеральні законодавчі акти, договори та правила судового розгляду; 3) федеральні адміністративні положення; 4) федеральне загальне право; 5) конституції штатів; 6) законодавчі акти штатів і правила судового розгляду; 7) адміністративні положення штатів; 8) загальне право штатів. У загальному, право Сполучених Штатів Америки орієнтоване у своєму розвитку на «гнучку

правотворчість».

Основні риси англо-американської правової сім'ї відповідним чином визначають особливості організаційно-функціональної побудови судових і правоохоронних органів, зокрема наявність спеціалізованих судів без виділення їх в окремі судові системи; наявність суду присяжних; організаційна підпорядкованість прокуратури, функціональне призначення якої полягає у здійсненні кримінального переслідування, Міністерству юстиції; децентралізоване управління в системі Міністерства внутрішніх справ (поліції).

Так, на прикладі Англії та США можна зазначити про певну гіпертрофію судової влади, широкі повноваження прокурорів як представників виконавчої гілки державної влади, особливо при розв'язанні питань про розслідування злочинів, пред'явленні офіційних обвинувачень і судовому переслідуванню, але при цьому діяльність прокурорів, певним чином, підлягає нагляду з боку судової влади.

Британська поліцейська служба організована переважно за територіальним принципом відповідно до чинного адміністративно-територіального поділу, а також за функціональним принципом. Регулярна поліція Англії складається з поліції, яка носить форму, і поліції «в цивільному». Основними завданнями поліції «у формі» є несення патрульної служби: попередження злочинів, регулювання дорожнього руху, охорона життя і власності населення. У завдання поліції «в цивільному» входить, головним чином, розкриття і розслідування злочинів. Кожний поліцейський загін має свій власний слідчий підрозділ, службовці якого працюють головним чином «у цивільному».

Різноманітність поліцейських функцій у США, представляється доцільним інтегрувати у три основні групи: боротьба з порушеннями традиційного кримінального законодавства; адміністративна діяльність, пов'язана з контролем за дотриманням норм і правил в різних сферах суспільного життя; виконання функцій соціальної допомоги. Основний тягар у виконанні названих напрямів лягає на місцеву поліцію, всі її підрозділи і служби, серед яких одне з провідних місць належить патрульно-постовій службі, першочерговим завданням якої є попередження злочинів і правопорушень¹.

13.4 Мусульманське право

Мусульманське (ісламське) право являє собою своєрідний юридичний феномен з релігійним змістом і поширене у країнах, населення яких переважно сповідує іслам як одну із світових релігій.

Мусульманське право – це комплекс соціальних норм, фундаментом і головною складовою частиною якого є релігійні установлення і приписи ісламу, а також органічно пов'язані з ними моральні та юридичні норми, що регулюють суспільні відносини всередині громади, яка сповідує іслам.

Генезис мусульманського (ісламського) права може бути представлений у чотирьох основних етапах:

¹ Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. / О. В. Тюріна. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 148.

1. Зародження та початковий етап розвитку ісламського права (VII ст.).
2. Етап доктринальної розробки ісламського права в період становлення Арабського Халіфату і поява перших ісламсько-правових шкіл (VII – XIII ст.).
3. Розвиток ісламського права в епоху Османської імперії і період «ісламської реформації» як спроба адаптації його положень до нових умов (кінець XIII – перша половина XX ст.).
4. Сучасний етап (друга половина XX ст. – до теперішнього часу)¹.

Основні риси мусульманського права:

– *головним творцем права визнається Аллах*, а тому правові приписи є непорушними і підлягають суворому дотриманню. Ісламська релігія виступає в якості правоутворюючого феномена по відношенню до мусульманського права;

– *тісне переплетіння юридичних положень з релігійними, філософськими, моральними, звичаєвими правилами поведінки*, що мають й національні особливості в кожній країні, в якій сповідується іслам;

– *персоніфікований характер правових положень*, що поширюють свою дію на осіб, які сповідують іслам;

– *структура права об'єднує дві категорії норм*: а) правила релігійного культу («ібадат»); б) правила поведінки мусульман з мусульманами та з не мусульманами («муамалат»), що охоплюють норми цивільного права, міжнародного права, кримінального (деліктного) права, особистий статут, судове право, а також владні (державні) норми (норми конституційного права, військового права тощо);

– *основоположними джерелами права є – Коран* (головна священна книга мусульман, у якій зібрані різноманітні проповіді, обрядові, моральні та юридичні настанови, молитви, повчальні розповіді та притчі, які проголошував Магомет як пророк Аллаха), **Сунна** (висловлювання, дії та випадки з життя Магомета), **Іджма** (узгоджений висновок стародавніх правників (муджтихідів) як знавців ісламу про обов'язки правовірного, наданий на підставі тлумачення Корану і Сунни), **Кійяс** (висновок за аналогією, значення якого полягає в тому, що правова проблема може бути вирішена на підставі аналогії з тим, що міститься в Корані та Сунні);

– *пріоритет імперативних норм над диспозитивними нормативними приписами*. Тим самим, домінування у правових приписах обов'язків особи, а не її прав і свобод. Виділяють чотири види обов'язків мусульман: обов'язки перед Аллахом, обов'язки перед самим собою, обов'язки перед іншими мусульманами, обов'язки перед тими, з ким мусульманин перебуває в особистих відносинах.

В ісламській правовій доктрині права та свободи людини мають божественне походження і засновані на релігійних нормах, виражених у Корані та Сунні. В ісламській концепції прав людини виокремлюють такі найбільш важливі принципи як свобода, котра заснована на дозволі того, що не заборонено ісламом; гідність, що визначає виключне місце людини серед усіх

² Бехруз Х. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Бехруз Хашматулла. – О., 2006. – С. 67.

творінь Аллаха; рівність мусульман незалежно від кольору шкіри, мови, національного походження; справедливість, яка повинна бути покладена в основу міжособистісних відносин і вирішення спорів між індивідами.

Серед різноманітних класифікацій прав і свобод людини в ісламському праві, найбільш поширеною є поділ їх на ті, які належать Аллаху; ті, які надані індивідам і змішані, що відповідають божественним та індивідуальним інтересам. Таке своєрідне розуміння прав людини, що суттєво відрізняється від західної концепції прав людини, знайшло своє відображення в регіональних актах, прийнятих Організацією Ісламської Конференції (з 2011 р. – Організація ісламського співробітництва), зокрема Загальна ісламська декларація прав людини (1981 р.), Каїрська декларація по правам людини в ісламі (1990 р.), Арабська хартія прав людини (1994 р.). У той же час Загальна декларація прав людини, прийнята ООН 10 грудня 1948 р., з певними застереженнями отримала підтримку в тих ісламських державах, які приймали участь у розробці Статуту ООН у м. Сан-Франциско у 1945 р. (Єгипет, Ірак, Іран, Ліван, Саудівська Аравія, Сирія, Індонезія, Туреччина).

У сучасному світі мусульманське право співіснує і взаємодіє з іншими правовими системами, зазнаючи впливу загальносвітових тенденцій правового розвитку. Ці прояви, так само, як й ступінь традиційно мусульманських принципів і норм, не є однаковими в різних ісламських країнах, що дає підстави з юридичної точки зору відокремлювати *поняття мусульманське право і право мусульманських країн*.

Національні правові системи ісламських держав за ступенем збереження мусульманського права як системи нормативного регулювання умовно можна розподілити на такі групи:

- національні правові системи, в яких широко застосовують мусульманське право (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан);
- національні правові системи, в яких звужена сфера дії мусульманського права із збереженням його основоположних канонів (Йеменська Арабська Республіка, Лівія, Судан, Бахрейн, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати);
- національні правові системи, в яких мусульманське право регулює окремі сторони суспільного життя, перш за все шлюбно-сімейні відносини (Єгипет, Ірак, Ліван, Марокко, Алжир, Туніс, Йемен);
- національні правові системи, в яких мусульманське право визнається не на державному, а на суспільному рівні (Туреччина).

Неоднаковий стан правового розвитку мусульманських держав свідчить про відповідно різні масштаби процесу вестернізації, тобто запозичення національними правовими системами цих країн окремих ідей, принципів, норм і форм права з боку інших правових систем, перш за все романо-германської та англо-американської (в залежності від рівня співробітництва, міграції населення та інших чинників, що відповідно сприяли впливу або права континентального, або права загального на правові системи певних ісламських держав). У тих мусульманських державах, які в силу економічних, політичних та інших відносин, зазнали вестернізації з боку означених правових систем та міжнародного права, у сферах суспільних відносин, що виходять за межі

особистого статуту і не стосуються священних основ ісламу, застосування норм власне мусульманського права поступається нормам, запозиченим у романо-германському чи англійському праві, що впроваджується через прийняття державою нових законів, кодексів або поступово встановлюється судовою практикою, особливо це стосується регулювання у сфері конституційних, торговельних, трудових, процесуальних відносин тощо.

Процеси ісламізації та вестернізації, які в певному сполученні зазнають мусульманські держави, зумовлюють й відповідну специфіку організаційно-функціональної побудови їх судових систем. У переважній більшості ісламських держав судові системи мають дуалістичну побудову і складаються з шаріатських (релігійних) судів, компетенція яких, перш за все, пов'язана із справами щодо «особистого статусу», в яких правосуддя відправляється суддями-каді, та світських судів, які, як правило мають відповідну спеціалізацію, при цьому судові системи мають відповідні ієрархічні рівні – суди першої інстанції, апеляційні суди, вищі судові інстанції, та сформовані з урахуванням територіального устрою відповідної мусульманської держави. До органів правосуддя в мусульманських державах, як правило, належить й прокуратура, що очолюється міністром юстиції, головна функція якої полягає в підтримці обвинувачення. В окремих ісламських державах прокуратура відсутня, функції з підтримки обвинувачення виконує служба обвинувачення, що є складовою поліції. Поліція в ісламських державах організована за територіальним принципом і має в державах, в яких правова і судова системи є суто релігійними (наприклад, Саудівська Аравія), поділ на релігійну поліцію (яку називають поліцією моралі або шаріатською гвардією), що контролює дотримання норм шаріату, здійснюючи охорону громадського порядку, та виконує рішення шаріатських судів, та світську поліцію, що займається розкриттям злочинів.

13.5 Традиційно-звичасва правова сім'я

Однією з суттєвих рис кожної правової системи є показник сприйняття права як соціального інструмента регулювання суспільних відносин. За цим показником традиційно-звичасва правова сім'я має яскраво виражену специфіку. І саме за цим показником доволі несхожі між собою правові системи країн Далекого Сходу та Африки умовно об'єднуються в одну правову сім'ю – *традиційно-звичасву*, яка відповідно представлена *традиційним правом* (правові системи країн далекосхідного регіону) та *звичасвим правом* (правові системи африканських держав і Мадагаскару).

Традиційно-звичасва правова сім'я – це сукупність правових систем тих суспільств, в яких споконвічно панувало філософсько-моральне уявлення про соціальне життя як частину природного світопорядку, зразком для суспільного устрою виступала соціальна гармонія, забезпечення якої є метою неписаних правил поведінки, освячених традицією. Гармонія, від якої залежить рівновага у світі та щастя людей, має два аспекти: гармонія між людством і природою, при якій поведінка людей має відповідати природному порядку; гармонія у людських взаєминах, при якій ключовою є ідея згоди, консенсусу.

Серед основних ознак традиційно-звичаєвої правової сім'ї можна виокремити такі:

– домінуюче значення в системі форм (джерел) права посідають звичаї і традиції, що носять, як правило, неписаний характер і передаються з покоління в покоління;

– звичаї та традиції, що мають високий рівень архаїчності, являють собою синтез юридичних, моральних, ідеологічних приписів, які склалися історично, регулюють відносини всередині певної спільноти, і визнаються державами;

– судова влада керується ідеєю примирення при здійсненні правосуддя;

– істотне значення в якості форми (джерела) права набуває законодавство, певне значення має судовий прецедент.

Традиційне (далекосхідне) право.

Так як традиційне право панує у країнах Далекого Сходу (Китай, Японія, Бірма, Корея), його, як правило, іменують *далекосхідним правом*, яскравими представниками якого є правові системи *Китаю* та *Японії*. Китайська цивілізація є однією з найвеличніших і найстародавніших на Сході. Держава та право виникли в Китаї у II тис. до н. е. і протягом значного періоду розвивалися під сильним впливом філософських вчень даосизму, конфуціанства і легізму. У XX ст. в історії Китаю відбувалися різкі та значні зміни. *Сучасне право Китаю* – це складний за змістом, об'єктивно зумовлений масштаб свободи, що виражається, по-перше, через систему традиційних уявлень про гідну поведінку, що глибоко укорінилася у свідомості суспільства, і підтримується силою моральної відповідальності перед суспільством; і по-друге, через систему загальнообов'язкових формально визначених норм, що підтримуються силою державного примусу¹. На сучасному етапі правова система Китайської Народної Республіки носить змішаний характер, являючи собою поєднання давніх правових традицій і сучасного законодавства, заснованого на ідеях «соціалізму з китайською специфікою», а також окремих рис романо-германського права.

Специфіка правової системи Китайської Народної Республіки знаходить своє відображення й у організаційно-функціональній побудові судової системи цієї країни. Примирливий характер судочинства, заснований на конфуціанській концепції праворозуміння, продовжує впливати на функціонування судової системи сучасного Китаю, що знаходить прояв у здійсненні правосуддя не тільки судами, а й народними примирними комісіями, що є своєрідними неофіційними органами «народного правосуддя», до складу яких входять суспільні примирителі, основне призначення яких – вирішувати різні конфлікти в цивільних спорах, незначних кримінальних порушеннях, а також з питань шлюбу, спадкування, житлових і земельних питань².

Ще одним представником традиційного далекосхідного права є *правова*

¹ Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учеб. / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова. – М. : Юрист, 2000. – 448 с.

² Куманин Е. В. Юридическая политика и правовая система Китайской Народной Республики : [монография] / Е. В. Куманин. – М. : Наука, 1990. – С. 83.

система Японії. Впродовж декількох століть своєї історії, до середини XIX ст. Японія фактично була ізольована від зовнішнього світу та перебувала під суттєвим впливом Китаю, що позначилось й на її правовому розвитку. Визначальним в історії Японії став період 60 – 80 рр. XIX ст., пов'язаний із буржуазною революцією, що призвела до суттєвих реформ соціального, економічного, державно-політичного і правового характеру, за яких вплив китайської ідеології на японський світогляд почав швидко зменшуватися. Після Другої світової війни японське право зазнало суттєвих змін під значним впливом права Сполучених Штатів Америки. Сучасне японське право за своєю структурою нагадує західне, але водночас воно діє у своєму власному традиційному культурному середовищі, яке формувалося століттями в умовах відсутності тривалих контактів із західною культурою. Це приводить до висновку про те, що за подібності моделей права практика його функціонування та реалізації істотно відрізняються¹. Це підтверджується й поширеною процедурою примирення у сфері здійснення правосуддя.

Звичаєве (африканське) право.

Під терміном «*звичаєве (африканське) право*», як правило, мають на увазі традиційний тип права, який існував у африканських народів до їх колонізації. Поступово право африканських країн було сформоване на основі племянних традицій і звичаїв, права європейських метрополій та сучасних правових новел.

Це підтверджується *генезисом права африканських країн*:

1. Етап звичаєвого африканського права, що являло собою сукупність неписаних правил, які передавалися усно з покоління в покоління, діяло в межах общини, відображало схильність до спільності, прагнення забезпечити єдність, згуртованість соціальної групи, домінуючим було встановлення зобов'язань членів соціуму, а не їх суб'єктивних прав. У звичаєвому праві не було чіткого розмежування норм права і моралі, тому при вирішенні соціальних конфліктів надавали перевагу процедурам примирення.

2. Етап колоніального розвитку звичаєвого права і впливу на нього основних правових сімей. У період колоніального правління сформувалася дуалістична система права, що включала право (романо-германське або англійське), введене метрополіями, і звичаєве право африканських суспільств. Іноземне право охоплювало адміністративно-правові, торгові, кримінально-правові відносини, у сфері дії звичаєвого права залишалися питання землеволодіння, сімейні та спадкові відносини. Впровадження права метрополій в країнах Африки здійснювалося спеціальними декретами та законами колоніальної країни і застосовувалося у визначеній мірі.

3. Етап незалежного розвитку, тобто етап формування сучасних правових систем африканських країн (з 60-х років XX ст.). Основні напрями правового розвитку в умовах побудови національної незалежності спрямовані на подолання колоніальних нашарувань, обмеження регулюючого значення правового звичаю та розширення законодавчого регулювання суспільних

¹ Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2013. – С. 414.

відносин.

Для більшості сучасних африканських держав характерними є такі тенденції:

- проведення уніфікації звичаєвого права та відмова від роздрібнення права;
- проведення законодавчої діяльності;
- включення чинних звичаїв до галузевих кодексів та інших нормативних актів;
- запозичення норм зобов'язального, торгового, адміністративного, кримінального та інших галузей права від колишніх метрополій при створенні національних кодексів;
- формування загальнотериторіального права, створення єдиної національної правової системи в межах своєї території стало можливим і необхідним в умовах деколонізації країн Африки та Мадагаскару;
- збереження відмінностей між правовими системами країн, що пережили колоніальну залежність різних метрополій (країн романо-германського права та Англії)¹.

Отже, сучасний стан правового розвитку Африки можна охарактеризувати як важкий перехідний період визначення шляху і засобів взаємодії двох правових традицій – європейської законодавчо-прецедентної та африканської звичаєво-правової.

Таким чином, юридична карта сучасного світу представлена різноманіттям правових систем, що при схожості їх характерних рис типологізуються у правові сім'ї, які й є відображенням загального, особливого та унікального у правовій дійсності різних країн світу. Сучасний правовий розвиток відбувається в умовах процесів глобалізації, які охопили різні сфери суспільного життя. Глобалізація сучасного світового співтовариства у правовій сфері сприяє формуванню єдиного правового простору, що певним чином «стирає кордони» між національними правовими системами як однієї правової сім'ї, так й навіть різних, перш за все, завдяки розвитку міжнародного права, функціонуванню міжнародних організацій і міждержавних об'єднань.

Контрольні питання:

1. Розкрийте поняття та ознаки правової системи.
2. Охарактеризуйте структуру та вкажіть елементи правової системи.
3. Вкажіть критерії типології правових систем та окресліть, які правові сім'ї складають сучасну юридичну карту світу.
4. Яке історичне джерело та періоди розвитку романо-германської правової сім'ї?
5. Назвіть ознаки романо-германської правової сім'ї.
6. Охарактеризуйте систему форм (джерел) права романо-германської правової сім'ї.
7. Що є історичними витоками англо-американської правової сім'ї?

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – С. 644.

8. Визначте структуру права англо-американської правової сім'ї.
9. Наведіть основні ознаки та форми (джерела) мусульманського права.
10. Розкрийте типологічні ознаки традиційно-звичаєвого права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права : учеб. / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – 576 с.
2. Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law» [Електронний ресурс] / Р. М. Абрамович // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2012. – Т. 129. – С. 59 – 62. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMAun_2012_129_13.pdf.
3. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : [монографія] / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2012. – 492 с.
4. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.
5. Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – 288 с.
6. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. І. Алаїс. – К., 2003. – 20 с.
7. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 752 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – 576 с.
9. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
10. Алексеев С. С. Теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.
11. Аржанов М. А. О принципах построения системы советского социалистического права / М. А. Аржанов // Советское государство и право. – 1939. – № 3. – С. 26 – 35.
12. Байтин М. И. О методологическом значении и предмете общей теории государства и права / М. И. Байтин // Государство и право. – 2007. – № 4. – С. 5 – 9.
13. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) : [монография] / М. И. Байтин. – 2-е изд. доп. – М. : Право и государство, 2005. – 544 с.
14. Баранов П. П. Теория систем и системный анализ правосознания личного состава органов внутренних дел : [монография] / П. П. Баранов. – Ростов н/Д : РВШ МВД РФ, 1997. – 166 с.
15. Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Басін Кирило

Володимирович. – К., 2006. – 214 с.

16. Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 408 с.

17. Бехруз Х. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Бехруз Хашматулла. – О., 2006. – 410 с.

18. Биля О. І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. І. Биля. – Х., 2004. – 20 с.

19. Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень / Г. Бистрик / Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 8 – 15.

20. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : [монографія] / Є. В. Білозьоров. – К. : Аванпост-прим, 2009. – 190 с.

21. Білозьоров Є. В. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні : [монографія] / Є. В. Білозьоров, В. І. Вишковська. – К. : ФОП Кандиба Т. П., 2015. – 168 с.

22. Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С. В. Бобровник // Правова держава. – 1996. – Вип. 7. – С. 103 – 108.

23. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 107 – 115.

24. Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права : [монографія] / А. С. Бондарев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2008. – 187 с.

25. Бостан С. К. Класифікація сучасних форм державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24.

26. Бостан С. К. Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24.

27. Бостан С. К. Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 2. – С. 88 – 97.

28. Бостан С. К. Поняття форми державного правління та її історичні типи / С. К. Бостан // Влада. Людина. Закон. – 2011. – № 1. – С. 25 – 26.

29. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т ; Дике поле, 2005. – 540 с.

30. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

31. Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул, А. В. Папірна. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2005. – 224 с.

32. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. / А. Б. Венгеров. –

М. : Омега-Л, 2009. – 607 с.

33. Витченко А. М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений : [монография] / А. М. Витченко ; под редакцией док. юрид. наук М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 161 с.

34. Віхров О. П. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. / О. П. Віхров, І. О. Віхрова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – 303 с.

35. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 4-е изд. – К., 1908. – 700 с.

36. Волинець В. В. Функції держави і правове забезпечення взаємодії із громадянським суспільством / В. В. Волинець // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 16 – 23.

37. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с.

38. Воронина Т. Н. Нормативные правовые акты МВД России в механизме правового регулирования деятельности органов внутренних дел : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право» / Т. Н. Воронина. – М., 2001. – 26 с.

39. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // Право України. – 2000. – № 3. – С. 41 – 44.

40. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.

41. Гіда Є. О. Праксеологічна сутність правопорядку / Є. О. Гіда // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 136 – 142.

42. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Гнатюк Мар'яна Дмитрівна. – К., 2007. – 211 с.

43. Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димерець (пер. з англ.). – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.

44. Горлач М. І. Політологія: наука про політику [Електронний ресурс] / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – Режим доступу до джерела : http://www.dut.edu.ua/uploads/l_705_43949107.pdf.

45. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе : [монография] / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 260 с.

46. Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Граціанов Анатолій Ігорович. – К., 2004. – 185 с.

47. Гришук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстава [Електронний ресурс] / В. К. Гришук // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4. – С. 5 – 13. – Режим доступу до журн. :

http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2012_4_3.pdf.

48. Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.

49. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 495 с.

50. Дембо Л. И. О принципах построения системы права / Л. И. Дембо // Советское государство и право. – 1956. – № 8. – С. 88 – 98.

51. Денисова А. М. Механізм правового впливу: напрями прояву / А. М. Денисова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 55. – С. 60 – 61.

52. Джужа О. М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позиції синергетики / О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калюжний // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3 – 12.

53. Дімчогло М. І. Консолідація конституційних положень щодо інформаційних правовідносин у законодавстві / М. І. Дімчогло // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 6. – С. 39 – 42.

54. Дімчогло М. І. Консолідація як вид систематизації інформаційного законодавства / М. І. Дімчогло // Правова інформатика. – 2012. – № 1 (33). – С. 15 – 24.

55. Дімчогло М. І. Онови теорії консолідації інформаційного законодавства / М. І. Дімчогло // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 5. – С. 41 – 46.

56. Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти / Л. М. Добробог // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 11. – С. 27 – 29.

57. Дроботов С. А. Функції права у розвитковій демократичній і правовій державі : [монографія] / С. А. Дроботов. – К. : Логос, 2012. – 336 с.

58. Дудин А. П. Дialeктика правоотношения : [монография] / А. П. Дудин. – Изд-во Саратовского ун-та, 1983. – 121 с.

59. Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. / В. Є. Жеребкін. – 10-те вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2008. – 255 с.

60. Завальний А. М. Інтерпретації дефініції юридичного факту: плюралізм наукових підходів / А. М. Завальний // Юридичні факти в системі правового регулювання : зб. наук. праць. Матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.) ; за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. – К. : Дакор, 2015. – С. 225 – 232.

61. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія] / А. М. Завальний. – К. : Вид-во Європейського ун-ту 2011. – 96 с.

62. Завальний А. М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А. М. Завальний, О. Б. Горова, В. С. Малента // Наука і правоохорона. – 2009. – № 4 (6). – С. 162 – 164.

63. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч.

закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

64. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

65. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Засєч та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

66. Загальна теорія права : підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваїте, 2015. – 392 с.

67. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

68. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

69. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.

70. Закон України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. № 2235-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

71. Закон України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 р. № 898-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/898-15>.

72. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.

73. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.

74. Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

75. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

76. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

77. Закон України від «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» 5 квітня 2007 р. № 877-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/877-16>.

78. Заяць Н. В. Народне представництво: сутність, суб'єкти та особливості здійснення в Україні : [монографія] / Н. В. Заяць – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 300 с.

79. Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва / Н. В. Заяць // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 2. – С. 79 – 88.

80. Иеринг Рудольф фон. Дух римского права на различных ступенях его развития : Пер. с 3-го испр. нем. изд. – Ч. 1 – / [Соч.] Рудольфа Иеринга, орд. проф. прав. в Геттингене. – Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и К°, 1875. – 212 с.

81. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.

82. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.

83. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : «Новий Світ-2000», 2003. – 583 с.

84. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереот. – Л. : «Новий Світ-2000», 2009. – 584 с.

85. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права : [монографія] / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

86. Ковальський В. С. Охоронна функція права : [монографія] / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.

87. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

88. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 187 – 211.

89. Колодій А. М. Принципи права України : [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

90. Коник С. М. Державотворення як управлінська категорія [Електронний ресурс] / С. М. Коник // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 2. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_6.

91. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

92. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. /

[Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін.]; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 299 с.

93. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Выща школа, 1990. – 260 с.

94. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – 320 с.

95. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.

96. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.

97. Котюк И. И. Основы правоведения : учеб. / И. И. Котюк. – К. : Генеза, 2003. – 320 с.

98. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.

99. Красницька А. В. Юридична техніка процесуальних актів кримінального судочинства / А. В. Красницька // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – № 2. – С. 120 – 128.

100. Кривицький Ю. Верховенство права як принцип діяльності міліції: перспективи закріплення та реалізації в умовах реформування МВС України / Ю. Кривицький // Юридична Україна. – 2013. – № 8. – С. 8 – 13.

101. Кривицький Ю. В. Гуманізм як принцип діяльності міліції України: сучасний стан і перспективи реалізації / Ю. В. Кривицький // Держава та регіони. Серія : Право. – 2012. – № 3. – С. 5 – 9.

102. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права / Ю. В. Кривицький // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 70 – 79.

103. Кривицький Ю. В. Норма права як предмет дискусії в юридичній науці / Ю. В. Кривицький // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 7. – С. 34 – 38.

104. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Кривицький Юрій Віталійович. – К., 2010. – 260 с.

105. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

106. Куманин Е. В. Юридическая политика и правовая система Китайской Народной Республики : [монография] / Е. В. Куманин. – М. : Наука, 1990. – 183 с.

107. Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 2000. – 511 с.

108. Левченко А. А. Мотивация правового поведения сотрудников органов внутренних дел : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Левченко Алексей Анатольевич. – Ростов н/Д, 2002 – 188 с.
109. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.
110. Литвиненко І. Л. Визнання держав у міжнародному праві [Електронний ресурс] / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1–2. – С. 238–243. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_39.
111. Ліпкан В. А. Систематизація інформаційного законодавства України : [монографія] / В. А. Ліпкан, В. А. Залізняк ; за заг. ред. В. А. Ліпкана. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2012. – 332 с.
112. Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения : в 3-х томах / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 688 с.
113. Лук'янець Д. Методологічні аспекти визначення структури системи права / Д. Лук'янець // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 7–10.
114. Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : [монографія] / Г. Ю. Лук'янова ; [передм. та заг. ред. М. С. Кельмана]. – Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. – 212 с.
115. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. А. Луць. – К., 2005 – 32 с.
116. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.
117. Любашиц В. Я. Механизм государства: проблемы теории / В. Я. Любашиц, Н. В. Сулименко // Северокавказский юридический вестник. – 2000. – С. 24 – 47.
118. Мазур В. Стадії правового регулювання цивільних відносин / В. Мазур // Юридичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 35 – 44.
119. Малента В. С. Неофіційне тлумачення норм права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Малента Володимир Степанович. – К., 2010. – 212 с.
120. Малько А. В. Теория государства и права. Элементарный курс : учеб. пособ. / А. В. Малько, В. В. Нырков, К. В. Шундилов. – 3-е изд. стер. – М. : КНОРУС, 2009. – 240 с.
121. Мануйлов Є. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі / Є. М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 3 – 8.
122. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – 760 с.
123. Марчук В. М. Нариси з теорії права: навч. посіб / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2004. – 304 с.
124. Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере /

Н. И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 6 – 12.

125. Матузов Н. И. Теория государства и права : учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М. : Дело, 2009. – 528 с.

126. Машков А. Проблеми теорії держави та права. Основи : курс лекцій / А. Машков. – К. : Четверта хвиля, 2008. – 464 с.

127. Михайленко О. Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах : навч. посіб. / О. Р. Михайленко. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 198 с.

128. Михеев Р. И. Социальная безответственность / Р. И. Михеев // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1989. – С. 15 – 16.

129. Мицкевич А. В. Система права и система законодательства: развитие научных представлений и законотворчества / А. В. Мицкевич // Проблемы современного гражданского права / Отв. ред. В. Н. Литовкин, В. А. Рахмилович. – М. : Городец, 2000. – С. 20 – 45.

130. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / Г. О. Мурашин. – К. : Ун-т «Україна», 2014. – 561 с.

131. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2013. – 480 с.

132. Недбайло П. О. Система юридичних гарантій застосування радянських правових норм : [монографія] / П. О. Недбайло. – Львів : Віка, 1971. – 132 с.

133. Николаева М. Н. Систематизация ведомственных нормативных актов / М. Н. Николаева, Т. Н. Рахманина // Закон и ведомственные нормативные акты в СССР : Труды 46. – М. : ВНИИСЗ. – 1989. – С. 47 – 59.

134. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Т. 2. Теория права : учеб. / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.]. – М. : Зерцало, 1998. – 640 с.

135. Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / [Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.] ; под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1997. – 384 с.

136. Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

137. Олуйко В. М. Парламентське право України: проблеми теорії і практики : [монографія] / В. М. Олуйко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 215 с.

138. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : [монографія] / Н. М. Оніщенко – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

139. Оніщенко Н. М. Систематизація законодавства та генеза корпоративних норм в Україні / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – 1999. – Вип. 9. – С. 127 – 130.

140. Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Онопенко Петро Васильович. – К., 2005. – 193 с.

141. Органи державної влади України : [монографія] / [В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.] ; під ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.
142. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко. – К. : Істина, 2007. – 336 с.
143. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія] / Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.
144. Патон Б. Наука готова стати фундаментом для побудови справді незалежної держави / Б. Патон // Голос України. – 4 квіт. 2014 р. – № 65 (5815). – С. 1 – 12.
145. Пашкова Н. В. Обеспечение законности в деятельности органов внутренних дел : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Пашкова Наталия Владимировна. – М., 2006. – 169 с.
146. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Пендюра М. М. – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.
147. Петелина И. В. Теоретические проблемы Российской правовой системы : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / И. В. Петелина. – Саратов, 1996. – 28 с.
148. Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матер. метод. семінару (2 квіт. 2008 р.). – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11 – 12.
149. Петров В. С. Сущность, содержание и форма государства : [монографія] / В. С. Петров – Л. : Наука, 1971. – 163 с.
150. Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности : [монографія] / А. Ф. Плахотный. – К. : Вища школа, 1981. – 191 с.
151. Погорелов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Погорелов Євген Валентинович. – Х., 2000. – 166 с.
152. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : [монографія] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
153. Попондопуло В. Ф. Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) / В. Ф. Попондопуло // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 78 – 101.
154. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 28 грудня 1992 р. № 731 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-p>.
155. Правові системи сучасності : навч. посіб. для магіст. права / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2012. – 492 с.
156. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов /

[Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.]; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2004. – 813 с.

157. Рабинович П. Основы общей теории права и государства : учеб. пособ. / П. Рабинович. – 7-е изд., с изм. – Х. : Консум, 2005. – 319 с.

158. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабинович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

159. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабинович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – 224 с.

160. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

161. Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 р. № 10-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-00>.

162. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

163. Рудик П. А. Теорія держави : основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. / П. А. Рудик. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Алерта, 2015. – 288 с.

164. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб. / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Гуманова. – М. : Юрист, 2000. – 448 с.

165. Серегин А. В. Форма государственного правления (вопросы теории) : автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. В. Серегин. – Ростов н/Дону, 2014 – 57 с.

166. Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию : [монография] / В. Н. Синюков. – Саратов : Полиграфист, 1994. – 495 с.

167. Скаун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скаун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.

168. Скаун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скаун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

169. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.

170. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

171. Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скаун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

172. Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скаун. – 2-ге вид. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.

173. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учеб. / Л. И. Спиридонов. – М. : Проспект, 2001. – 304 с.

174. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / [В. С. Ковальський (керів. авт. колек.), В. Т. Білоус, Е. Ф. Демський та ін.] ;

відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 320 с.

175. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. Т. 1. Элементный состав / В. М. Сырых. – 2-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – 528 с.

176. Сюкияйнен Л. Р. Система советского права и перспективы ее развития / Л. Р. Сюкияйнен // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 94 – 102.

177. Тарановский В. Ф. Энциклопедия права / В. Ф. Тарановский. – СПб. : Лань, 2001. – 560 с.

178. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : [монографія] / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.

179. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13 – 14 груд. 2002 р.) / Упоряд. : М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 3 – 18.

180. Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права : підруч. / В. Е. Теліпко. – К. : БІНОВАТОР, 2007. – 512 с.

181. Теория государства и права : курс лекций / [М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др.] ; под ред. М. Н. Марченко. – Т. 2. – М. : Зерцало, 2004. – 480 с.

182. Теория государства и права : учеб. / [В. Я. Любашиц, А. Ю. Мордовцев, И. В. Тимошенко и др.]. – М. : Март ; Ростов н/Д : Март, 2003. – 656 с.

183. Теория права и государства : учеб. / [В. С. Афанасьев, В. К. Бабаев, В. М. Баранов и др.] ; под ред. проф. В. В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Право и закон, 2001. – 566 с.

184. Теория права и государства : учеб. / под ред. проф. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.

185. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

186. Теорія держави і права : навч. посіб. / [С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : Академія, 2013. – 348 с.

187. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту / кол. авт., кер. авт. кол. канд. юрид. наук А. І. Сердюк. – 2-е вид., доп. і перероб. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2010. – 314 с.

188. Теорія держави і права : підруч. / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.] ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

189. Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.

190. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів /

[Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.]; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – 204 с.

191. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засєц, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

192. Теорія держави і права. Державний іспит : навч. посіб. / [Ю. М. Оборотов, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський та ін.]. – Х. : Одиссей, 2010. – 256 с.

193. Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

194. Теорія держави та права : посіб. для підготов. до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко та ін. – 3-є вид. стереотип. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – 176 с.

195. Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К. : Нац. акад. СБУ, 2015. – 172 с.

196. Тихомиров Ю. А. Государство : [монографія] / Ю. А. Тихомиров – М. : Норма ; Инфра-М, 2013. – 320 с.

197. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

198. Тюріна О. В. Сучасні національні правові системи : навч. посіб. / О. В. Тюріна. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 200 с.

199. Усенко І. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР : [монографія] / І. Б. Усенко. – К. : Наукова думка, 1989. – 118 с.

200. Утопический социализм : хрестоматія / Общ. ред. А. И. Володина. – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.

201. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 576 с.

202. Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 2007. – 1256 с.

203. Філософський енциклопедичний словник / [В. І. Шинкарук (гол. редокол.), С. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

204. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности : [монографія] / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. – 652 с.

205. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / С. Хейман ; пер. з англ. – К. : Основні цінності, 2000. – 304 с.

206. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

207. Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус ; Р. Корнута (пер., адапт., прикл. з права України і список термінів). – К. : Реферат, 2004. – 176 с.

208. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. / А. Ф. Черданцев.

– М. : Юрайт-М, 2002. – 432 с.

209. Черниловский З. М. Презумпции и фикции в истории права / З. М. Черниловский // Советское государство и право. – 1984. – № 1. – С. 99 – 105.

210. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. І. Чулінда. – К., 2003. – 20 с.

211. Шебанов А. Ф. Некоторые вопросы теории нормативных актов в связи с систематизацией союзного законодательства / А. Ф. Шебанов // Советское государство и право. – 1960. – № 7. – С. 139 – 151.

212. Шевченко А. Відновлювальна функція юридичної відповідальності / А. Шевченко, О. Стрельник // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 269 – 275.

213. Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // Правова держава. – 2005. – Вип. 16. – С. 5 – 9.

214. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / Л. М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2004. – 224 с.

215. Школа С. М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації / С. М. Школа // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 149 – 153.

216. Шульга А. М. Теория государства и права : учеб. пособ. / А. М. Шульга. – Х., 2005. – 180 с.

217. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підруч. / Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 464 с.

218. Шундигов К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации / К. В. Шундигов // Правоведение. – 2008. – № 1. – С. 145 – 156.

219. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення : [монографія] / [Ю. В. Баулін, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.] ; відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк : Кальміус, 2013. – 424 с.

220. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права : наук.-практ. вид. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 192 с.

221. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. – 672 с. : іл.

222. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д – Й. – 1999. – 744 с. : іл.

223. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н – П. – 2002. – 720 с. : іл.

Vocabulary

- адміністративна відповідальність – administrative responsibility
акт тлумачення норм права – act of interpretation of legal rule
акти реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків – act of realization of subjective rights and legal duties (liabilities, obligations)
анархічна концепція – anarchic conception
англо-американська правова сім'я – Anglo-Saxon subgroup
антидемократична форма державного режиму – non democratic form of government
види тлумачення – kinds of interpretation
визнання – recognition / acceptance
виконання – effectuation / fulfilment
використання – use
вимоги правильного застосування норм права – demand of correct enforcement of legal rule
відповідальність – responsibility in law
внутрішні функції – internal functions
галузь права – branch of law (jurisprudence)
гарантії прав, свобод і обов'язків громадянина – warranty of rights, freedoms and obligations of citizens
гіпотеза – hypothesis
далекосхідне право – family of the laws of the Far East
деліктоздатність – delictability
демократична форма державного режиму – democratic form of government
державотворення – state creation (making)
джерела права – sources of law
динамічні елементи правової систем – dynamic components of the legal system
диспозиція – disposition
дисциплінарна відповідальність – disciplinary responsibility
дієздатність – capacity / capability
дія нормативно правових актів у часі, просторі та за колом осіб – operation of law in time, in space and in the scope of persons
дотримання – observance
естетичні теорії – aesthetic theories
закон – law
законність – legitimacy
законодавчий процес – lawmaking process
законотворчість – lawmaking
засоби правового регулювання – means of legal regulation
звичаєве африканське право – African customary law
звичайна правомірна поведінка – ordinary (habitual) legitimate conduct / good behavior
зловживання правом – abuse of law (legal right) / misuse of a right

злочин – offence
 зміст правовідносин – concept of legal relations (relationships)
 зовнішні функції – foreign (external) functions
 інкорпорація – incorporation
 інтегративний підхід до розуміння права – integrative approach of law understanding
 класична теологічна теорія – classical theological theory
 кодифікація – codification
 консолідація – consolidation
 конституційна відповідальність – constitutional responsibility
 конформістська (пристосовницька) поведінка – timeserving behavior
 концепції держави – conception of the state
 кримінальна відповідальність – criminal responsibility
 маргінальна поведінка – marginal behavior
 марксистська (матеріалістична) теорія – Marxist (materialistic) theory
 матеріальна відповідальність – material responsibility
 матеріальне право – law of substance (rights) / material right
 метод теорії держави та права – method of state and law
 методи правового регулювання – method of legal regulation
 методологія теорії держави та права – methodology of state and law
 механізм правового регулювання – mechanism of legal regulation
 міжнародно-правова відповідальність – international responsibility / responsibility under international law
 міфологічна теорія – myth(-ological) theory
 монархічна форма державного правління – monarchic form of government (monarchic government)
 мусульманське право – Muslim law
 насильницька теорія – theory of violent
 неосновні функції – minor functions
 неофіційне тлумачення норм права – unofficial interpretation of law
 норма права – legal rule / standard / norm of law
 нормативна поведінка – normative behavior
 нормативний договір – normative contract
 нормативно-правовий акт – normative (statutory) legal act
 об'єкти правовідносин – object of legal relation(s)
 об'єктивне право – objective law
 об'єктивно протиправна поведінка – objective unlawful behavior
 органічна теорія – organic theory
 основні теорії виникнення держави – main theories of the development of the state
 основні функції – main (basic) functions
 офіційне тлумачення норм права – official interpretation
 охоронне (захисне) право – protective law
 патріархальна теорія – patriarchal theory
 підгалузь права – subsector of law (jurisprudence)

підзаконний нормативно-правовий акт – subordinate legislation
 підстави юридичної відповідальності – reason for responsibility in law
 підхід до розуміння права – law understanding approaches
 позитивістський підхід до розуміння права – positive approach of law understanding
 позитивна (перспективна) – positive (perspective) responsibility in law
 поняття та ознаки держави – conception and features of the state
 порівняльне правознавство – Comparative law
 правова аксіома – axiomatic legal proposition
 правова держава – lawgoverned (constitutional) state
 правова доктрина – legal doctrine
 правова культура – legal culture
 правова поведінка – legal behavior
 правова свідомість – legal conscience / legal consciousness
 правова система – legal system (frame)
 правова сім'я – family of the laws
 правове регулювання – legal regulation (control)
 правовий вплив – legal influence
 правовий звичай – legal custom
 правовий інститут – legal institute
 правовий комплекс – legal complex
 правовий прецедент – law of precedent (practice)
 правовий статус особи та громадянина – legal status of a person and citizen
 правовідносини – legal relations (relationships)
 правовстановлююча функція – legal constituted function
 правозастосовний акт – act of enforcement
 правозастосування – enforcement (of law)
 правозахисна функція – remedy function
 правоздатність – (legal) capacity / passive capacity / competence
 правомірна поведінка – legitimate conduct / good behavior
 правомірна поведінка працівника поліції – legitimate conduct / good behavior of a police officer
 правопорушення – offence / delict / wrong / trespass / delinquency / transgression/ breaking of the law
 правореалізаційна функція – legal realization function
 праворозуміння – understanding of law
 правосуб'єктність – personality
 правотворчість – lawmaking
 предмет правового регулювання - subject of legal regulation
 предмет теорії держави та права – subject of state and law
 презумпції – assumption / implication / inference / presumption / supposition
 преюдиція – prejudice
 приватне право –private law
 принципи права – principles of law
 принципи юридичної відповідальності – principles of responsibility in law

природно-правова теорія – natural legal theory
 природно-правовий підхід до розуміння права – natural legal approach of law understanding
 проступок – administrative violation
 протекторат – protector
 процесуальне право – law of procedure
 психологічна теорія – psychological theory
 публічне право – public law
 реалізація норм права – realization (enforcement) of law
 регулятивне право – regulatory law
 релігійна теорія – religious theory
 республіканська форма державного правління – republic form of government
 романо-германська правова сім'я – Romano-Germanic subgroup
 санкція – approval / sanction
 система законодавства – legislative system
 система права – system of law
 систематизація законодавства – legislative systematization
 склад правовідносин – composition of legal relations
 склад правомірної поведінки – composition of legitimate conduct (good behavior)
 соціальна відповідальність – social responsibility
 соціальна держава – social state
 соціальна функція – social function
 соціально-правова активність – social and legal activity
 соціологічний підхід до розуміння права – sociological approach of law understanding
 способи тлумачення норм права – interpretation means of legal rule
 стадії застосування норм права – stages of administration of law (enforcement of legal norm (rule))
 стадії правового регулювання – stages of legal regulation
 стадії юридичної відповідальності – stages of responsibility in law
 статичні елементи правової системи – static components of the legal system
 структура права – structure of law
 суб'єкти правовідносин – subject of legal relation(s)
 суб'єктивне право – subjective law
 суб'єктивні права – subjective rights
 суспільно економічна формація – social (public) economic formation
 сутність держави – state essence
 сутність права – law essence
 теорія глобалізації – theory of globalization
 теорія еліт та елітарної демократії – elitist theory of democracy
 теорія інцесту (кровозмішення) – incest theory
 теорія конвергенції convergence theory / theory of world systems
 теорія модернізації – theory of modernization
 теорія плюралістичної демократії – pluralist democracy theory

теорія солідаризму – solidarity theory
технократична теорія – technocratic theory
типи держав – state models (types)
типи правового регулювання – types of legal regulation
типологія правових систем – types of legal system
тлумачення норм права – interpretation of norm (the law / a rule)
тоталітарна теорія – theory of totalitarianism
угодоздатність – contract-making power / contractual capacity
унітарна держава – unitary state
унія – union
фашистська концепція – fascist conception
федерація – federation
фікції – fiction
форма державного правління / режиму – form of (state) government
форма державного устрою – forms of political regime / forms of organization
форми держави – forms of state
функції держави – functions of the state
функції права – law functions / functions of law
функції теорії держави та права – functions of state and law
функції юридичної відповідальності – functions of responsibility in law
цивілізація – civilization
цивільно-правова відповідальність – civil responsibility
цілі тлумачення – aims of interpretation
цінність права – worth of law
юридичний обов'язок – duty / liability
юридичний склад правопорушення – legal composition of the offence
юридичні факти – legal facts

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Навчальне видання

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Навчальний посібник

В авторській редакції

Підписано до друку 03.10.2016. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 20,19. Ум. друк. арк. 18,48. Тираж 100 прим.

ВД «Освіта України»

ФО-П Маслаков Руслан Олексійович

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №4726 від 29.05.2014 р.*

Тел. (044) 384-26-08, (097) 479-78-36, (050) 552-20-13.

E-mail: osvita2005@mail.ru, www.rambook.ru

Друк: ФО-П Поліщук О.В.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК №2142 від 31.03.2005

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148

тел. (044) 592-13-49